

HALSTEREN

Zijn geschiedenis en zijn archief

HALSTEREN

Zijn geschiedenis ~~en zijn archief~~

Bewerkers

C. J. F. Slootmans

Gemeente-archivaris van Bergen op Zoom

L. Merkelbach van Enkhuyzen

Kapelaan te Dongen

Mr. J. P. A. Smit

Rijksarchivaris in de prov. Noord Brabant

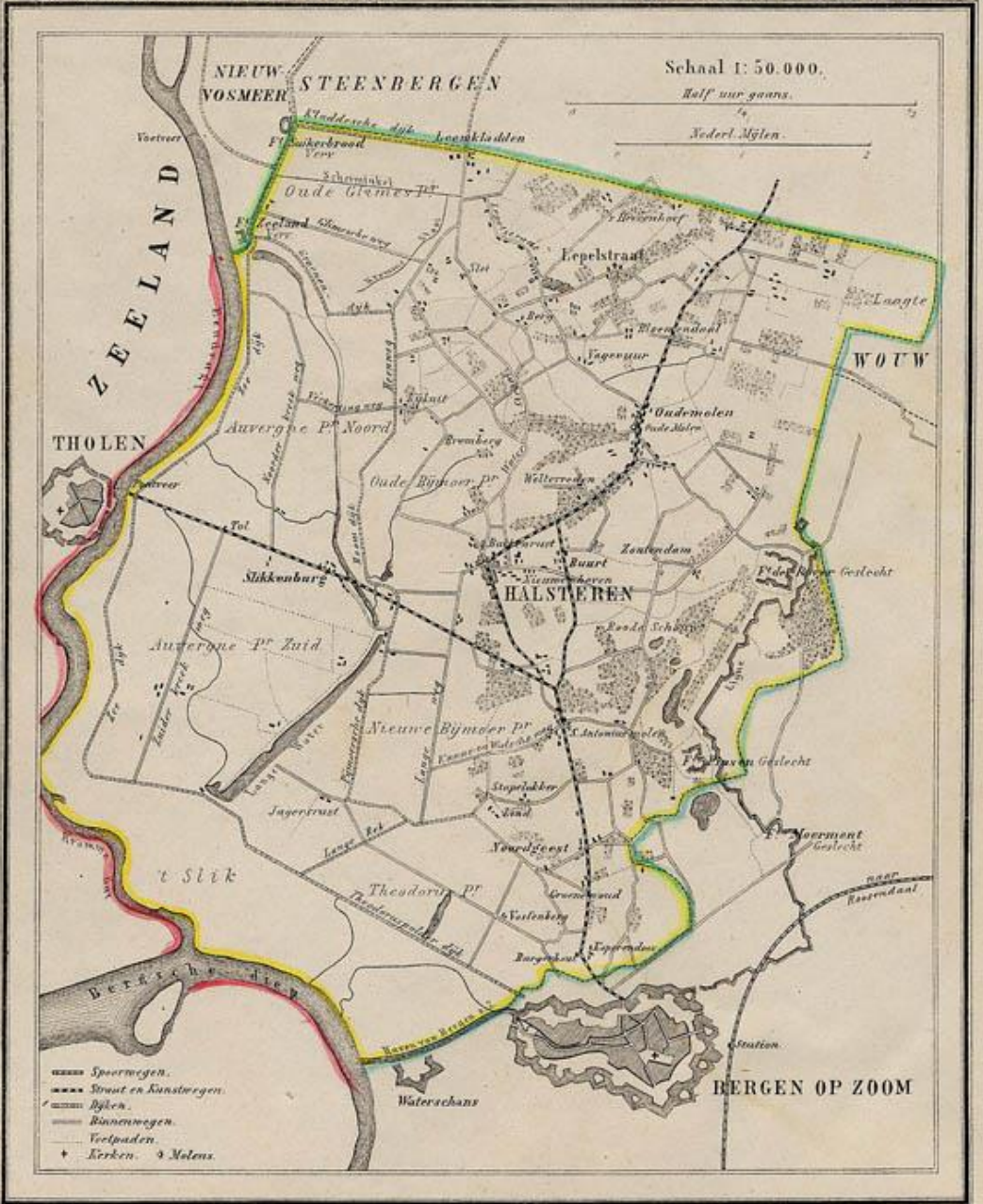
1939

Uitgave van de

Sinte Geertruydsbronne

Wouwschestraat 14

Bergen op Zoom

1866.

3533 Bunders. 2375 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Inhoud

Voorwoord	7
I De positie van het grondgebied van Halsteren tussen Holland, Brabant en Vlaanderen	12
Inleiding	12
§ 1 De landbouwer van Vlaanderen, Holland en Brabant, het wisselvallige der grenzen in Noord-Westelijk Brabant	14
§ 2 De oude, nu verdwenen en later gevormde wateren	23
§ 3 Tollen	39
§ 4 De veren	46
§ 5 Ontstaan, groei en bestuur der zeven Jurisdictiën onder Halsteren	55
§ 6 De oude bedijkingen	83
§ 7 De opvolging der Bergse Heren	87
II Over de grenzen van het Halsterse gebied	89
III De rechten van de Heer van Bergen op Zoom te Halsteren	99
Tolrecht	100
Warande	100
Visserij	101
Veren	101
Aanwas	102
Molenrecht	103
Meestove	103
Bede	103
Dijkschoten	105
Accijnsen	105
Lepelrecht	107
Patronaatsrecht	108

Tiendrecht	109
Cijnsen en renten	110
IV Krijgsbedrijven tijdens en na de 80-jarige oorlog	112
1568-1609	112
1621-1648	125
1648-1713	134
1747	143
V De financiële toestand der heerlijkheid Halsteren in de 18e eeuw	150
VI De Franse tijd	161
Kaerte en meeting der Celse-Hoeve	175
VII Kerkelijke Geschiedenis van Halsteren na 1600	177
1. De Schuilkerk in en eruit	177
2. Pastoors te Halsteren na 1830	206
3. Pastoors te Lepelstraat na 1830	207
4. Het oude kerkgebouw	212
5. Armenzorg	219
6. Predikanten te Halsteren	226
7. De Hervormde Gemeente te Halsteren dd. 1816	232
8. Iets over de School	239

VIII Mengelingen	244
1. De oudste stukken betreffende Halsteren	244
2. Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom en zijn verblijf te Halsteren	250
3. Het Slot	263
4. Over Brood, Vlees en Bier	268
5. Meekrap	273
6. Valsemunters te Halsteren)	279
7. Rechtskwesties	283
8. De Brabantse Landtol	287
9. Wegenonderhoud	289
IX Huishoudelijke zaken	296
1. Publicatiën 1700-1799	296
2. Aanbestedingen	300
3. Aantekeningen uit het Doop- en Trouwboek	303
4. Instructie voor de secretarissen van de marquisade	306

Voorwoord

Begin april 1935 verkreeg de Weleerw. Heer L. Merkelbach van Enk-huyzen eervol ontslag als kapelaan te Steenberg, na zich gedurende elf jaren met onvermoeide werk- en geestkracht (aldaar en daarvóór te Lepelstraat) aan godsdienstige, sociale en culturele belangen te hebben gewijd.

Tot dit culturele werk behoorde o.a. de bestudering van de archieven van Halsteren en Steenberg, wat er toe leidde, dat hij deze archieven onder leiding van Mr J.P.W.A. Smit, Rijksarchivaris in de provincie Noord Brabant ordende en dat van Halsteren zelfs beschreef. ~~Het resultaat van laatstgenoemde bezigheid kan men vinden in de eerste helft van dit boekje~~¹⁾, terwijl § 5 van het eerste hoofdstuk, getiteld [55](#), het hoofdaandeel van de geschiedkundige inleiding op dien inventaris uitmaakte.

Kapelaan Merkelbach had echter van die Halsterse geschiedenis héél wat meer willen maken; aangezien dààrvoor in de *Verslagen van 's Rijks Archieven* geen plaats beschikbaar was, moest beknoptheid worden betracht.

De bezuinigingen der regering, tengevolge waarvan de *Verslagen* tot minder dan de helft werden beperkt, was vervolgens oorzaak, dat het verschijnen van de inventaris van het archief van Halsteren tot onbepaalde datum werd verschoven.

¹ Vooralsnog is dit deel van de publicatie niet gedigitaliseerd; de huidige zoeksystemen in de archieven maken dit nagenoeg overbodig.

Bij het vernemen van deze tijding, verklaarde de Redactie van de *Ste Geertruydsbronne* zich bereid te zorgen, dat de inventaris wél verschijnen kon, mits daaraan een meer uitgebreide geschiedenis van Halsteren, zover die te schrijven was, werd toegevoegd.

Dit aanbod kwam ongeveer tegelijk met het bericht van het vertrek van de Weleerw. heer Merkelbach, wat insiders deed verwachten, dat diens verzamelde gegevens vooralsnog niet zouden verwerkt worden. Om deze reden verzocht kapelaan Merkelbach mij deze taak over te willen nemen.

't Onverwachte van het dringende verzoek enerzijds, anderzijds het verschiet, dat de verzamelde gegevens als blaren door de wind zouden verstrooid worden, waren voor mij reden mijn 'jawoord' te geven. Ik wil er aanstonds aan toe voegen, dat het volbrengen van deze belofte niet meegevallen is.

Een eerste moeilijkheid was hierin gelegen, dat ik me stelselmatig zoveel mogelijk afhoudt van het terrein, dat andere historici tot hun 'jachtgebied' hebben gekozen, en me dus nooit in het verleden van Halsteren had verdiept. Dit was echter te overkomen.

De tweede moeilijkheid was, dat kapelaan Merkelbach het al met zich zelf eens was, in welke hoofdstukken een eventuele geschiedenis van Halsteren moest worden ingedeeld. Enkele dezer hoofdstukken waren gedeeltelijk gereed en hadden zo'n sterk persoonlijke visie op bepaalde, bekende feiten, dat het zéér lastig werd hiervan de eindredactie vast te stellen, en tegelijk te zorgen, dat de oorspronkelijke opzet bewaard bleef. Met name geldt dit voor het eerste hoofdstuk. Alleen § 5 daarvan was geheel persklaar, hieraan is dan ook niet het minst gewijzigd.

De overblijvende stof, aantekeningen uit en afschriften van archiefstukken en eigen aantekeningen, stelde mij in staat tot het

schrijven van enkele schetsen, geheel naar eigen opvatting. De moeilijkheid, welke zich hierbij voordeed was, dat de *Geschiedenis van Halsteren* erg veel weg heeft van de verdwaalde druppels van een grote regenbui, welke elders valt.

Zonder de geschiedenis van Bergen op Zoom of Tholen er bij te halen, kan men maar weinig van het gebeuren te Halsteren weergeven of verklaren. Dit geeft het geschiedverhaal een moeizame gang en weinig lijn.

Hoewel in de pakken aantekeningen overvloedig materiaal zat om ook de geschiedenis van de parochie te schrijven, zagen we daar aanvanke-lijk van af, omdat we andermans terrein niet wilden betreden. Later is op verzoek van het Gemeentebestuur besloten, tóch de kerkelijke geschiedenis na 1600 ([177](#)) te behandelen.

Het geheel overziende, zoals het onder de gegeven omstandigheden geworden is. mag het boek niet direct heten *Geschiedenis van Halsteren*.

Gebrek aan tijd was oorzaak, dat pas na augustus 1936, er aan kon worden gedacht, het schrijven van dit werk ter hand te nemen. 't Verschijnen is intussen nog vertraagd en zou onmogelijk geweest zijn zonder de financiële hulp van het gemeentebestuur van Halsteren. Een woord van dank aan de Raad dier gemeente en de redactie van de *Sinte Geertruydsbronne*, welke deze uitgave mogelijk maakten, zij derhalve hier in alle erkentelijkheid vastgelegd.

Bergen op Zoom, 31 augustus 1939,

C. J. F. Slotmans

ADDENDA ET CORRIGENDA

Om financiële redenen is de tweede helft van dit boek grotendeels ontstaan uit een serie overdrukken van artikelen, welke in het tijdschrift *Sinte Geertruydsbronne* verschenen.

Vandaar enkele technische eigenaardigheden en vergissingen. Op deze laatste willen we, om misverstand te voorkomen, hier wijzen:

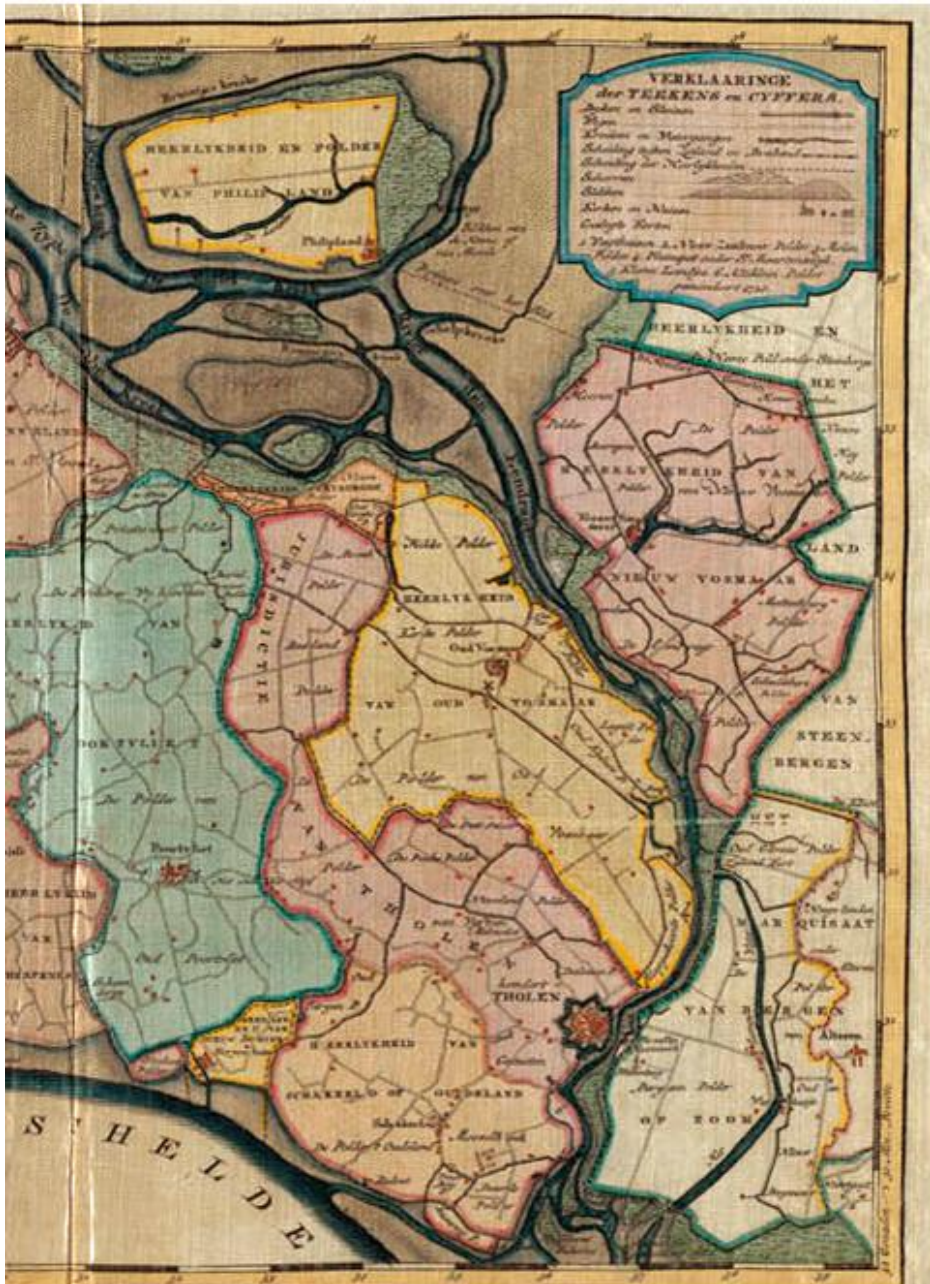
1° diende § 5 van Hoofdstuk I een geheel zelfstandig hoofdstuk te zijn²);

2° ~~na Hoofdstuk III zijn de hoofdstukken niet meer genummerd, VI op pag. 194 is onjuist en denkt men het beste weg;~~

3° kon om bovengenoemde reden, de plaats der kaarten in de tekst niet worden aangegeven.

Ten slotte volgden in de gedrukte editie hier nog enkele verbeteringen; deze zijn bij de digitalisering in de tekst verwerkt, en blijven hier daarom achterwege.

² zie ook Voorwoord.

Rechter helft van de Nieuwe kaart van het eiland Tholen, Nieuw Vosmaer en Philipland door W.T. Hattinga, 1753, Uitg. Tirion

I

De positie van het grondgebied van Halsteren tussen Holland, Brabant en Vlaanderen

Inleiding

De scheiding tussen Zeeland en Brabant werd weleer gevormd door de Striene. Vanuit de Maas stroomde deze rivier zuidwaarts, boog zich waarschijnlijk even boven Steenbergens zuidwest, kruiste ten noorden van Tholen het Vosvliet of de Heenetrecht (Eendracht) en mondde ten zuidwesten van Schakerlo in de (Ooster)Schelde tegenover Reimerswaal.

Reeds met name genoemd in de brief, waarbij Keizer Otto I de kerk van Nijvel in al haar bezittingen, te weten, de erfenis van Ste Geertruid, gelegen in het land van Taxandrië op de rivier de Streene, bevestigt, vormde de Striene tot het begin der dertiende eeuw dé grote verbinding tussen Maas en Schelde, waarop de koggeschepen de binnenvaart onderhouden tussen Holland en Brabant, tussen de Vlaamse en Duitse handelssteden, en dientengevolge watertollen worden geheven.

Schakerlo en Tholen, ten oosten van de Striene gelegen, behoorden van ouds tot het hertogdom Brabant en dus kerkelijk onder het bisdom Luik en het dekenaat Hilvarenbeek; deze kerkelijke indeling bleef

gehandhaafd tot het jaar 1559, toen bij de oprichting der nieuwe bisdommen, Tholen en Schakerlo (en ook Vosmeer) onder Middelburg kwamen.

Het behoeft niet te verwonderen, dat zich in dit grensgebied al heel vroeg limietgeschillen voordoen. Deze geschillen loopten gedurende een viertal eeuwen zowel:

- 1) tussen Vlaanderen en Holland, voornamelijk over het bezit van Zeeland bewester Schelde, als
- 2) tussen de Brabantse hertogen en de graven van Holland en Zeeland, alsook ten slotte
- 3) tussen hun leenmannen onderling.

Omdat deze limietgeschillen veeltijds het gevolg waren van politieke verhoudingen, die zich telkens wijzigden, zijn we verplicht:

- a. de politieke handelingen van verschillende vorsten en landsheren in grote lijnen weer te geven;
- b. de doolhof der oude, nu verdwenen en later gevormde rivieren rond te varen;
- c. de tol- en veerkwesties na te gaan;
- d. de oude en latere bedijkingen goed te onderscheiden;
- e. en zelfs zouden we de locale geschiedenis van Schakerlo, Tholen, Oud-vosmeer en Nieuw-vosmeer, alsmede die van Bergen op Zoom, Halsteren, Boudewijnspolder en Steenberg in onze gezichtskring moeten betrekken.

Dan pas wordt het mogelijk het kluwen van allerlei moeilijkheden te ontwarren en te komen tot een verrassende eenheid van één lange draad, doorlopend, eeuwen lang en een groot stuk van onze gewestelijke historie vormend.

§ 1

De landbouwer van Vlaanderen, Holland en Brabant, het wisselvallige der grenzen in Noord-Westelijk Brabant

Keizer Hendrik II beleent in 1012 graaf Boudewijn IV van Vlaanderen, vermoedelijk nadat deze een inval in Zeeland heeft gedaan, met het eiland Walcheren, vier andere eilanden en het Meetjesland (de Vier Ambachten). De keizer doet zulks om Boudewijn voor zich te winnen, doch moet spoedig ondervinden, dat graaf Diederik III van Holland zich daardoor ernstig benadeeld acht.

Een vraag, die ons bij deze schenking interesseert is of Schakerlo daar wél of niet toe behoorde. Het antwoord moeten we echter schuldig blijven.

Vast staat, dat Vlaanderen naar het Noorden expansie zoekt en vindt. In dit streven ontmoet Vlaanderen een concurrent, wijl Holland zich naar het Zuiden poogt uit te breiden. De Hollandse graven hebben bijv. in de 10e eeuw al bezit op Noord-Beveland en wanneer in 1039 het graafschap Strijen wordt verdeeld, weten ze daarvan eveneens een deel te verwerven; omtrent deze deling is echter alles duister.

Een der graven van Strijen, Lambert van Leuven, raakt in 1058 in krijgsgevangenschap van de graaf van Holland; ten einde zich vrij te kopen offert hij deze waarschijnlijk weer een deel van Strijen.

Op andere wijze had tevoren reeds graaf Diederik III (993- 1039) zijn gebied naar het Zuidwesten uitgebreid. Friezen waren begonnen een wildernis aan de Merwede te ontginnen. Diederik nam dit gebied onder zijn bescherming en bouwde niet ver daarvan verwijderd, te Vlaardingingen, een kleine sterkte. Hiermee legde hij niet alleen de hand op een stukje grondgebied, maar ook op een belangrijke waterweg. Immers, Maas en Waal stroomden destijds aan de zuidwesthoek van

het tegenwoordige IJsselmonde samen, om even noordelijker, met de Merwede verenigd, een brede riviermond te vormen. Dit bezorgde hem een oorlog met keizer Hendrik II. Op de rijksdag te Nijmegen in 1018 beval deze, dat hertog Godfried I van Lotharingen met troepen van de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Utrecht en Luik zou opruimen. wat daar in het Westen de rechthebbenden tot last was. Doch wat niet verwacht werd, gebeurde: bij Vlaardingen overwon de Hollandse graaf in 1018 de op hem afgezonden troepen en behield het betwiste gebied (de Riederwaard).

Anderhalve eeuw later volgt Floris III (1161-1191) het voorbeeld van Diederik. Deze heeft dan Zeeland beooster Schelde in leen van Vlaanderen, dat ook rechten heeft op de uitmondingen van de Schelde en ook deels op die van Maas en Rijn. De Hollandse graven, en speciaal Floris III probeeren zich van die rechten vrij te maken en begaan de onvoorzichtigheid, van de Vlaamse kooplieden *geleiderecht* en nieuwe tollens op genoemde rivieren te heffen, waardoor de handeldrijvende Vlamingen niet weinig benadeeld worden.

Daarmee nog niet tevreden, strekt hij de handen uit naar het bezit van Zeeland bewester Schelde (Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland, Borssele en Wolfaartsdijk), belangrijk om de riviermond, waaraan ze grenzen.

De ruzies, welke daarop uitbreken vallen ten nadele van Holland uit. In 1167 moet Floris bij het verdrag van Brugge, het opperleenheerschap van de Vlaamse graaf over Zeeland erkennen, de in die streek ingestelde tollens afschaffen en zich verbinden daar generlei vesting te bouwen. De Hollandse graaf krijgt verder de helft der inkomsten. uit de eilanden (condominium), maar de eerste bepalingen zijn de voor- naamste.

Floris's zoon en opvolger Diederik VII weet wel in 1197 graaf Boudewijn van Vlaanderen te overwinnen, doch als hij onverwachts Brabant binnenrukte, en den Bosch verbrandt, wordt hij op zijn terugtocht door de Brabantse hertog Hendrik I overvallen en gevangen genomen.

Vrede en vrijheid kan de Hollandse graaf dan slechts voor zwaar geld kopen, en in de *minnelijke schikking* welke getroffen wordt lezen we, dat de graaf in handen van de hertog heeft overgegeven, de stad Dordrecht aan beide zijden van het water, Dordrechtswaerde, Hereswaerde, Dussen, enfin 't gehele land tussen Dordrecht en Waalwijk. Hij krijgt het echter in leen terug.

Pas Floris V werd van deze verplichting, de Brabantse hertog als leenheer te erkennen, ontslagen.

Diederik krijgt echter ook wat terug, n.l. *het land naar Zeeland toe strekkende, 'tgeen de hertog en zijn voorzaten van de graaf en diens voorouders ten onrechte (sic) hadden gehouden*, terwijl in een nader verdrag, dat op dezelfde dag tussen Hendrik en Diederik tot stand komt, wordt vastgelegd, dat de kooplieden hunner landen wederzijds in beide gebieden tolvrijheid zullen genieten, zowel te water als te land (3 november 1202)³).

Evenwel, niemand kan meer geven dan hij bezit, óók de hertog niet.

Eerstens schond hij vermoedelijk de rechten van Vlaanderen in het medebeheer van Zeeland bewester Schelde, vastgelegd in 1167.

Bovendien had hij door dit contract ook de minstens vermeende rechten geschonden van zijn leenman Godfried II van Schooten, heer van Breda, die in 1190 bij de opdracht van zijn allodiaal of leengoed, deze

³ A. C. Bondam. *De Ortensche verwickelingen*, stelt datering op 1202. Prof. Gosses, in *De Vorming van het graafschap Holland*, is het hiermee eens.

van de hertog in leen terug ontving, vermeerderd met alle vennen en moeren tot Strijen toe en de gelei-tol van Breda.

Misschien om dit onrecht goed te maken, doch voornamelijk om zijn hertogelijke tolrechten op de Striene en de Schelde te versterken, en zodoende de kooplieden een veilige vaart te verzekeren, verklaart de hertog 25 maart 1213, *'dat de lieden, welke van ons de tol der schepen, varende op de Schelde en op de Striene, in leen hielden, om de moedwil en het geweld, waarmee zij de doorvarenden behandelden'*, vervallen van hun recht, en schenkt aan Godevaart II de helft van de tol te Schakerlo - de andere helft behoudt hij voor zich - met de heerlijkheden Schakerlo en Ossendrecht ⁴). Nu kan de Heer van Breda, wiens gebied tot de Schelde reikt, dank zij het leen van Schakerlo, ook de vaart op de Striene inderdaad beheersen en voor veilige vaart en rechtmatige tolheffing instaan.

Als in 1216 Godevaart II sterft en vermoedelijk in 1222 zijn weduwe Lutgardis, volgt Godevaart III op ⁵), doch deze bleef niet in het volle bezit van Schakerlo. Wanneer n.l. graaf Willem I van Holland een tweede huwelijk sluit met Maria, de oudste dochter van hertog Hendrik I van Brabant, weduwe van keizer Otto IV, krijgt deze (in 1221) de helft van Schakerlo, waarschijnlijk als een deel van het huwelijksgoed zijner gemalin.

'Om voortaan de vrede op de wateren en in de landen te doen heerschen', wordt in Februari of zoals de Brabantse Yeesten zeggen 12 oktober 1220/21 een contract gesloten, waarbij men vaststelt:

- 1) dat de hertog de ene helft van Schakerlo ⁶) als leen schenkt aan graaf Willem en zijn opvolger, maar

⁴ Volgens Hollestelle heette Schakerlo toen Zevenhoven.

⁵ Zie G. Juten, Taxandria XII pg 225.

⁶ Volgens Ermerins het oostelijk? deel tegen Brabant

- 2) dat de hertog zelf de andere helft rechte bezit,
- 3) deze de (westelijke?) helft in leen geeft aan Godevaart III en diens nakomelingen, ofschoon volgens de acte van 1213 het leen ten volle zou overgaan aan de nakomelingen van de Bredase heer.

De Bredase (westelijke?) helft zou volgens de scheidingsacte van 1287 en de definitieve paalscheiding van 1291 over moeten gegaan zijn aan de Bergse heren; eenige opheldering krijgen we ook daarover niet. Wat nu de (oostelijke?) helft van Schakerlo betreft, graaf Willem sterft in 1222, en daarmede komen zijn bezittingen aan zijn zoon Floris IV (1222-1234), die dat bezit in Schakerlo vergroot door aankoop van land, te weten:

- 24 maart 1229 met het goed van Willem en Hendrik, zonen van Goten uit Poortvliet, en
- in 1230 met tienden of landerijen, toebehorend aan de kerk te Rode ⁷).

Hoe dezen over dat land kunnen beschikken om het in erfpacht over te dragen aan Floris, blijft een raadsel.

In elk geval: Floris schenkt op zijn beurt deze landen als erfenis aan de jongen Willem II, graaf van Holland (1234-56), die in 1248 Schakerlo en het land van Vriezendinge (het latere Oud- en Nieuw Vosmeer) verleidt op zijn gunsteling, de edelman Hendrik Buffel, wiens bijnaam Buffel men als een fijne toespeling zou kunnen beschouwen op de rol, welke zijn gebied kreeg te vervullen: een bufferstaat te zijn, tussen Vlaanderen, Holland en Brabant.

⁷ Kerk te Rode. Wat met dit Rode bedoeld wordt is niet zeker, Lantsheer zegt: 't is Aardenburg, volgens Nagtglas en Dresselhuys is het St Oedenrode, een derde schrijft: Lode (Lodyck?).

Floris geeft dit leen, waarschijnlijk zonder zijn eigen leenheer, de hertog van Brabant, te erkennen en verlof te vragen. Erger nog, Floris geeft méér dan hij bezit. Volgens de aangeduide grenzen schenkt Willem aan Hendrik Buffel héél Schakerlo in plaats van de helft. Graaf Willem handelt trouwens of het hier een Zeeuws en géén Brabants leen betreft.

Heeft de Brabantse hertog deze zet op het politieke schaakbord niet begrepen, of moet hij zich wegens onmacht tot lijdelijk verzet bepalen? Op dit laatste schijnt het feit te wijzen, dat Willem in 1249 te Keulen zijnde, zijn broer Floris gelast, Hendrik Buffel in zijn leen te handhaven en tweedens, dat Otto II van Gelder - regent tijdens de minderjarigheid van Floris V over diens graafschappen - in 1264 'ridder' Hendrik Buffel bevestigt in zijn leen van Vriezendinge, welke bevestiging in 1271 nogmaals wordt herhaald door Floris V.

Waarschijnlijk liet de hertog liever een ander deze moeilijkheid regelen, en mogen we een tegenzet zien in een stuk, waarbij Raso van Gaveren, voogd over de minderjarige Hendrik van Breda, rond 1255 aan Balduinus, zoon van Poppo van Stavenisse. de Vijftienhonderd Gemeten polder (tussen 1220 - '23 voor 't eerst ingedijkt) uitgeeft ter herdijking, waardoor het betwiste gebied omsingeld en afgesneden wordt van Vriezendinge en de momentele bezitter door die bedijking het bezit verwierf. Mogelijk waren de schorren van dit Nieuw Schakerlo de in 1190, 1213, 1217 en 1220 bedoelde westelijke helft van Schakerlo, waar doorheen de Striene stroomde.

Dat met Schakerlo zo wisselvallig gehandeld is, kan ook worden toegeschreven aan een misverstand, n.l. dat de hertog aan zijn Bredase leenmannen de helft van de opbrengst van de tol van Schakerlo schonk, maar deze leenmannen zich óók de helft van schorren en land

toeëigenden; ofwel dat bij latere schenkingen de westelijke helft de schorren omvatte; de oostelijke helft het eiland.

Zag Vlaanderen, de derde eiser in het geding, met leedvermaak deze twist tussen Holland en Brabant, tussen Hendrik Buffel en de heren van Breda met Balduinus?

Was Vlaanderen onmachtig zijn vermeend recht met de wapens te handhaven, en wil het nu met honing de bevolking vangen?

Het schijnt wel, want gravin Margaretha (*'de Zwarte Griet'*) met haar zoon Guy schenken in 1252 tolvrijheid aan het dorp Tholen *'dat lighet in Schakersloe'*⁸). Volgt zij hierin een vroeger hertogelijk privilege aan de bewoners of is zij de hertog hierin voor? We weten het niet, maar wel, dat graaf Floris V in 1290 eveneens die tolvrijheid in zijn gebied schenkt, en de hertog in 1292 zijn ontheffing van tol en geleide op Honte en Schelde bekrachtigt.

Dat Margaretha door haar daad vooral de Hollandse graaf wilde treffen, wordt duidelijker door de familieverhouding aan het hof van Vlaanderen.

Margaretha wilde de kinderen uit haar huwelijk met Willem van Dampierre bevoordelen boven die uit haar eerste huwelijk met Bouchard van Avesnes, terwijl graaf Willem (ondertussen Rooms koning gekozen), wiens zuster met Jan van Avennes gehuwd was, de belangen van dit geslacht voorstond.

De Vlamingen vielen in Zeeland, maar werden door 's graven broeder Floris bij Westkapelle in 1250 verslagen. Margaretha moest nu Henegouwen aan de Avennes afstaan; toch bleef Zeeland bewester (de Ooster) Schelde nog eenige jaren onder Vlaanderen, todat op 13 oktober 1256 een verdrag wordt gesloten (verdrag van Brussel),

⁸ d.w.z. in Nieuw-Schakerlo of Vijftienhonderd Gemeten polder, dat dus als een aanhangsel van Oud-Schakerlo gold.

waarbij Margaretha het leenheerschap over West-Zeeland behoudt, dat zij niet aan Floris V, doch aan Floris, de voogd van de jonge graaf, in leen geeft.

Een huwelijk tussen Floris de Voogd en Beatrix, dochter van Guy van Dampierre, zal de vrede in Zeeland bevestigen; de rechten van de jonge graaf Floris V, zoon van Willem II, worden echter geheel verwaarloosd. Als zijn oom sterft, huwt Floris V echter zelf met Beatrix van Vlaanderen en weet zo als huwelijksgift Zeeland tussen Heidenzee (de Honte) en (Ooster)Schelde, in handen te krijgen, onder verplichting van hulde en manschap.

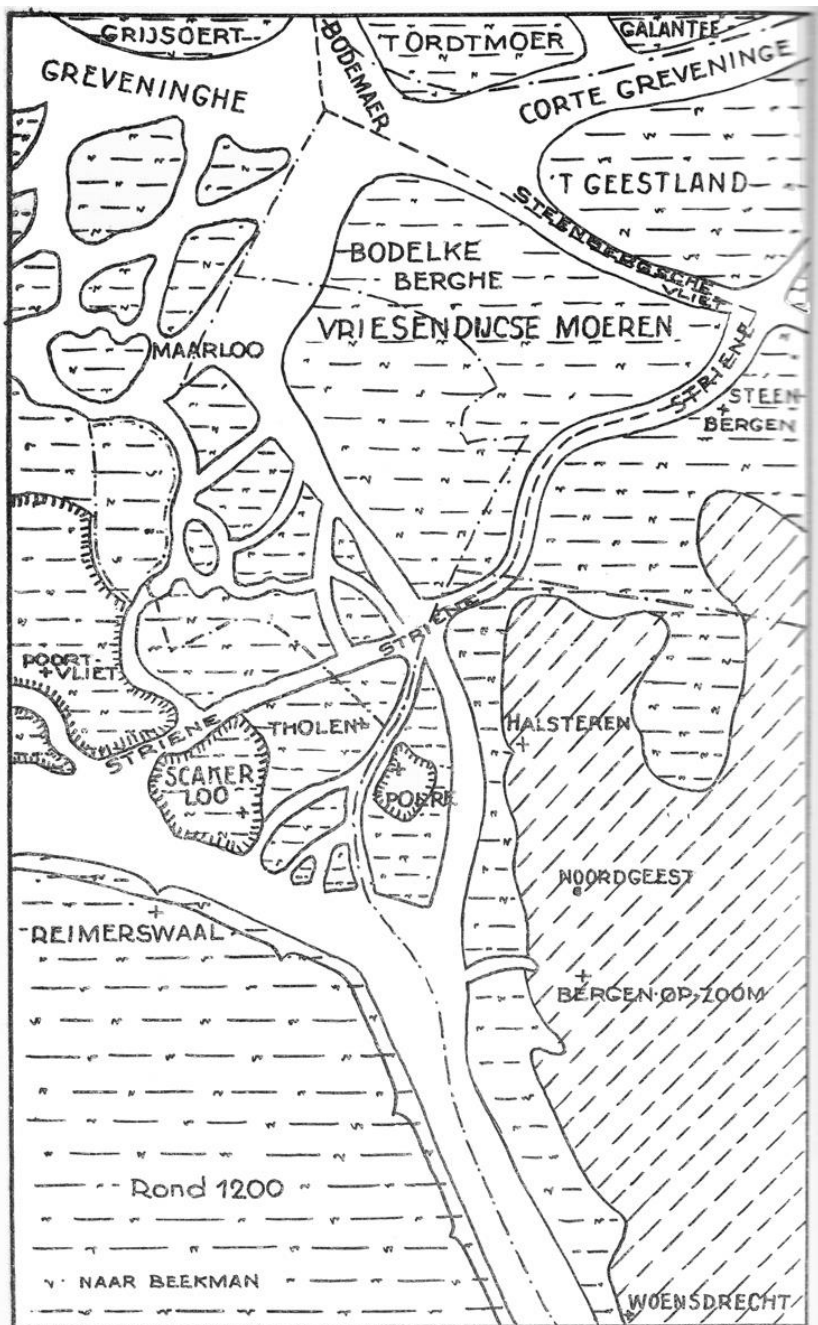
Het verdrag van Brussel en de huwelijksverbintenis beëindigde wel de vete tussen Holland en Vlaanderen, maar kon niet de scherpe verhouding tussen Holland en Brabant wegnemen, totdat in 1283 hertog Jan I van Brabant Floris V van alle leenhulde ontsloeg, waarschijnlijk tegen belofte en steun in diens twisten met Gelre.

Doch de zoon van de Brabantse hertog, Jan II, kon zich met die goedgeefsheid zijns vaders slecht verenigen;; hij verklaart zijn naamgenoot graaf Jan II de oorlog, ten einde hem weer leenplichtig te maken, ofwel hem Schakerlo (en Dordrecht?) te ontnemen.

Hij schijnt daarin niet geslaagd te zijn, want Jan schenkt bijv. in 1307 de gorzen van Nieuw-Strijen aan ridder Boudewijn van Yrseke. Zo zijn er nog enkele feiten. Hertog Jan II is ten slotte gedwongen met graaf Willem III vrede te sluiten en hem Zuid-Holland en Schakerlo etc. te laten.

Literatuur

- P.J. Blok, [Geschiedenis van het Nederlandsche Volk](#), 12;
- M. v. Empel en H. Pieters, [Zeeland door de eeuwen heen](#), I (1935);
- P.J. Goedschalckx, [Geschiedenis van Schooten, Merxem en St. Job in 't Goor](#), I (1919);
- T.E. v. Goor, [Beschrijving der stad en lande van Breda](#) (1744);
- Dr. I.H. Gosses en Dr. N. Japikse, [Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland](#) (1920);
- A. Hollestelle, *Geschied- en Waterstaatkundige beschrijving van de waterschappen of polders van het eiland Tholen*, 2^e druk;
- A. Hollestelle, [Geschiedkundige Beschrijving van Tholen](#) e. o. (1897);
- A. J. Kleijn, [Geschiedenis van het land en de heren van Breda](#), etc. (1861);
- W. Moll, *De rechten van de heren van Bergen op Zoom* (1915);
- H. Obreen, in *Bijdragen Historisch Genootschap XXXIV*;
- H. Pirenne, [Histoire de Belgique](#) I (1909).

Kaart naar die van Beekman; toestand rond 1200

§ 2

De oude, nu verdwenen en later gevormde wateren

Wanneer de Striene rond 1220-'23 (volgens Hollestelle) ofwel rond 1248 haar bedding en dus haar betekenis verliest, door de bedijking van de polder van Nieuw-Schakerlo (= Vijftienhonderd Gemeten polder), moeten de kooplui noodzakelijk uitzien naar een ander geschikt binnenvaarwater voor hun vaartuigen.

Hiertoe komen in aanmerking de Heenetrecht, noordwaarts overgaand in het Vosvliet, welke beide wateren in het charter van 1248 betreffende Hendrik Buffel met name genoemd worden, evenals de Halsterse vliet (nu bekend als het Lange Water), beide wateren op Brabants grondgebied.

De Heenetrecht (de vaargeul, welke nu onder de naam Eendracht zich uitstrekt van Schelde tot Slaak) heeft zijn naam te danken, ofwel wat het meest waarschijnlijk is aan de overgang van Tholen (volgens Hollestelle reeds in 1161 bekend onder de naam van Heininghe, vandaar Heine-trecht, (H)Eenetrecht) naar de Brabantse wal: eerst Haisteren en later Boudewijnspolder; ofwel volgens anderen als overgang (van Vosmeer) door de schorren naar de Heeneplaat als een vluchtplaats (stelle) voor de schapen.

Als we aandacht schenken aan het feit, dat Tholen reeds in 1252 een privilege ontvangt van gravin Margaretha van Vlaanderen, bewijst zulks, dat in dat jaar het dorp reeds bestond onder dien naam en aldaar tevens tol geheven werd, waaruit dus tevens blijkt, dat ten minste een deel der Heenetrecht als vaarwater door de schepen werd gebruikt.

Vanuit de Schelde zou dan na 1223 het begin van dit vaarwater gelegen hebben tegenover Reimerswaal (het Schakervliet en de Mosselee) en tussen Nieuw Schakerlo (Vijftienhonderd Gemeten

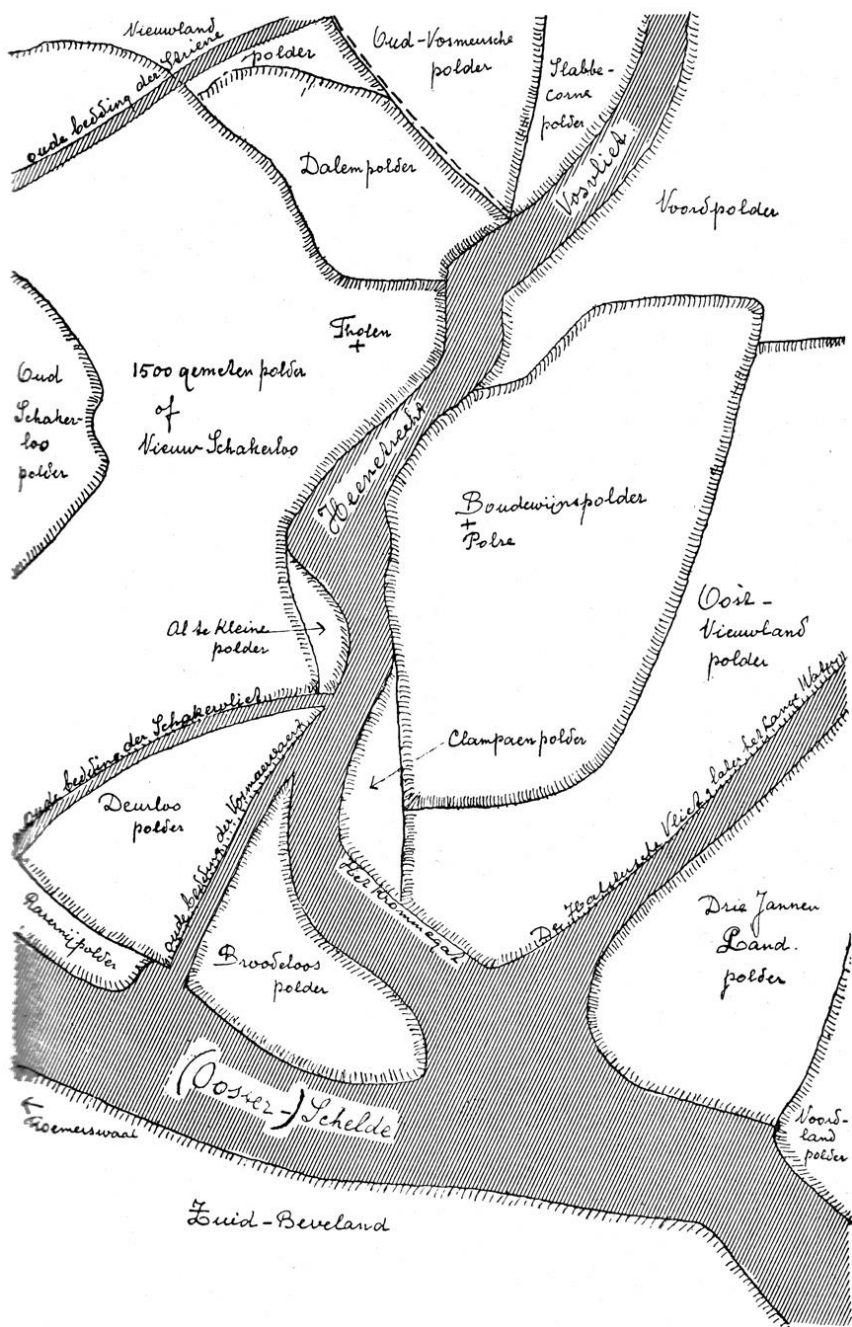
polder) en de in 1373 bedijkte Deurloopolder, en na die bedijking tussen Deurloo en de in 1403 bedijkte Broodeloospolder, welke vaargeul zelfs nog na haar afdamming zeer opmerkelijk op de Brusselse kaart van 1504 kan teruggevonden worden in een donkere lijn.

Maar toen ook Broodeloos bedijkt werd, bleef alleen meer over - of werd kunstmatig verdiept - de derde meest oostelijke monding van de Eendracht, wat heden het Krommegat heet.

Door het verdrinken van de Broodeloospolder in 1570 kwam echter westelijk de oude kreek weer te voorschijn, welke in 1588 door de Staten van Zeeland werd verdiept (zoals Orlers in zijn [Nassausche Laurencrans](#) beschrijft) om een veilige vaart te vinden naar Tholen, nadat de Spanjaard het Gat van Tholen onveilig gemaakt had.

Deze drie vaargeulen mondden alle even ten zuiden van Tholen in de Heenetrecht en het hogerop gelegen Vosvliet.

Later worden menigmaal beide namen verwisseld en elke naam aan héél de stroom gegeven. Pieter Resen noemt deze derde monding (het Krabbegat): *'het Canael van Eendracht'*, wat m. i. wijst op een onderscheiding met het meer noordelijk vaarwater (van Tholen tot het Slaak) wat bij hem *'Eendracht'* heet. Hierop komen we straks nog terug.

Kaart van de oude vaargeulen

De meest oostelijke vaargeul van de Schelde naar het noorden heette dus Halsterse Vliet; en let wel: alleen op de Brusselse kaart van 1504 (over de tolgeschillen) en in het Domeinarchief van het Markiezaat komt deze benaming voor.

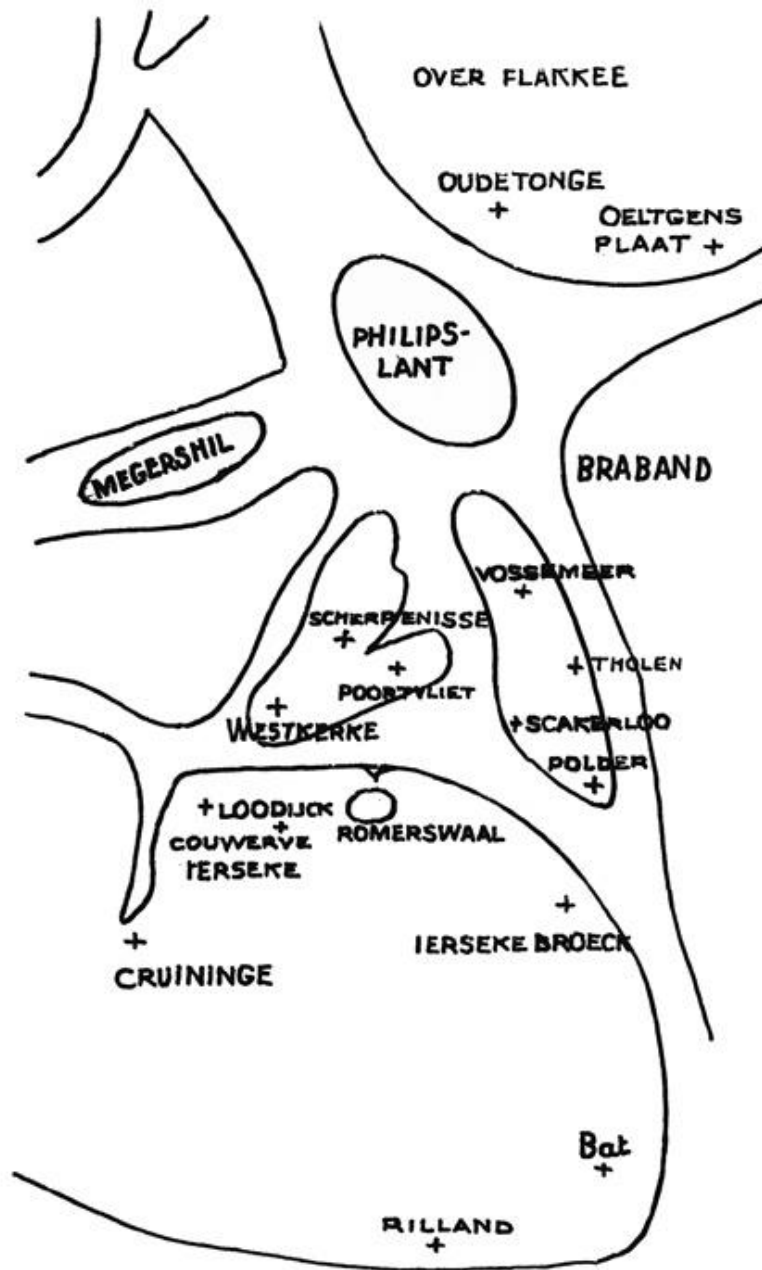
Opmerkelijk is, dat de toedijking van de Halsterse Vliet, vermeld op die kaart van 1504, klopt met 't Domeinarchief, dat in de rekeningen vóór 1470 spreekt van '*Halsterschen Vliet*', en daarna over het Lange Water en de visserij buitendijs, die rond 1540 niet meer verpacht kunnen worden, wegens de voortdurende roofvisserij der Bevelanders.

Al deze gegevens zinspelen op de bedijking van het Noordland, waarvan het jaartal en octrooi van bedijking nog steeds zoek is, maar wat in die jaren (rond 1470) moet geschied zijn.

De kaart van 1504 bewijst, gezien de aard van deze kaart door de vermelding: '*de Halstersche vliet nu togedijkt*', dat deze afdamming voor de scheepvaart en de tolheffing een gewichtig feit betekende; dus, dat de Halsterse vliet vóór 1470 een algemeen erkende vaargeul was.

Gedeelte der kaart van de 'Loop der Schelde van Rupelmonde tot de Zee' 1505 de zgn Scheldekaart (Felixarchief.be)

Het kaartje dat Smallegange folio 120 geeft: Caerte van Zeeland gelijk dat gelegen was in 1274.

Deze kaart is gemaakt ten tijde van Guido van Dampierre, graaf van Vlaanderen

(dat wil zeggen, zoals Horenbalt zich die toestand indacht.):

Het kaartje rechts is hetzelfde maar geografisch zuiver geteekend.

De stippellijn geeft de tegenwoordige grensscheiding.

Ook het [kaartje, door Horenbault](#) voor het werk van Smallegange in 1540 of 1572 getekend, vraagt hiertoe onze belangstelling. Horenbault wil de toestand geven, zoals hij die zich indacht ten tijde van Guido van Dantpierre in 1274. Algemeen wordt thans erkend, dat Horenbault vele bijzonderheden foutief heeft weergegeven, ten dele stellig te goeder trouw, maar ten dele mogelijk ook met politieke bijbedoelingen. Al eisen deze punten onze waakzaamheid, toch mogen we niet alles verwerpen.

Vooreerst: Horenbault maakt geen onderscheid tussen vasteland, polders en schorren; hij tekent geen kreken en afgedamde zeearmen, verwaarloost ook kleinere rivieren, zijn tekenwerk is geografisch zeer gebrekkig, evenals van alle anderen in zijn tijd. Hij tekent de Brabantse grens van Antwerpen langs Bergen op Zoom en verder noordelijk, zich tegenover Philipsland oostwaarts ombuigend, dus zoals de grenzen ongeveer heden ten dage zijn.

Ten westen van die grens tekent hij van zuid tot noord een groot breed vaarwater, d.w.z. ten zuiden de Schelde, noordwaarts stromend in het Lange Water (let op de ligging van Polre, zie beneden) en de Eendracht tot het Slaak.

De (Ooster) Schelde vormt tegenover Reimerswaal een andere zijtak, noordwaarts stromend tussen Poortvliet en Schakerlo (d.i. de Strienemonding), overgaande in het Vosvliet en verder in de Mare (Maarlo) en door de Mare in de Greveninghe.

Dat zijn bedoeling is de grensscheiding te geven, blijkt o. a. hieruit, dat in zijn tijd de Heenepolder nog niet bedijkt was (pas in 1609), evenmin als verschillende andere onder Nieuw-Vosmeer.

Kwade trouw is moeilijk te veronderstellen, ten minste wat dit deel van het kaartje betreft. Immers de Nieuw-Vosmeerse gorzen brengt hij

onder Brabant, hetgeen rond 1300 een twistpunt was, maar in zijn tijd in elk geval met de Zeeuwse politiek streed.

Dat hij het dorp Oud-Vosmeer, dat pas na 1410 ontstond, reeds tekent, is een chronologische fout, welke hem licht kan vergeven worden; immers vele jaartallen waren hem en zijn tijdgenoten en zijn ook aan ons nog onbekend.

Terecht tekent hij niet de Striene tussen Schakerlo en Tholen, omdat rond 1220 (?) deze door de Vijftienhonderd Gemeten polder reeds als vaargeul had afgedaan.

Dat hij het zuidelijk deel der Heenetrecht weglaat kunnen we verklaren door het feit, dat ook zijn tijdgenoot Pieter Resen op het kaartje van 1535, de monding der Eendracht noemt: *'het Canael van Eendracht'* wat minstens schijnt te wijzen op een later gegraven vaart. (Zie verder [noot 9](#))

Omdat Horenbault de grensscheiding van Brabant heel duidelijk aanwijst, heeft hij willen aantonen, dat Oud-Vosmeer, Tholen en Schakerlo rond 1274 tot Zeeland behoorden ... ofwel dat rond 1274 over dit eiland een geschil liep.

Polre kan hij of te goeder trouw, of bij vergissing, of met opzet bij dat eiland hebben getrokken. Als wij aandachtig zijn tekening beschouwen, moeten we toegeven, dat opzet zijn bedoeling geweest is, omdat hij het vaarwater nog ver ten oosten van Iersekebroek laat beginnen. Met andere woorden, hij wil heel nadrukkelijk aangeven: niet de Heenetrecht, maar de Halsterse Vliet is handelsvaart, evenals de meest westelijke Scheldearm tussen Schakerlo en Poortvliet. Wel kon hij zich in jaartallen vergissen, maar tegenover zijn tijdgenoten moest hij zich toch minstens op een schijn van waarheid kunnen beroepen. De Halsterse Vliet moet in zijn jeugd (rond 1500) nog als een voorname vaargeul bekend zijn geweest, en in het verleden van meer belang dan

de Heenetrecht; anders zouden zijn tijdgenoten hem op de vingers getikt hebben.

Laten we nu onze conclusie trekken:

De Striene was tot 1220- '23 (?) de grote binnenvaargeul tussen Schelde en Maas (en Rijn). Door de inpoldering der Vijftienhonderd Gemeten, wordt de vaart oostwaarts verlegd. De handelsschepen nemen daarop hun weg langs het Schakervliet, om ten noorden van Tholen weer de oude route te kunnen nemen waar vroeger de Striene (voor haar afdamming) de Eendracht sneed en verder noord-oostwaarts stroomde.

Met de bedijking van Deurloo in 1373 werd ook de Schakervliet gesloten en voortaan de Vosmaervaart ten oosten daarvan gevolgd.

Met de bedijking van Broodeloospolder in 1403 werd ook deze vaarweg afgedamd en bleef het Krommegat over, dat door al zijn bochten een lang en gevaarlijk vaarwater was. Daarom werd de Halsterse Vliet geleidelijk (misschien kunstmatig verbeterd!) de officiële handelsvaart; mogelijk was dit water al lange tijd in gebruik als de kortste weg tussen Bergen op Zoom en Dordrecht.

Tholen dat na Schakerlo zijn opkomst aan de watertol had te danken, kon nog wel met zijn wachtschepen (geleiden) de kooplui bij in- en uitvaren der Halsterse Vliet opwachten, maar verloor toch zijn betekenis als haven. Totdat ook de Halsterse Vliet werd afgedamd, maar toen maakte de Tachtigjarige Oorlog al spoedig een einde aan de koopvaart en Tholens welvaren.

Omdat echter de wateren oudtijds veelal de natuurlijke grenzen vormen, kan in de loop der jaren, als de oude Striene vaart vergeten raakt, de mening ingang vinden. dat met Schakerlo, Tholen en Vossemeer (waaromtrent de Hertogen, de Heren van Breda en Bergen

al meerdere concessies hadden gedaan) ook Boudenspolder en de Heenetrecht tot Zeeland behoren, waardoor de limietstrijd over vermeende rechten telkens weer opnieuw en heviger ontbrandt; welke mening nog versterkt wordt door het feit, dat een deel van die landen door de Graven van Holland en Zeeland als Brabants leen gehouden werd, maar menigmaal met miskennis der hertogelijke rechten.

Gelijk de bedijkingen van Deurloo en Broodeloos naast vermeerderd grondbezit en groei der heerlijke rechten een politieke ondergrond hadden: het vooruitschuiven der landsgrenzen, evenals de bedijking in 1364 (misschien bedoeld de Deurloo polder, die volgens Hollestelle in 1373 bedijkt is) zelfs een oorlog tussen Bergen op Zoom en Tholen had veroorzaakt, zo had ook de Heer van Bergen zijn grondgebied en zijn uiterste landpalen vooruitgeschoven of in bezit genomen (Boudenspolder).

Om nu aan de geschillen voorgoed een einde te maken. gaan de Heren van Bergen (zeker met goedkeuring, misschien zelfs onder drang van de hertog van Brabant) nadoen wat Zeeland rond 1220 (?) reeds gedaan had, n.l. de Striene afdammen als vaarwater en achter-eenvolgens vele polders bedijken. Daardoor wordt de Halsterse Vliet aan beide zijden geheel ingesloten en ten slotte door vergroting van de polder van het Noordland geheel afgedamd, zodat Pieter Resen in 1555, en Wouter van Dijke in 1570 het overbodig oordelen, om de Halsterse Vliet op hun kaartjes nog te vermelden.

Integendeel en terecht vinden we dit feit als een gebeurtenis van groot gewicht wel vermeld op de Brusselse kaart van 1504, als bewijsstuk in de tolquaestie op de Schelde voorgelegd aan de Hoge Raad van Mechelen waarop men ter plaatse leest: *'de Haelteren Vliet nu*

toegedijct'. Ten overvloede wordt op die kaart van 1504 de Eendracht als een brede open vaargeul getekend en bovendien wordt op het polderland tussen Eendracht en Halsterse vliet een scheidspaal getekend: *'de uterste baken van Brabant'*. Dat de Eendracht toen het vaarwater was, blijkt uit een register, getiteld *'Zuid Beveland van 1530-1537'* berustend in het Antwerpse stadsarchief bij het zg. Tresory-archief. Daarin vinden we een met de hand getekende kaart van Zeeland uit het tweede kwartaal der 16e eeuw, die de schippers aanbeveelt als meest veilige scheepvaartweg: *'deur Eendrecht lancx de Schelde naer Antwerpen'*.

Wat was er dus feitelijk gebeurd?

Zeker bij onderling accoord vóór 1470 (zie boven) - al is het contract en het jaartal niet bekend - werd de twistappel n.l. de betwiste driehoek, (waarover eeuwenlang strijd was gevoerd): Tholen-Strienemond, Strienemond-Halsterse Vliet, Halsterse Vliet-Tholen, als een twistappel door een Salomonsoordeel middendoor gesneden van zuid naar noord, en wel door de Eendracht, volgens Resen: *'het Canael van Eendracht'*, waartoe de oude kreek (het Krommegat) werd verdiept en verbreed (welk kanaal begon tegenover de stad Reimerswaal en aansloot aan de Heenrecht of Vosvliet, ofwel de Striene boven de uitmonding van de Halsterse Vliet).

Het land ten westen van de Eendracht, Schakerlo en Tholen kwam voorgoed aan Zeeland; de oostelijk gelegen polders bleven aan Brabant. En Zeeland kan zich in de toekomst niet meer beroepen op de vaargeul van de Halsterse Vliet als grensscheiding.⁹⁾

⁹⁾ In 1555 waren de Heren van Vosmeer voornemens om de Eendracht boven Tholen geheel toe te dijken en ter afwatering een grote sluis te leggen tussen Slabbecorne en Glimes, en hadden zelfs reeds met de Heer van Steenberg

Niet voor immer bleef het Lange Water van de zee afgesloten. Immers, toen de Allerheiligenvloed van 1570 al deze polders overstromde, en een deel ervan ruim 100 jaren verdronken bleef, schuurde het zeewater zijn bedding weer breder en dieper uit. Door de

(baron van Breda) een accord getroffen, om daardoor een polder van 3600 gemeten te winnen en tevens al de reeds bestaande polders te beveiligen tegen overstromingen.

Reeds was men begonnen een zware dam te leggen. Maar algemeen protest volgde: eerst van Tholen, waarbij zich vele steden uit Holland en ook Antwerpen aansloten. Het werd een proces voor de Hoge Raad te Brussel, die 20 Dec. 1555 de Heren van Vosmeer veroordeelde.

De Zeeuwse aanspraken tijdens de 80-jarige oorlog en daarna betreffen feitelijk slechts een bescherming van de Zeeuwse eilanden en bevoorrechting van Tholen boven Brabant.

Ook door andere kaarten vinden we onze uiteengezette mening bevestigd.

Ludovicus Guicciardini tekent op zijn kaart van 1568 (afgedrukt in Ste Geertuydtsbronne 1925 no 4) alleen de Eendracht (het water tussen Tholen en Polder). Toch is deze kaart achter en geeft een oudere situatie: immers oostelijk Zuid-Beveland is nog niet verdronken; Steenberg en ligt nog aan de vloed, de Graaf Hendrikpolder van 1528 is dus nog niet bedijkt.

Jacob van Deventer op zijn kaart van Zeeland, Brabant van 1558 (herdruk 1584) of een niet bijgewerkte herdruk van 1581 van Zelandiae Typus geven wel het verdronken land van Zuid-Beveland, maar laten eveneens Steenberg voor de vloed en tekenen bovendien, recht tegenover het dorp Vossemeer de open Striene vanaf de Eendracht tot boven Steenberg. Ook hebben die herdrukken van 1581 en 1584 geen rekening gehouden met de gevolgen van de Allerheiligenvloed voor de polders beoosten de Eendracht.

Ook aan de niet bijgewerkte herdruk in 1606 v. Josse Hondius (Ste Geertr. bronne 1924 n. 3) van de kaart van Gerardus Mercator van 1540 die ongeveer bij was, d.w.z. waarop reeds Zuid Beveland wel, maar de polders ten oosten van de Eendracht nog niet verdronken, en de schorren van de Graaf Hendrik polder nog niet bedijkt zijn, kleven nog dezelfde fouten, maar hij geeft evenals de vorige de Eendracht tussen Tholen en Polre als enige rivier.

bedijking van de Auvergnepolder in 1693, is het Lange Water voorgoed afgedamd ¹⁰).

Literatuur

als in de vorige paragraaf, en

M. Smallegange, [Cronyk van Zeeland](#) (1696).

¹⁰ Ook blijkt er duidelijk onderscheid tussen de benamingen: Halsterse Vliet en Lange Water, waaromtrent het boek van Moll p. 60 e.v. ons vele gegevens verschaft uit de Domeinarchieven.

In de Halsterse Vliet onder Halsteren bestond een visserij, die na 1470 in de rekeningen genoemd wordt: de visserij buitendijks, die als zodanig (of als onder Noordland buitendijks) nog verpacht wordt tot 1552. De verpachting wordt van 1470/4 ook vermeld als '*visscherij in het Lange Water*'.

In 1527 komt er een verbod om vrij te visschen in het Lange Water gelegen in Onze Vrouwenland en Glymes.

Tussen 1523 en 1542 is er een Zwanenvliet in Noordland, in 1565 zijn er nog 2 zwanen op 't Lange Water.

Van 1560-66 heeft de Markies de visserij in Glymes en Oude Beymoer (dit kan niet anders zijn dan 't Lange Water), in leen uitgegeven en wordt er dus geen pacht ontvangen.

In 1566 wordt echter weer de visserij in 't Lange Water als inkomsten der verpachting geboekt. Na de afdamming werd de Halsterse Vliet rond 1470 dus Lange Water genoemd.

Kaart der dijkbreuken en overstromingen in het Markiezaat van Bergen op Zoom in 't Jaar 1570. (fragment), door Wouter van Dycke, gezworen landmeter.

Het origineel berust in de Archives du Royaume de Belgique te Brussel (No 2639).

Nog wordt een exemplaar bewaard ten Alg. Rijksarchieve, 's Hage.

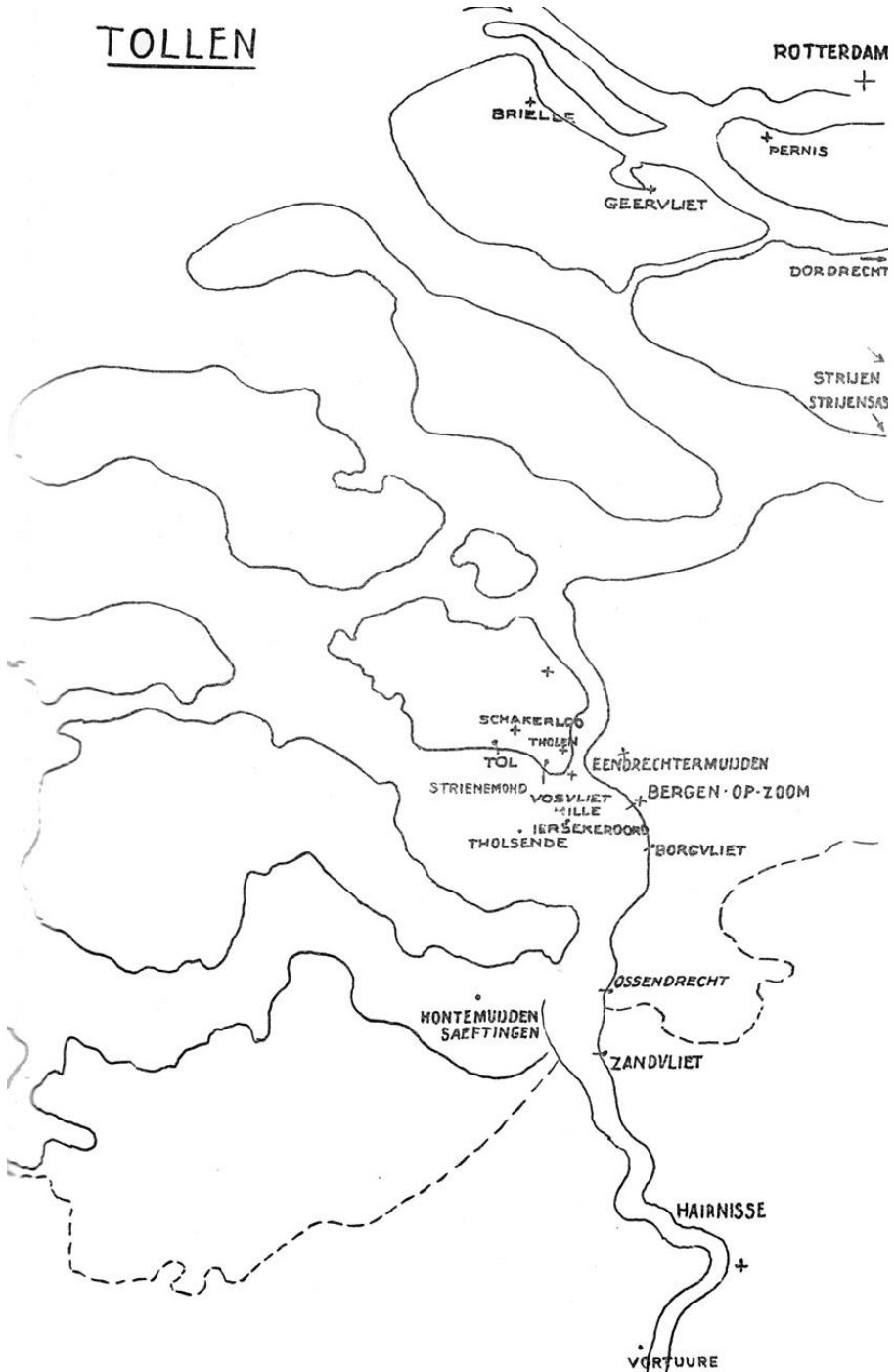
Zie: Inventaris Verzameling kaarten (Hingman). Deel II, blz. 166 ('s Hage, 1870.

Een 19^e eeuwse kopie (door C. J. Pilaar, te B.o. Z.) is aanwezig in 't gemeentelijk Archiefdepôt te Bergen op Zoom ([WBA ARR - D 2](#)).

N.B. 3 November 1570 werd van stadswege de Bergse burgemeester St Jan de Ayala naar Z.E. de hertog van Alva gezonden 'om synder Excellentie' te verthoonen de groote schade ende miserie die opden eersten dach deser maent Novembris deur de generale inundatie... (de z.g. 'Allerheiligenvloed' op 1 Novemb. 1570 vervallen (= voorgevallen).

Zie: *Register stedelijke Ordonnanciën Bergen op Zoom sedert 1558*, blz. 653.

TOLLEN

§ 3 Tollen

De tollen, of beter gezegd de watertollen, welke in het besproken gebied geheven werden plaatsten ons voor moeilijkheden, die verband houden met de grenzen van Brabant, Vlaanderen en Holland. Zij waren in dit grensgebied een bron voor allerlei geschillen. In grote lijnen, dient daarom over die tollen gesproken te worden.

Waar mogelijk, vormden weleer grote wateren de scheiding tussen de gebieden der landsheren, die in de middeleeuwen het recht uitoefenen op die wateren tol te heffen en van dit recht vooral gebruik maken tegenover de kooplieden, die hun gebied binnenvaren. Zo had Vlaanderen zijn watertol, eveneens Holland en Zeeland. en ook de hertog van Brabant maakte gebruik van zijn recht.

Vlaanderen hief zijn watertol vanouds in het Wiel van Rupelmonde. In Holland, we wezen daar reeds op, leidde de verovering van het Merwedegedebied door Diederik III er toe, dat de scheepvaart uit Vlaanderen naar Holland door tolheffing werd belast. welke we in de tollan van Stryenmonde en Geervliet vinden belichaamd: Dit was de in de volgende eeuwen bekende 'tol op de zoete wateren'.

Daarnaast had Zeeland zijn 'tol op de zoute wateren', de grote Zeeuwse tol, waarvan reeds in 1195 wordt gewaagd en die na de vereniging van Zeeland met Holland door de graven van Holland geheven of verpacht werd. Feitelijk werd deze tol één geheel met die op de 'zoete' wateren.

Door het huwelijk van Floris V (zie boven) was Zeeland tussen Heidenzee (Honte) en (Ooster)Schelde aan Holland gekomen. De Honte werd derhalve een Zeeuws water, waarop Vlaanderen geen aanspraak meer mocht maken. Aanvankelijk een binnenwater, met het

Hontemeer als boezem, dat loosde in de Schelde, gaf de Wielingendoorbraak aan de Honte een rechtstreekse verbinding met de zee. In 1394 wordt 't Wielingengat groter en de stormvloed van 1404 schuurt haar bedding dieper en breder uit. Uit een klacht van de hertog van Brabant aan de Hollandse graaf dd. 12 juni 1413 mogen we echter afleiden, dat toen het vaarwater nog zeer gebrekkig was. Langzamerhand wordt de vaart drukker, want Jacoba van Beieren verzocht aan Philips van Bourgondië om alle Engelse en Franse kooplieden aan te houden, die - ter ontduiking van haar tol van Iersekeroot - niet meer langs de (Ooster)Schelde, doch langs de Honte hun weg naar Antwerpen namen.

De Hontemonding in de Schelde: Hontemuyden ten oosten van Saaftingen, was tevens de grens tussen het Zeeuwse en Brabantse water.

Een acte van 1276 behandelt reeds de verkaveling van de Zeeuwse tol op de Honte, welke de heren van Breda in leen blijken te hebben van de Hollandse graaf.

Het tolkantoor van de Zeeuwse tol op de zoute wateren schijnt gevestigd geweest te Tholsende, een plaats in het thans Verdrongen Land van Zuid-Beveland. Uit een octrooi in 1404 door Albrecht van Beyeren aan Oelandszoon van Duvenee verleend, blijkt, dat toen het tolhuis gevestigd was te Yersekeroot, in de parochie van Broecke, dus vlak tegenover Bergen op Zoom en Borgvliet.

Voor de tollenaar van Iersekeroot, werd door wachtschepen ook tol geheven te Cats, Veere, Valckenisse, enz. De inning dezer tolleren leverde meermalen moeilijkheden op, vooral omdat Antwerpen daar - en terecht - een handelsbelemmering in zag. Deze stad trad zelfs gewapenderhand op; dit leidde tot een proces voor de Grote Raad te Mechelen, dat pas 11 oktober 1504 beëindigd werd. Brabant is daarbij

in het ongelijk gesteld en tot de kosten van het proces veroordeeld, de graaf van Holland en Zeeland behield het recht de gewraakte tol op de Hont te blijven beffen.

* * *

In [§ 1 van dit hoofdstuk](#) wezen we er al op, dat om een zeker onrecht te herstellen en tevens, doch voornamelijk om zijn hertogelijke rechten op Schelde en Striene te versterken en aan de kooplieden een veilige handelsvaart te verzekeren, de Brabantse hertog in 1213 Schakerlo met de halve tol van Schakerlo aan Godevaart van Breda schenkt (de andere helft behield de hertog voor zich); tevens schonk de hertog hem tegelijk met de heerlijkheid Ossendrecht, ook de tol van Ossendrecht.

Vanwege deze belening voelde de Hollandse graaf zich weer in zijn rechten gekrenkt, terecht of ten onrechte menende, dat Schakerlo of minstens de Strienevaart onder het Zeeuwse gebied behoorde.

De oplossing van dit geschil werd gevonden door het huwelijk van graaf Willem I in 1221 met de oudste dochter van de Brabantse hertog, waarover boven reeds gesproken is. Maria bracht waarschijnlijk als huwelijksgift mee een (het oostelijk) deel of de schorren van Schakerlo en *‘om voortaan vrede op de wateren te doen heerschen’* erkende de graaf:

1. deze helft als Brabants leen te ontvangen;
2. dat het ander (westelijk) deel rechtens toebehoort aan de hertog, die er Godevaart van Breda en diens nakomelingen mee beleent, ofschoon deze in 1213 niet de helft maar het geheele gebied in leen heeft ontvangen.

Hoe ingewikkeld en vreemd deze handeling ook schijnt, toch wordt ze ons duidelijk, wanneer we aannemen, dat Godfried in 1213 de halve

tol ontving met geheel het alstoen bedijkte land van Schakerlo, en dat de schorren buiten bespreking d.w.z. aan de hertog bleven.

In 1220/21 geeft de Hertog de nog onbedijkte schorren noord en noord-oost van Schakerlo aan de graaf, die hiervan onmiddellijk een deel gaat bedijken onder de naam van Nieuw-Schakerlo of Vijftienhonderd Gemeten polder, hetgeen volgens Hollestelle tussen 1220-23 is geschied.

Als we dit aannemen, blijft de Strienetol bijgevolg geheel onder het hertogelijk gebied, terwijl de verzorging ervan met de helft der inkomsten op de Heer van Breda werden verleid.

Maar meende de hertog nu zijn tol veilig, dan heeft hij zich deerlijk vergist, want de tol verliest door 's graven bedijking der Vijftienhonderd Gemeten tegelijkertijd zijn bestaan. Immers door deze polder werd de Striene op twee plaatsen afgedamd, ja verloor in 1310 zelfs zijn monding door de Nieuw-Strijepolder, en boven Tholen zijn bedding door de bedijking van de Dalem polder ± 1364.

Om zijn tolinkomsten en zijn handelsbelangen niet te verliezen, moest de hertog op zijn gebied een andere handelsvaart kiezen of er toe geschikt maken, waarvoor, zoals we zagen, de Eendracht en de Halsterse Vliet in aanmerking kwamen.

Want ook Brabant had evenals Zeeland zijn eigen tolleren.

De Brabantse heerschapstol was gevestigd te Antwerpen. De hertog verpachtte zijn tol aanvankelijk aan zijn vrienden en later aan de steden.

Om de kooplieden in zijn gebied te beschermen, moest hij de vaart tegen zeeroof beveiligen; derhalve legde hij hier en daar wachtschepen voor de zijarmen en de havens als een veilig 'geleide' voor de rijk beladen koggen, waarmee hij hen tevens belette, de Brabantse wa-

teren te bevaren zonder de Heer het verschuldigde tolgeld te betalen, tenzij zij zich op een privilege konden beroepen.

Soms echter moest de Hertog de kooplieden beschermen tegen zijn eigen pachters of tollenaars, die zich menigmaal aan afpersing schuldig maakten. We wezen reeds op het geval in 1213 te Schakerlo, waar de hertog zijn mannen (tollenaars) ontzet uit hun ambt, hun goederen confisqueert en aan zijn vriend Godevaart van Breda de halve tol en Schakerlo beleent. Hetzelfde charter behandelt een soortgelijke kwestie te Ossendrecht, waar ook de pachter wordt afgezet. Aldaar vernemen we zelfs in 1250 van een herhaling.

Aanvankelijk schijnen er slechts enkele wachtschepen te zijn geweest, één op de Striene en één op de Schelde. Zo bepaalt de hertog bij zijn belening aan Godfried, dat ieder hunner de halve tol zal bezitten en door een eigen tollenaar op 'n eigen schip doen heffen. Na de bedijking van Nieuw-Schakerlo wordt de Striene niet meer genoemd, zij is vervangen door de Eendracht.

Lag tevoren het wachtschip waarschijnlijk aan de Strienemond, (en tussen 1223-1373 mogelijk voor de Schakervliet), zeker na 1373-1403, en mogelijk reeds tevoren, werd het voor de Vosmaervaart bij de Vosvlietshille (gerechtsplaats geheten Sexorde) geankerd.

Een ander wachtschip of geleide nam stelling vóór Eendrechtermuyden d. i. de mond van de Eendracht of het Krommegat.

Het volgend schip lag te Bergen, vanwege de haven, dan een te Borgvliet en verder lagen er nog te Ossendrecht, Zantvliet en Hairnisse, en ten Zuiden van Antwerpen te Vortvuren als grens van het Brabantse water.

Dat de Halsterse vliet nog niet vermeld wordt, klopt met onze mening, dat zij eerst na 1403 meer bevaren werd of bevaarbaar werd gemaakt, en deze opgave van veel vroeger dateert (13e eeuw).

In 1504 is de toestand in zoverre veranderd, dat op de Schelde kaart *'de uterste bake van Brabant'* gelegen is tussen Eendracht en de afgedamde Halsterse vliet, zodat aldaar nog slechts één wachtschip of geleide van node was.

In Antwerpen heet de tol: heerschapstol en wordt van elk schip gevorderd evenredig met de tonnemaat, de grootte van het roer (vandaar roedertol), onverschillig welke lading het had. Daarnaast werden nog andere fiscale rechten geheven.

Alleen op de Striene en de Eendracht kreeg deze tol de naam van baken- of bokengeld; misschien omdat zij - weer tegen tolbetaling - de vaargeul tussen de schorren aanwezen; mogelijk was de vaargeul ook door bakens of palen aangegeven, en was het een soort lichtbaken of vuurtoren, wat we op de [Mechelsche kaart van 1504](#) vinden aangeduid: *'dit es de uterste bake van Brabant'*.

Vele steden trachtten ofwel de tol zelf te pachten, ofwel voor hun kooplieden vrijdom van tol te verwerven. Dat die som niet klein was, blijkt o.a. in 1515, wanneer Keizer Karel belooft om de tol van de Honte aan de Staten van Brabant en de stad Antwerpen te lossen voor f 30.000.

Wanneer Keizer Karel in 1505 de Brabantse watertol te Bergen op Zoom legt, vormt dit een grote belemmering voor het handelsverkeer naar Bergen op Zoom. De stad koopt daarom 21 november de tol af voor 15.000 pond van 40 groten vlaams. Karel V betaalt dat bedrag in 1516 echter terug, met het gevolg, dat weer tolmissère dreigt. De stad kan echter opnieuw afkopen voor 25.000 pond van 40 gr. vl., wat ze dan ook doet.

Uit de genoemde geldsommen blijkt, dat de tol op de Honte van het grootste belang was geworden en dat Yersekeroot voortaan slechts een ondergeschikte rol gaat spelen, m. a. w., dat de vaart van de Oosterschelde verlegd was naar de Westerschelde, ofschoon ... er in 1562 geen sprake is van Westerschelde, maar altijd nog van Honte. 'Tol van Iersekeroot', welke plaats in 1590 niet meer bestond, is nog tot in de 17e eeuw de naam gebleven van de grote Zeeuwse tol.

Literatuur

Naast de reeds aangehaalde in § 1, nog:

- A.H. Beekman, [*Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300*](#). III Zeeland (1921);
J. Denucé, [*De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde*](#);
A. Hollestelle, *De Honte en het eiland Borssele*, 1907 (hiermee in verband A.A. Beekman, in Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap 2e S. XXV);
Floris Prims, [*Geschiedenis van Antwerpen*](#) II - 2e boek, 13e eeuw, De economische orde;
J.F. Willems., [*Brabantse Yeesten*](#).

Kaartje van de Veren

§ 4

De veren

Op de grenzen van West-Brabant bestonden in de latere middeleeuwen drie veren ¹¹):

I. Het veer van het Oudeland van Schakerlo naar Reimerswaal over de (Ooster)Schelde. Bediend van uit de zeedijk van de polder, was het een belangrijke overtocht, totdat de geduchte St. Felixvloed van 5 november 1530 de Watering beoosten Yerseke overstroomde. Toch bleef het veer nog bestaan, totdat Reimerswaal zelf in 1632 voorgoed werd verlaten. Deze overtocht stond oudtijds bekend als het veer bij Venusdam; de weg door de polder die er heen leidde, heet nog altijd [de Veerweg](#).

II. Het veer van Schakerlo naar het Bergse land: eerst geheten 'tveer van Gakhoort', en later genaamd het Butkens of Botkensveer; en waarschijnlijk ook weer identiek met het 'veer van uit Bergen op Zoom

¹¹ Een belangrijke aantekening over deze veren vinden we in de rekening van Tholen uit de jaren 1506-1515:

- 1/ van tveer in 't Oudelant (hier vermeld onder I).
- 2/ Van tveer aan de stede van der Tholen (hier vermeld onder III).
- 3/ Van tveer zoe men vaert van der stede van der Tholen an tlandt van Berghen opten Zoom, datmen te heten plach tveer van Galchoort ende Scakersloo nu genaemt Butkens veer - van welke drie veeren ende voort alle andere veeren ende veerstallen in de landen van der Tholen ende Scakersloo, die daer nu zijn ende namaels opgeset sal worden wijlen de voors. hertoghe Philips bij zijne opene brieven, gegeven in de stede van Bruessel de 29^e dach van Septembris anno 1482 gegeven ende verleent heeft sijnre stede van der Tholen ende de Ambachte van Scakersloo in eenen erfpacht, omme de somme van vijf ende twintich ponden grooten vlaams tsjaers vrij gelt.

noordwaarts', dat in de rekeningen van 1424-'40 en van 1480-'84 wordt vermeld als het 'veer Scheele' van de zoutketen van Bergen; en dit veer schijnt ook Tholen te hebben aangedaan, te oordelen naar een publicatie van verpachting door de magistraat van Tholen op 1 december 1462: '*van Botgens veer als men vaert over van 't land van der Thollen aen dat lant van Bergen op ten Zoom in Brabant derthien pond groote vlaems 's jaers en voor alle die andere veren ende veerstallen twaalf pond grote 's jaers'* ¹²).

In 't eerst werd dit veer bediend uit de Broodeloospolder 'op Galgenoord'; in de vorige eeuw was aan de zeedijk van de Vijftienhonderd Gemeten polder, tegen de Deurloo polder, het Galgendijkje nog bekend.

Uit de pachtsommen blijkt dit veer in den beginne het belangrijkste te zijn geweest (ook nog in 1462), doch verminderde in betekenis naar gelang de overtocht bij Tholen over de Eendracht toenam. Het ging zeer achteruit, toen door de Allerheiligenvloed op 1 november 1570 de Broodeloospolder inundeerde; de overtocht werd nog wel enige jaren daarna vanuit de dijk van de Deurloo polder ondernomen, doch ging wegens het verlaten der overstroomde Brabantse gronden geheel te niet.

Het *Butkensveer* tussen Noordland en *Polre* wordt in de rekeningen vermeld van 1470-74; van 1480-1520 blijft het een oningevulde post wegens de bedijking van Glymes- en Vrouwepolder. Het 'veerken' aan 't Galgoord op Tholen varend, wordt genoemd van 1489-1520, terwijl het van 1552-1560 met andere zaken (vogelarij en visserij in Janneland en Zwanenvliet in Noordland) wordt verpacht of minstens te samen in één som vermeld.

In 1537, en tussen 1560-67 is het veer weer afzonderlijk vermeld.

¹² Vermeld bij Hollestelle p. 339.

III. Het veer van Tholen op Halsteren, daarna op Boudens polder, in de beginne van weinig belang, nam met de inpoldering toe in druk verkeer.

Bediend vanuit de vroegere Zuidpoort te Tholen, werd de aanlegplaats later verplaatst, tot daar, waar ze in 1900 nog lag. Zoals Jan van Langherak in 1366, ging men van Halsteren op 't veer met *een veerboet daar zi van Helteren mede overvoere Ter Tolne an de Polre*'. Dus ofwel een dubbel veer, ofwel een omvaren om Polre.

Volgens de plattegrond van Tholen door Jacob van Deventer omstreeks 1550 gemaakt, liep de weg door Boudenspolder in de richting van de Hoogstraat. In die tijd werd met een wagen gereden vanaf Halsteren naar Polre en van daar werd met een veer overgezet van Polre naar Tholen. In de nabijheid van het veer was al vroeg of vroeger een dorpje ontstaan met eigen kerk, Boudewijns polder, verkort genoemd '*Polre*'.

De Heer van Bergen had het $\frac{3}{8}$ van het veer van Halsteren op Polre blijkens de rekeningen 1424-1471; in 1440 koopt hij nog $\frac{4}{8}$ delen bij, maar om ze weer dadelijk te verkopen, zoals blijkt uit het charter van 10 Nov, 1443 van Adr. v. Haemstede en Moermont, die $\frac{1}{2}$ windmolen en $\frac{1}{2}$ veer verkocht aan Jan v. Glymes.

Maar na de bedijking van Glymes en Vrouwenland (1471) vervalt dit veer, of geeft ten minste geen inkomsten meer, al blijft de post open staan tot 1520.

Van het veer van Boudenspolder op Tholen schijnt de Heer van Bergen alleen in 1424 een deel bezeten te hebben.

* * *

Vóór de bedijking van Nieuw Schakerlo (Vijftienhonderd Gemeten) zijn er slechts vage gegevens over de veren tussen Schakerlo en Brabant. Volgens Hollestelle zouden deze veren in den beginne aan de graven hebben toebehoord. Immers Jan van Henegouwen, zoon van graaf II (Jan van Beaumont) werd door Willem III beleend met deze heerlijkheid, die hij tot aan zijn dood, 11 maart 1356 behield.

Daar hij geen zonen achterliet, verviel het aan de kinderen van zijn dochter Joanna, gehuwd met Lodewijk van Bloys n.l. eerst aan haar zoon Jan gehuwd met Machteld van Gelre, en na diens dood op zijn broer Guy, gehuwd met Maria van Vlaanderen. Bij haar dood op 22 december 1397 zonder wettige kinderen, verviel het aan de graaf met de inkomsten der veren.

Ingewikkelder werd het eigendomsrecht der veren, of welk aandeel in de veren ieder bezat, toen de 29^e september 1462 Philips de Goede van Bourgondië als graaf van Holland en Zeeland (die bij zijn huldiging in 1430 als hertog van Brabant ook de Brabantse met de Hollands-Zeeuwse lenen verbond) aan Tholen de inkomsten der veren enz. tegen erfpacht uitgaf, omdat Tholen 16 mei 1452 met bijna alle gebouwen was verbrand.

Alleen het Botkensveer bleef ten dele in particuliere handen, n.l. van Heinrick Teylinckx dochter of haar zoon Jacob van Creusinck. Na hun dood werd van 1493-1586 het volle bedrag der erfpacht aan 's graven rentmeester voldaan, n.l. 13 pond voor Botkensveer, 12 pond voor de overige samen; Botkensveer was dus het voornaamste geworden na de bedijking van Boudenspolder.

Door de indijking van Boudenspolder kwam er verbetering in de veren. Nu immers behoefde men niet meer aan de Beijmoerse dijk ¹³⁾ of, zoals vóór die indijking, aan de Halsterse dijken aanzetten bij hoog

¹³ Beijmoer werd in 1318 ingedijkt.

water, maar ook bij laag water het slijk der schorren en krekken doorwaden tot aan de Halsterse vliet (het latere Lange Water), alwaar men nog eens moest worden overgezet.

In 1460 werd door de Heer van Bergen een dam door deze vliet geworpen waardoor men na het overzetten bij Tholen droogvoets de duinrand kon bereiken. Ten einde de kosten te dekken van de uitgaven van die dam door de vliet (volgens Hollestelle ook '*Weel*' genoemd) werd een damgeld ingesteld, welk voorbeeld (van damgeld-heffing) door Philips van Bourgondië was gevolgd.

Jan II van Glimes menend daarin ook gerechtigd te zijn, eiste van de personen, die van Brabant naar Tholen gingen ook tolgeld, zodat men van twee kanten moest betalen; hieruit volgde onenigheid en verhindering van het verkeer, tot nadeel voor de handel.

Het stadsbestuur van Tholen diende bij de graaf een klacht in, waardoor nu vanwege het domein het damgeld werd ingetrokken, op voorwaarde dat ook de Heer van Bergen daarmee zou ophouden; daar had men er geen oren naar, in Halsteren en Bergen op Zoom werd de deurwaarder doorgestuurd.

Het verzet van Glymes duurde vele jaren en bleef niet beperkt tot de dam door de Halsterse Vliet, maar bezwaarde nu ook de overtocht over de Eendracht.

Wel handhaafde het Hof van Holland 2 april 1486 de stad in het bezit en het recht van veerbediening, maar desniettegenstaande bleef de Bergse Heer dit recht betwisten.

Op 26 april 1487 werd nogmaals de deurwaarder gezonden: als gevolg van een nieuwe weigering werd door de Zeeuwse gerechtsdienars de veerlui van Glymes belet over te varen en werden de vaartuigen aan wal getrokken. Daarmee was de zaak gewonnen, het damgeld bleef achterwege en sedert werd het veer door de stad Tholen verpacht,

maar pont en boten aan de veerlui verstrekt. Toch wordt in de markiezaats-domeinrekeningen van 1567 en 1572 de helft van de opbrengst van dit veergeld verantwoord als inkomsten voor de Markies ¹⁴).

In 1505 kwam er een grote verandering. Graaf Philips de Schoone had wegens geldgebrek de Heerlijkheden Tholen en Schakerlo ¹⁵) voor f 10.000 aan Jan van Glymes verpand, en na Philips neemt Karel V die verpanding in 1516 over voor f 25.000, welk pand in 1524 wordt afgelost.

Deze verpanding mocht echter geen invloed hebben op de reeds verworven rechten en privilegiën der stad. Gedurende deze verpandingen vloeiden alle inkomsten en ook de erfpacht van het veer in de kas van de Markies. Dit duurde van 1505-1550. Toen werd door de stad de som der verpachting gelost.

't Is jammer, dat de Thoolse stadsrekeningen uit de 15e en eerste helft der 16e eeuw niet meer aanwezig zijn. In de rekening van 1538/39 wordt voor het eerst gesproken van een *'veer met de ponte'*.

Sedert 1578 werd aan de pachter $\frac{1}{4}$ van de pacht kwijtgescholden wegens het gebruik van de pont door het leger voor troepenvervoer. De communicatie van Tholen met Brabant werd geheel verbroken, toen door het legerbestuur in 1583 de polders op Brabants gebied werden doorgestoken: Boudewijnspolder, het Noordland en Oost-Nieuwland. In 1584-85 werd zelfs geen pacht meer opgebracht.

¹⁴ Mogen we hieruit afleiden, dat de veergelden van alle veren geïnd en verpacht werden door of vanuit Schakerlo en Tholen, maar dat de opbrengst werd verdeeld pondspondsgewijze onder alle deelgerechtigden in de veren, in casu onder de graaf van Zeeland (en aan degenen die van hem een aandeel hadden ontvangen) en onder de hertog van Brabant (en zijn leenmannen, vooral de Heren van Bergen) en degenen aan wie deze Heren ook een aandeel schonken?

¹⁵ Of ook Vosmeer hierin is begrepen is niet duidelijk.

Te Oud-Vosmeer had men ook twee veren over de Eendracht: één bij Botshoofd en later ook een bij de haven van Oud-Vosmeer, genaamd 'het Nieuwe Veer' dat heden ten dage nog bestaat.

Tijdens en na de 80-jarige oorlog werd de communicatie met Tholen veel moeilijker. De in de 15e eeuw gelegde dam in de Halsterse Vliet, nu het Lange Water, was vermoedelijk in 1583 of '84 doorgestoken.

Als men zich dus van Tholen naar Brabant wilde begeven, moest men na het overzetten over de Eendracht voorbij Slikkenburg door de schorren gaan tot het Lange Water en daar nogmaals worden overgezet; ofwel moest men op het eiland Tholen over Botshoofd of Oud-Vosmeer gaan en zich aldaar laten overzetten. Deze toestand duurde ruim een eeuw; de oude wegen waren geheel weggespoeld.

In 1684 kwam er verbetering in de communicatie door een contract met een timmerman, die dammen zou leggen over de verdronken landen in rechte lijn van het veer naar de voet der duinen bij Halsteren en een pont zou leveren met onderhoud van veer en dammen en de brug bij de waterpoort te Tholen gedurende 30 jaren, mits hij daarvoor 30 jaren lang de veergelden mocht genieten.

Toen de graaf van Auvergne in 1686 plannen maakte om de polders te herdijken, vroeg hij octrooi aan de Generale Staten en die van Zeeland. Ook de Raad van State en de Prins moesten gehoord worden, daar het Markiezaat verbeurd was verklaard.

De Staten van Zeeland vroegen in 1687 en verkregen in 1691 octrooi en wel voor Prins Willem III en niet voor de graaf van Auvergne.

De door timmerman P. van Oudheusden in 1684 aangelegde dam over de schorren werd doorgetrokken tot tegen de Halsterse duinen en het Lange Water werd overbrugd.

Door de oorlog van 1747 /48 ondervond het veer nogmaals veel moeilijkheden.

Literatuur

Zie de genoemde werken van H. Hollestelle en
St. Geertruydsbronne VI (1929) p. 5, 49, 71 en 133.

§ 5.

Ontstaan, groei en bestuur der zeven Jurisdictiën onder Halsteren

Vóór 1795 vormden 1^e het dorp Halsteren, 2^e het dorp Noordgeest, 3^e de Auvergne-en-Oud-Glimespolders en 4^e de Oud-en-Nieuw-Bijmoerpolders, vier afzonderlijke gemeenten met volledig zelfbestuur en eigen rechterlijk college.

Bovendien waren er drie dijkcolleges nl. a) Auvergnepolder, b) Oud-Glimespolder, c) Oud- en-Nieuw-Bijmoerpolders, die ook ieder zelfstandig hun waterschapsbelangen behartigden en in gemeenschappelijke belangen ook een gemeenschappelijke administratie voerden.

Over deze vier dorpsmagistraten, wier functionarissen ook regenten werden geheten, werd door de markiezen van Bergenop-Zoom of (later) namens hen door de Raad van de Huize van Bergen een schout benoemd, wiens ambt in 1704 tot '*balliënage*' werd verheven en nog later met de weidse titel van drossaard werd vereerd.

De administratie werd gevoerd door een secretaris, die, hoewel zulks niet wettelijk was voorgeschreven, doorgaans bij al deze besturen functioneerde. Ook oefende hij dit ambt uit over de heerlijkheden Borgvliet en Zuidgeest.

De magistraat van Halsteren werd gevormd door een burgemeester met 6 regenten en 4 gemeentensmannen.

Noordgeest werd bestuurd door een burgemeester met 4 regenten en 2 gemeentensmannen; evenzo de Auvergne- en Oud-Glimespolders.

De Oud-en-Nieuw-Bijmoerpolders eveneens, maar zonder gemeentensmannen.

De dijkcolleges bestonden, behoudens een tijdelijk misbruik door Glimes, uit Dijkgraaf met 2 gezworenen.

Al deze functionarissen met de baljuw aan het hoofd als vertegenwoordiger van de Heer, werden benoemd door de Markies of door zijn Raad, met uitzondering van de Gemeentensmannen, die door de ingezetenen of ingelanden werden verkozen. Als regel werd de magistraat ofwel de 'Wet' hetzij jaarlijks, dan wel om de twee jaar verzet. Dit met uitzondering van Bijmoer, waar men voor heel het leven in functie bleef, evenals in de dijkcolleges.

In rechterlijke zaken bekleedden deze magistratspersonen het schepensambt (ook de burgemeester was schepen), gepresideerd door de baljuw, terwijl de gemeentensmannen hier geheel buiten stonden.

In het jaar 1810 werden deze vier magistraturen tot één gemeente verenigd, welke naar het voornaamste onderdeel Halsteren genoemd werd en in het gemeentewapen de aloude patroon van dorp en kerk te Halsteren, de H. Martinus, voert ¹⁶).

De huidige gemeente grenst N.W. aan Nieuw-Vosmeer, N. en N.O. aan Steenbergen, O. aan Wouw en Bergenop-Zoom, Z. aan Bergen op Zoom en het Bergsche Diep, W. aan de Eendracht, die haar tevens van de provincie Zeeland scheidt.

¹⁶ In de St. Geertruydsbronne 1 (19.:14) pag. 30 geeft M. van de Mortel een verdienstelijke beschouwing over het gemeentewapen, ontstaan uit het schependomszegel van Halsteren, dat zeker tot verder onderzoek moge aansporen. Wellicht zal hieromtrent in het archief der Heren van Bergen een ouder zegel terug te vinden zijn dan dat van na 1700, dat erg verminkt werd door de stempelsnijder en daardoor sommigen op een dwaalspoor heeft gebracht.

De gemeente besloeg in 1844: 3543 HA ¹⁷⁾ en in 1889: 3359 HA ¹⁸⁾. Zij telde rond 1850: 2200, in 1889: 3035 en op 1 januari 1930: 3772 inwoners.

Het dorp of de heerlijkheid Halsteren was volgens de kaart van de landmeters W. Suurlant en K. Bestebroer dd. 1767: 2972 gemeten 171 1/2 roeden Blooysche maat groot ¹⁹⁾.

Behalve het dorp zelf bestond het uit de gehuchten De Halsterse Laan, De Halsterse Molen en de Lepelstraat. Verdere onderdelen zijn nog de Buurt, het Halsterse Laag, met het fort De Rover en de Waterkant (met het kasteel).

Bij gelegenheid van de telling der personen in het hertogdom Brabant in 1374, die gedurende drie achtereenvolgende jaren minstens één gouden mottoen in de rijkslasten zouden kunnen bijdragen, bleken volgens de lijsten gepubliceerd door Dr. J. Cuvelier in *Dénombrements des foyers dans le Duché de Brabant*, 132 dergelijke personen te Halsteren tegen 1199 te Bergen-opZoom woonachtig. In 14-35 telde de oude heerlijkheid 74 haardsteden, waarvan 15 onbelast, in 1526 reeds 141 huizen. Onder Halsteren en Noordgeest samen woonden in 1725 blijkens Tirion in '[Tegenwoordige Staat](#)' 460 personen boven 16 jaar en 412 daaronder niet medegerekend de 17 armen. In 1780 telde het blijkens eene aantekening in het gemeentearchief 1106 zielen.

¹⁷⁾ Van der Aa: *Aardrijkskundig woordenboek*.

¹⁸⁾ Suringar: *Atlas gemeeten van Noord Brabant*

¹⁹⁾ De Blooysche maat schijnt heel vroeg gebruikt te zijn. Een blooysch gemet bedraagt 300 roeden; één blooysche roede= 3,617 M en een vierkante Blooysche roede 13,08 M², Twee blooysche gemeten = 1 morgen. Zeven blooysche gemeten = 1 spade. Twaalf blooysche gemeten = 1 hoeve (in Utrecht bestond één hoeve uit 16 morgen).

Het rechthuis, thans raadhuis, blijktens de muurankers in 1633 gebouwd of herbouwd, en in 1917 gerestaureerd, is gelegen in de kom der gemeente Halsteren vóór de gedeeltelijk nog 14e eeuwse parochiekerk.

Het dorp of de heerlijkheid Noordgeest, als zijnde gelegen ten N. van Bergen op Zoom in tegenstelling met de Zuidgeest ten Z. daarvan, ontving zijn naam van de geestgronden, hooggelegen ²⁰⁾ tegenover het lage poldergebied, en was 315 ha. groot.

Behalve de kom van het dorp, hooggelegen in de uiterste NW. hoek, behoorde er toe geheel of ten dele het Noordland, 691 gemeten groot, vóór dat het door de Allerheiligen vloed in 1570 verzwolgen werd.

Een klein gedeelte ervan (nog geen derde deel zegt het resolutieboek) werd bij de herdijking van 1693 van de Auvergnepolder ingesloten.

Een ander deel werd vermoedelijk in het begin der 18de eeuw (1715 ?) als Noordland herdijkt ²¹⁾, terwijl het Noordgors onder de naam van Theodoruspolder pas werd teruggewonnen door het aanleggen van een zware zeedijk na het octrooi van 30 juni 1785.

Bovendien behoorde tot de Noordgeest de Poortერი van Bergen, de Melanen en het fort Pinsen.

Wat thans Theodoruspolder heet, werd op de kaart van Wouter van Dijke van 1570, in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage, genoemd de Lage Geest en was toen 100 gemeten groot. In 1749 werd

²⁰ G. Juten in *'Oud-Bergen'* vermeldt, dat in 1403 een heuvel buiten de Steenbergse poort Rijsselberg wordt genoemd (p. 171 en 1711). Conijnenberg en Rosselberg in 1461.

²¹ De rekening van het Noordland 1745 spreekt over *'welke het geheele Noortland onder de Noordgeest in de verpondingen moet contribueeren'*

het ook als Zuidgeest vermeld (let wel: ten Noorden van Bergen-op-Zoom, tegenover Zuidgeest ten Zuiden van Bergen-op-Zoom).

Noordgeest bevatte in 1435: 26 haardsteden, in 1526: 33 huizen. In 1780 telde het 155 zielen.

Het verloor door het verlies van zijn vruchtbare polder en later door de Tachtigjarige oorlog steeds meer aan invloed en toen het omstreeks het jaar 1700 en ten tweede male in 1704 door de Fransen werd afgestookt, verloor het dorp alle betekenis en het grootste deel van zijn bewoners. Bij deze gelegenheid gingen vergaderhuis en archief beide in de vlammen op. Nu is het nog slechts een klein gehucht.

De Auvergne- en Oud-Glimespolders bezaten tezamen, zonder een dorp of kom te vormen, toch één magistratuur en eigen schepenbank. Vast staat, dat Oud-Glimes in 1688 en de Auvergne- of Nieuwe-Bergsepolder in 1693 herdijkt zijn, in welke tijd hun archieven thans ook een aanvang nemen, maar hun oorsprong en rechten dateren vermoedelijk van veel oudere datum, namelijk van vóór de Allerheiligenvloed van het jaar 1570.

Vóór 1570 werden hier **verschillende kleinere polders** gevonden, namelijk:

I. Tegenover de stad Tholen lag een bedijkt land, St. Boudewijns polder, verkort tot Boudenspolder of *de Polder* of *Polre*, groot 350 gemeten en telde in 1526: 47 huizen.

In de polder lag een dorp van die naam, met zijn Latijnse naam Balduinuspolder, -waarschijnlijk genoemd naar Boudine van der Maelstede, die met anderen op 15 januari 1318 de Boyenmoer verkocht aan Boiden van Zevenbergen - dat schepenbank, eigen kerk en

pastoor bezat. Omdat hier nu niets meer van is overgebleven dan de naam *Torenkavel*, een blok land in de Auvergnepolder, dat enkele jaren geleden aan de R. K. kerk van Halsteren vermaakt is, zullen slechts enige oude charters de weg wijzen.

Volgens een oorkonde van 2 oktober 1392 moesten de kinderen van Raso van der Maelsteden, kleinkinderen van Boidine, vermeld in 1318, wegens nalatigheid van leen verhef aan de Heer van Bergen terug geven, wat zij van vader en ooms geërfd hadden, o.a. het patronaatsrecht in de Boudenspolder (en hun rechten in de Bijmoeren), maar behielden hun rechten in de veren ²²), in de stapel en in de gorzen ²³)

In een ander charter van 7 juli 1392 werd Florens van Borselen om dezelfde redenen door arbiters van zijn vijf lenen in Boudenspolder (en Bijmoer), door zijn vader gekocht, rechtens vervallen verklaard, maar kreeg deze tegelijkertijd als '*smalle heerlijkheid*' van de Heer van Bergen terug met het recht om voortaan schout en schepenen te

²² Dit veer van Halsteren op de Polder wordt vermeld in de Domeinrekeningen van het markiezaatsarchief, waaruit blijkt, dat de heer van Bergen tussen 1424-1471 3/8 van de inkomsten genoot. In 1440 kocht hij er nog de helft bij (van de kinderen Van der Maelsteden of van de kinderen van Gerard van Tichelt), maar om het dadelijk weder te verkopen of in leen uit te geven aan Adriaan van Haemstede en Moermont. Na de bedijking van Glimes en Vrouwenland (vóór 1471) werden geen inkomsten van dit veer meer geboekt, omdat het veer zelf vervallen was.

Tegelijkertijd was er op '*Polre*' nog een ander veer, eigendom van de graven van Holland en Zeeland en sedert 1462 in erfpacht bij de stad Tholen, hetwelk het verkeer van de Zuidpoort van Tholen op de Polder en zo over de Polder met Halsteren en Bergen-op-Zoom onderhield. Volgens de markiezaatsdomeinrekening van 1464 schijnt de Heer van Bergen ook in dit veer een aandeel te hebben bezeten

²³ Archief der Commissie van Breda.

mogen aanstellen, terwijl aan genoemde Heer voortaan het patronaatsrecht der kerk zou verblijven ²⁴).

Op 18 november 1443 erkende Adriaen van Haemstede en Moermont, dat zijn vader zaliger Jan uit de handen van Jan van Glimes had ontvangen landen en lenen in 's Heren Boudenspolder, o.a. ½ windmolen en ½ veer in de Weel tussen 'de Polre' en Halsteren met een erflast aan de kinderen van Geert van Tichelt, alsmede gorzen en tienden in Oost Nieuweland en Clampaen ²⁵), welke rechten hij volgens Bergse schepenbrieven weer op 29 november 1452 aan de Markies heeft getransporteerd ²⁶).

Dit dorp was zulk een ernstige concurrent voor de stad Tholen, - welker handel nog bemoeilijkt werd door de ordonnanties van de Heer van Bergen ten voordele van de stad Bergen-op-Zoom, waar o.a. al het koren moest ter markt komen, - dat na de ondergang in de golven van Boudenspolder in 1570 dit dorp niet meer mocht worden opgebouwd, hetgeen bij de herdijking van de Auvergnepolder in 1693 weder een strenge eis van Tholen was.

II. Ten Zuid-Westen van de Boudenspolder tegen de Schelde en de Eendracht lag een klein gors van 33 gemeten, dat bij bedijking Clampaen ²⁷) werd geheten en waarvan verder niets bekend is, dan alleen, dat Wouter van Dijcke het op [zijn kaart](#), gemaakt op last van de Spaanse koning om de waterschaden op te nemen, als in 1570 verdrongen aantekende.

²⁴ Archief der Commissie van Breda.

²⁵ Idem.

²⁶ Idem

²⁷ clamp-aen van aanklappen, hier aangedijkt.

III. Ten Oosten en Zuid-Oosten van Boudenspolder werden *'tot profijte van ons dorpe van de Polre'* bij octrooi van 26 maart 1437/8 met vidimus van 18 november 1454 en 6 november 1476 door heer Jan van Bergen aan zijn leenmannen Jan van Haemstede en Moermont, Raso van der Maelstede en aan Jan van Rijnisse (Renesse?) enige gorzen ter bedijking uitgegeven ²⁸), onder voorwaarden, dat deze landen berecht zullen worden door de baljuw en de schepenen van de *'Ouden Polre'*; en werden geheten Oost-Nieuw-Land, als nieuwland groot 150 gemeten, ter uitbreiding van de Polder, terwijl het ander deel, groot 500 gemeten en gelegen ten Oosten van de Halsterse Vliet, genoemd werd het Drie-Jannen-Landt naar de octrooischenker en de twee indijkers (later verbasterd tot Drie-Aoneland of Janne-Land) ²⁹) Volgens een charter van 18 november 1443 had heer Jan van Glimes ook in deze polder leenrechten uitgegeven en terug ontvangen van Adriaen van Haemstede ³⁰). Ook deze polders verdronken in 1570.

IV. Ten Noorden van de Boudenspolder werd op 12 maart 1461 de Noordpolder, groot 242 gemeten, door de Heer van Bergen onder voorbehoud van zijn chijnsrecht ter bedijking uitgegeven, waarschijnlijk ook weder aan de polder tot vergroting daarvan, waarop naam en ligging wijzen ³¹). Ook deze polder verdronk met de Allerheiligenvloed

²⁸ Archief der Commissie van Breda.

²⁹ Volgens de kaart van de landmeter Pieter Resen, van Tholen in Ermerins, getekend 1555, werd het ook wel vermoedelijk bij vergissing, 's Heer-Janskerke genoemd.

³⁰ H. Levelt in St. Geertruydsbronne, jaargang 1932, acht deze polder eerst in 1486 bedijkt, noemt hem 700 gemeten groot en rekent dus volgens de kaart van Resen Oost-Nieuwland daaronder, hetwelk hij enige regels tevoren onder Boudenspolder geplaatst had.

³¹ Archief der Commissie van Breda.

in 1570. Men dient hem wel te onderscheiden van de Noordpolder ten Zuiden van Bergen-op-Zoom.

V. Ten Oosten van de Noordpolder en daaraan grenzend lag de polder van Glimes en het Vrouwenland, in de domeinrekeningen ³²⁾ ook Onze-Lieve-Vrouwenland, ofwel '*Ons-Vrouwenland*' genoemd en waarschijnlijk tijdens de Hervorming veranderd in Vrouw-Anne-Land en in de volksmond verbasterd tot Vrouw-Janneland.

Beide polders bedroegen samen volgens de aantekening van Wouter van Dijcke 700 gemeten, in welk geval daarbij ook de polder van Oud-Glimes moet begrepen geweest zijn. Immers Van Dijcke die zo nauwkeurig de Allerheiligenvloed opneemt, maakt een duidelijk onderscheid tussen '*Polre*' en het kleine aangedijkte schor Clampaen van slechts 33 gemeten. Zeker zou hij dus ook onderscheiden hebben tussen Oud- en Nieuw-Glimes. Toch vernoemt hij tezamen '*Frouwelant ende de Polder van Glymes groot 700 gemeten*'.

Al blijft dus wel mogelijk, dat Glymes in twee gedeelten werd bedijkt, gescheiden door de Groenendijk, en het Noordelijk deel het eerst als palende tegen de Steenbergse- en Vosmeerselanden, dus als een grenspost versterkt, en daarna pas het zuidelijk deel als (Nieuw) Glimes, wat door het Lange Water bespoeld werd en dus moeilijker te bedijken viel, toch zullen beide vóór 1570 als één waterschap beschouwd zijn, waarover een eigen magistraat en dijkcollege het beheer voerde en door een eigen schepenbank recht gesproken werd. Deze mening wordt versterkt door het kaartje van Resen van 1555 (te vinden in Ermerins), die zelfs het Vrouwenland niet vermeldt, maar alleen de '*Polder Glymes genaemt onder Bergen*', zodat dus op zijn kaart Oud-en-Nieuw Glymes en Vrouwenland in één bedijking liggen.

³²⁾ Idem.

Ofschoon van deze polders Vrouweland en Glymes het jaar van bedijking niet gevonden wordt, wijst hun naam op de Heren van Bergen uit het geslacht Glymes, dat met Jan I in 1418/9 zijn intrede deed ³³).

In 1469 blijkt Nieuw Glimes (en Ons-Vrouwen-Land of Polder) bedijkt, te oordelen naar vier in het domeinarchief nog bewaarde schepenbrieven van 6 augustus 1469 (twee ervan zijn van 20 augustus 1469) ³⁴), waarbij Jan van de Couveringe renten vestigde op zijn goederen ten behoeve van de markies. Zijn voorbeeld werd spoedig door meerderen gevolgd, hetgeen wijst op de grote invloed of macht van de Heer.

Is nu Nieuw-Glimes-en-Vrouwenland reeds vóór 1469 bedijkt, dan viel de bedijking van Oud-Glimes tussen de jaren 1418/9 en 1469. Terecht schrijft dus Levelt, dat Jan II, heer van Bergenop-Zoom (1431-1492), Glimes bedijkt heeft en wel, blijkens hetgeen hierboven gezegd is, tussen 1431 en 1469.

Nog nader laat zich de datum bepalen volgens het vidimus van 4 juli 1463 van een accoord tussen de Heer van Bergen en de Heren van Vosmeer over de paalscheiding, (te vinden bij Ermerins), waarin staat, dat de Glimesdijk '*op desen tijd*', dat is tussen 1458 en 1463, gelegd is. Opmerkelijk is, dat de het verste uit de vaste wal liggende gorzen het eerste bedijkt werden.

Aangezien in datzelfde jaar 1458 het tot dusverre gemeenschappelijk Land van Steenberg aan de Heer van Breda werd toegewezen, is het duidelijk, dat er verband bestaat tussen deze deling en de door de Heer van Bergen aangevangen bedijking van Oud-Glimes, waarbij de bedoeling voorzat zijne uiterste landsgrenzen in bezit te nemen.

³³ G.C.A. Juten *Oud-Bergen* stelt deze datum op 26 maart 1419.

³⁴ Zie archief Commissie van Breda.

VI. Ten Zuiden van voornoemde polders en van het Drie Jannenland of liever Zuid-Oost daarvan vinden wij het Noordland, groot 691 gemeten (volgens W. van Dijcke) met 12 huizen in 1526, grenzende Zuidwaarts aan de Oosterschelde (het Bergse diep) en Zuidoostwaarts aan de haven van Bergen-op-Zoom.

Reeds op 24 december 1390 werd melding gemaakt, dat Gerard van Tichelt aan de heer van Bergen beemden in '*de Noord*' opdroeg en zulks door '*Alsteen van de Norlande*' liet bezegelen ³⁵) en volgens een post in de Domeinrekeningen op 4 augustus 1461 waren de bewoners van het onder de stad ressorterende Noordland accijns schuldig aan de stad ³⁶).

De Oud- en Nieuw-Bijmoerpolders bezaten een zeer eigenaardige bestuursvorm, waarschijnlijk wederom overblijfsel uit een vroegere periode.

³⁵ Archief der Commissie van Breda.

³⁶ Wij moeten dus duidelijk onderscheid maken tussen het Noordland en de Noordpolder, beide afzonderlijke polders ten Noorden van Bergen-op-Zoom; ook moeten we deze beide goed onderscheiden van de Noordpolder, gelegen ten Zuiden van Bergen-op-Zoom. Van de laatste schijnt pastoor Juten te spreken in '*Oud-Bergen-op-Zoom*', waar hij op pag. 170 schrijft: de Noordpolder bestond reeds (d. i. in 1267) en ook van het Zuidland (daaronder gelegen) waren reeds de meeste schorren ingepolderd.

Met waardering moge hier de aandacht gevestigd worden op een artikel in de St. Geertruydsbronne Jg. IX (1932) pag. 2 van de heer H. Levelt, waarvan het tweede deel ter aanvulling kan dienen van het boven geschrevene of misschien beter uitgedrukt, welk artikel vooral in het eerste deel door het bovenstaande kan aangevuld worden, al zal de opmerkzame lezer ook punten van groot verschil van mening vinden, die wellicht nog kunnen opgelost worden, bijvoorbeeld, of de Quarenvliet dezelfde is als het Zuidelijk deel van de Halsterse Vliet, later genoemd het Lange Water

In 1780 ruim 200 ha. groot met 15 zielen, wordt dit gebied niet vermeld bij de tellingen der haardsteden van 14-35 of 1526, dus ofwel als te gering ofwel als niet zelfstandig beschouwd.

Vooreerst is opmerkelijk, dat deze schepensbank alleen rechterlijk archief bezit. Was er ook een administratief archief geweest, dan ware er toch allicht iets uit de laatste eeuwen van overgebleven.

Vervolgens werden deze schepenen ad vitam benoemd (evenals bij de dijkcolleges), werd dus de bank niet regelmatig *verzet*, gelijk bij de overige jurisdictiën.

De magistratspersonen woonden meest allen te Bergen-op-Zoom, waren daar ter stede notabelen, wat schijnt te wijzen op een ereambt in plaats van op een functie. Het schepencollege bezat rechterlijke functies, sloot o.a. ook de lands-reëele rekening en werd in 1803 (of 1806) ondergebracht of gecombineerd met de schepensbank van Auvergne- en Oud-Glimespolders.

Het dijkcollege (dijkgraaf en gezworens) vormde het polder- of waterschapsbestuur, dat o.i. tot 1803 (of 1806) tevens '*gemeentebestuur*' was en o.m. tot taak had het sluiten der dorps- of polderreëele rekening.

In 1803 (of 1806) werd ook dit gemeentebestuur gecombineerd met de magistraat van Auvergne en Oud-Glimes.

Vandaar dat het dorpsbestuur of de magistraat zich in het nog aanwezige archief steeds noemt dijkcollege en ongeveer uitsluitend waterstaatszaken behartigt, m.a.w. dezelfde personen fungeren nu eens als magistraat, dan weer als dijkcollege. Hetgeen wij dan ook bij Tirion in '[*De Tegenwoordige Staat*](#)' van 1740 lezen onder Halsteren verdient alle aandacht: '*Halsteren oefent hoog-, middelbaar en laag recht, ook beslissend in lijfstraffen. In burgerlijke zaken beroept men zich op het leenhof van Bergen en hooger op de Raad van Brabant. De*

schout van Halsteren is tevens schout van Noordgeest en van de polders Auvergne en Glimes. In de polder van Beiemoer oefent hij dit ambt alleen in burgerlijke zaken', en hetgeen wij aldaar lezen onder Beymoer (p. 177): 'De polder Beymoer staat in lijfstraffelijke zaken ten deele onder dat van Noordgeest, tendeele onder Halsteren. De Schout van Halsteren en vijf schepenen (namelijk van Beymoer) voor hun leven benoemd, bestieren de burgerlijke regering. Bovendien is er een college van dijkgraaf met 2 heemraden ...'

Mogen wij hieruit opmaken, dat Oud-Bijmoer onder Halsteren, en Nieuw-Bijmoer onder Noordgeest viel? Ofwel: is het mogelijk, dat Noordland in de 17de eeuw vóór zijn herdijking geheel of ten dele onder het rechtsgebied van Bijmoer gebracht was? Zo al niet rechtens, dan toch in feite.

In dit laatste geval zou Oud- en Nieuw-Bijmoer onder Halsteren en daarentegen Noordland onder Noordgeest hebben behoord. Wegens hun '*ad vitam*' bestuur, kunnen deze schepenen niet op één lijn gesteld worden met die der andere schepenbanken. Wel is waarschijnlijk, te oordelen naar archiefstukken, dat drie van deze schepenen (tevens de magistraat) tevens het ambt van dijkgraaf en gezworens uitoefenden. Bij de andere colleges is dit echter niet het geval.

Ook **Borgvliet** en **Zuidgeest** worden in deze inleiding besproken, omdat hun secretaris dezelfde was als die van de bovenvermelde dorpen en polders; daardoor zijn beide archiefcomplexen gedeeltelijk vergroeid, ofschoon Borgvliet en Zuidgeest, als gelegen ten Zuiden Bergen-op-Zoom, noch vroeger deel uitmaakten van het Westkwartier, hoewel op de kwartierversamelingen te Wouw comparerende, noch gelegen waren binnen de grenzen der huidige gemeente Halsteren.

Borgvliet, ofschoon gelegen binnen het Zuidkwartier van Bergen, maakte er toch geen deel van uit. Voor het eerst vinden wij de naam Borgvliet vermeld in een huwelijksverdrag van 5 november 1214 van Floris, zoon van Willem graaf van Holland, waarbij optreedt Witto de Burchvliet ³⁷); vervolgens in het testament van Godevaart, heer van Breda, die in 1246 een jaarlijkse rente vermaakte aan het nonnenklooster te Borgvliet ³⁸).

Een charter van 12 maart 1250 ³⁹) houdt de beslechting van een geschil tussen de Hertog van Brabant en Hugo Nose in, o.a. betreffende de tol te Borgvliet, waarvoor Hugo 100 pond Leuvens had betaald; in een octrooi dd. 9 november 1291 bevestigt Jan, hertog van Brabant, Tholen en Borgvliet in bun tolvrijheid op Schelde en Honte ⁴⁰).

Volgens Beekman ⁴¹) zou Borgvliet reeds omstreeks het jaar 1300 een kerk gehad hebben; Wouter van Dijcke tekent ze echter niet op zijn kaart van 1570 en ook op de meeste kaarten van omstreeks 1600 wordt wel een kasteel, maar niet de kerk getekend.

Le Roy verhaalt ⁴²) dat *'Joannes, zoon van Nicolaas de Lyra, wonende in Zeeland, een tiende had in het Land van Borgvliet, een deel in het*

³⁷ C. R. Hermans: *Analytische opgave van gedrukte charters*.

Zie ook Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* II:2de boek pag. 181.

³⁸ L.J.M. Philippen, *Het testament van Godevaart IV*, Heer van Schooten, Brecht, 1934.

³⁹ Zie noot 37.

⁴⁰ C. Hermans: *Analytische opgave van gedrukte charters*.

Zie ook dr. W. Moll: *Rechten v.d. Heer van Bergen*. p. 48.

⁴¹ Beekman: *Geschiedkundige atlas: Zeeland in 1300*. Doelt Beekman misschien op het nonnenklooster; maar dan bezigt hij een ander teken.

⁴² Le Roy: *Notiones Marchionatus* p. 432, zoals pastoor Krüger citeert p. 168 voorgaande en volgende.

overzetveer en een derde deel van het lage gerecht en het dorp Borgvliet met zijn toebehooren, gekocht van Willem, zoon van Arnoldus van Hildernisse, volgens hem in 1312 ten Leenhove van Brabant beschreven.

Hendrik van Boutershem, die in of rond 1350 heer van Bergen op Zoom is geworden, beleent Godevaart I van der Dilft in 1353 met Hoogerheide.

In 1358 koopt Godevaart er Borgvliet bij uit de handen van Lodewijk van Maele, graaf van Vlaanderen (volgens pastoor Krüger), even nadat op 20 maart 1357⁴³) Borgvliet nog als een '*hertogsdorp*' vermeld was in een rentetoewijzing door hertog Wençeslaus van Brabant aan dezelfde Graaf van Vlaanderen.

Op 22 juli 1370 vermeerdert Godfried zijn bezit nog door aankoop van 1/3 en 1/6 van *alle* veren in de heerlijkheid Borgvliet uit particuliere handen⁴⁴).

Godevaart II, zoon van Godevaart I verkocht Borgvliet en Hoogerheide aan zijn neef Walraven van der Dilft, want op 4 maart 1415 nam Walraven als Heer van Borgvliet en Hoogerheide deel aan een verbond van prelaten, edelen en steden van Brabant, en op 4 november 1415 aan een verbond tussen Limburg en Brabant⁴⁵).

Volgens Krüger zou Walraven van der Dilft anno 1439 't dorp en de heerlijkheid Borgvliet met hoog en laaggerecht, en het '*Betkensveer*', mogelijk hetzelfde als het bovengenoemde Botkensveer van Schakerlo ofwel eigendom van of in pacht bij dezelfde persoon, met renten,

⁴³ Zie noot 40.

⁴⁴ Comm. v. Breda nr 1069.
Zie ook Moll. a.w. p. 65.

⁴⁵ C. R. Hermans: *Analytische opgave van gedrukte charters*.
Zie ook Dr. W. Moll, *Rechten van de Heer van Bergen*; pag. 48.

chijnsen en alle andere toebehoren weer hebben verkocht aan (zijn broer?) Jan van der Dilft.

Deze schonk ze 16 september 1458 aan zijn zoon Frans, van wie zij 24-november 1467 op diens kind Jan overgingen.

Deze verkocht op 1 september 1481 ⁴⁶⁾, de heerlijkheid met hoog-, middel- en laaggerecht, met warande en 5/6 delen van het veer te Vijfhuizen en de visserij binnen- en buitendijks te Vijfhuizen aan Jan III van Glymes, Heer van Bergen.

Sedert bleef alles erfelijk in het geslacht Glimes, totdat Margaretha van Merode in 1577 het ontving en later overdroeg aan Maria Mencia van Withem, waarna het alle wisselingen en lotgevallen van het Markiezaat tot het einde der 18de eeuw deelde.

De heerlijkheid Borgvliet telde in 1435: 66 haardsteden, waarvan 18 onbelast; in 1526 stonden er 75 huizen. Nadat in 1570 de watervloed een groot deel dezer landen had verzwolgen en de oorlogen het platteland eeuwen lang hadden geteisterd, en slot met bossen en waranden hadden vernietigd en bovendien nog in 1747 alles was platgebrand, telde het in 1780 nog slechts 159 zielen. Het restant van alle de *'briecken ende gebroken steenen van het out casteel van Borgvliet'* was in 1657 openbaar verkocht.

Tot 1810 behield het evenwel een eigen magistraat, bestaande uit burgemeester, 4 regenten en 2 gemeentensmannen, terwijl de secretaris van Halsteren de administratie voerde. Burgemeester en 4 regenten vormden tevens een schepenbank van 5 personen, voorgezeten door de drossaard van Wouw als schout van Borgvliet.

⁴⁶⁾ De Dietsche Warande 1886, p. 109 spreekt van 1467.

In 1810 werd het dorp bij de gemeente Bergen op Zoom gevoegd. De huidige parochie van Nieuw- Borgvliet is opgericht 6 september 1864.

Het dorp of **de heerlijkheid Zuidgeest** althans sedert latere tijd behorend tot het Zuidkwartier, bestuurd door eigen magistraat (burgemeester, 4 regenten en 2 gemeentensmannen) en eigen schepensbank van 5 schepenen en eigen schout mag ook roemen op een oud bestaan.

In 1250 deed de St. Michielsabdij van Antwerpen afstand van het patronaatsrecht op Woensdrecht en van *alle* heerlijke rechten ten behoeve van de Heer van Breda.

In 1258 werd Godfried van Kruiningen leenman van de hertog van Brabant, die in 1287 een scheiding maakte tussen de landen van Breda (Raso van Liedekerke) en van Bergen, welk laatste gebied aan Gerard van Wesemale werd toebedeeld.

Kort daarna op 22 augustus 1289 kreeg Wesemale een toezegging van de Heer van Breda hem te zullen steunen tegen de aanspraken van de abdis van Nijvel op tienden te Halsteren, Noordgeest, Zuidgeest en Bergen. Dit is de eerste vermelding van Zuidgeest.

Alhoewel dus de Heren van Bergen in het bezit kwamen of gehandhaafd bleven van tienden te Zuidgeest, bleef Zuidgeest waarschijnlijk toch aan de Heer van Breda. Als Raso op 12 september 1334 het dorp Woensdrecht verkoopt aan Willem van Duvencoorde, Heer van Oosterhout ⁴⁷), blijkt daaruit niet, dat ook Zuidgeest bij de verkoop is begrepen. Hoe dus ook de verkoop van Woensdrecht in 1334 te rijmen is met de meeniog, dat reeds omstreeks 1300 de Heren van Kruiningen ook Heren van Woensdrecht waren ⁴⁸) en tot 1493/4 bleven, toen Jan

⁴⁷ Taxandria 1921 p. 187 e.v.; cf. Commissie van Breda nr 1068.

⁴⁸ Taxandria XI: p 281.

van Bergen van Walheim Woensdrecht kocht, mogelijk is het huwelijk van Gillis Woutersz van Kruiningen met Maria, dochter van Raso Mulard van Gavere in 1295 ⁴⁹⁾, zelf leenman en familie van de Heren van Breda, hieraan niet vreemd geweest. Wat hiervan zij: omtrent Zuidgeest zelf weten wij uit deze eeuwen zeer weinig.

Zuidgeest gaf aan de Heer van Bergen sedert 1393 ⁵⁰⁾ een Bamisschat, ook vermeld van 1480 tot 1565. In 1384 schonk het aan de Heer vrijwillig een bede en in 1431 een huldegeld als *blijde inkomste* aan Jan II van Glimes nl. 50 Carolusgulden in 3 jaar, wat zich herhaalde in 1496, met 300 Carolusgulden in 6 jaar, in 1535, '38, '39, '40 en 51.

Reeds in 1354 mocht Zuidgeest zelf tappen, mits accijsrecht betalend aan de Heer van Bergen ⁵¹⁾. Uit dit alles blijkt duidelijk, dat de Heren van Bergen, tevens Heren van Zuidgeest waren. Mogelijk of zelfs waarschijnlijk hebben zij deze heerlijkheid verkregen bij de deling van het jaar 1287.

De tegenwoordige gemeente Woensdrecht bestaat uit 4 voormalige gemeenten: Woensdrecht, Hoogerheide, Hinkelenoord en Zuidgeest, welke in 1707 tot één belangengemeente verenigd zijn; deze omvat de dorpen Woensdrecht en Hoogerheide, benevens de gehuchten Nederheide, Korteven, Zuidgeest, Zandvoort en Heymolen. Vroeger behoorden nog onder Woensdrecht de polders Zuidland, Oudeland, Wissendijk, Noordpolder, maar deze zijn alle verdronken ⁵²⁾.

Even ten Zuiden van Borgvliet lag het dorp Hildernisse met uitgestrekt rechtsgebied, waaronder het klooster Emmaüs. Wat na de overstroming van 1570 van het land overbleef, behoorde daarna tot

⁴⁹⁾ Zie noot 47

⁵⁰⁾ Dr. W. Moll. p. 103 seq.

⁵¹⁾ Idem, p. 111

⁵²⁾ J.P. Krüger, [Potamo Chorografie dl 1](#), Woensdrecht p. 48.

het rechtsgebied van Zuidgeest, 'een streek land zonder Dorp' vertelt ons Tirion in 1751 in de [Tegenwoordige Staat](#) ⁵³).

In 1438 bezat Zuidgeest 38 haardsteden, waarvan 3 onbelast; in 1526: 39 of 41 huizen. In 1760 waren er 145 inwoners, terwijl omstreeks 1875 Woensdrecht en Hoogerheide samen (één gemeente) 2500 zielen telden.

Wat het kerkelijke betreft, behoorde Hoogerheide vóór de Reformatie onder de parochie Woensdrecht ⁵⁴). Na 1750 werden de rollen verwisseld: Woensdrecht kwam onder de parochie Hoogerheide en is zulks gebleven tot na 1850, toen Woensdrecht weer een zelfstandige parochie werd.

Terwijl een gedeelte van Zuidgeest destijds onder de parochie Huybergen en het ander deel waarschijnlijk onder Borgvliet behoorde (volgens Krüger althans, die op pag. 171 spreekt van de kerk van Borgvliet, maar geen parochiekerk van Borgvliet kan bedoelen) is sedert 1864 geheel het gehucht Zuidgeest bij de nieuwe parochie van Nieuw-Borgvliet gevoegd, welke 1864 werd opgericht.

Het **waterschap de Auvergnepolder**, thans 712 ha. groot en gelegen onder de gemeente Halsteren, dankt zijn naam aan het huis La Tour d' Auvergne, dat in 1649 door een huwelijk in het bezit kwam van het markiezaat van Bergen op Zoom ⁵⁵)

⁵³ Over de Noordpolder en de Zuidpolder (of Zuidland), gelegen ten Z. van Bergen-op-Zoom (wel te onderscheiden van het Noordland en de Noordpolder ten N. v. Bergen-op-Zoom) geeft Taxandria XII pag. 293 interessante mededelingen.

⁵⁴ Krüger pag. 44.
G.C.A. Juten, *De Parochiën in het Bisdom Breda*, Dekenaat Bergen op Zoom 2, p. 137 e.v. handelende over Woensdrecht.

⁵⁵ Dr. W. Moll pag. 10.

Op 1 september 1686 werden door de Heer van Bergen de voorlopige onderhandelingen over deze indijking met de stad Tholen in een contract vastgelegd ⁵⁶⁾ zeer in het voordeel van genoemde stad en tot veiligheid der Zeeuwse eilanden; waarschijnlijk berustte de markies daarin, om eventuele tegenwerking van de Staten van Zeeland te voorkomen bij octrooiaanvraag aan de Staten-Generaal. Nadat de Staten van Zeeland op 11 september 1687 hare goedkeuring hadden geschonken, verleenden de Staten-Generaal op verzoek van de graaf d' Auvergne en de hoofdgeërfdens het octrooy tot herdijking met een achtjarige, later tot 16 jaar verlengde, exemptie van verponding. De herdijking ondervond vertraging door de oorlogsverklaring van Frankrijk in 1688. De graaf bood zijn diensten aan het Franse leger en als represaille-maatregel werd het Markiezaat door de Staten verbeurd verklaard (wat eveneens van 1672-1678 geschied was) en aan de Prins van Oranje geschonken ⁵⁷⁾. Hierop doelt een contract ⁵⁸⁾ van de Raden en Rekenmeesters van Zijne Majesteit v. Groot Brittagne met de Halfdijkers (de Prins v. Oranje had de andere helft van de Nieuwe-Bergsepolder), welk contract gedurende de dijkage geheim was en als contract van admodiatie volgens order van Hoog Mogenden ook van kracht zou blijven, indien het Markiezaat wederom aan de graaf van Auvergne zou worden teruggegeven, wat ook werkelijk bij de vrede van Rijswijk in 1679 geschied is ⁵⁹⁾. Middelerwijl werd volgens bevel van Hoog Mogenden de herdijking voltooid en sedert wordt de polder tot heden bestuurd door een

⁵⁶⁾ Archief Halsteren.

⁵⁷⁾ Zie noot 55.

⁵⁸⁾ Archief Halsteren.

⁵⁹⁾ Dr. W. Moll pag. 10.

dijkcollege, bestaande uit dijkgraaf, 2 gezworenen, secretaris (van Halsteren) en penningmeester, oudtijds gekozen door de Markies of zijn raad uit een dubbele voordracht van de ingelanden.

In het waterschapsarchief van Auvergne wordt meermalen over het *'drijvende Noordland'* tussen de stad Bergen op Zoom en de Auvergnepolder gesproken. Het *'dijkboek'* van de Auvergnepolder verhaalt op fol. 8, dat op een poldervergadering aan de ingelanden werd medegedeeld, dat nog geen derde part van het Noordland zou worden ingedijkt en de pretendenden van het verdrongen Noordland behoeften daarvan dus maar een vierde part te betalen in plaats van een derde.

Een tweede deel werd vermoedelijk in het begin der 18de eeuw herdijkt als *'Noordland'* (in 1713 of 1715), terwijl het Noordgors pas werd teruggewonnen door een zware zeedijk na het octrooi van 30 juni 1785 onder de naam van **Theodoruspolder**. Deze polder bezit een eigen dijkcollege, bestaande uit dijkgraaf en twee gezworens. Sedertdien behoren de eerste twee (Auvergnepolder en Noordland) tot het waterschap van de Auvergnepolder in tegenstelling met de feitelijke toestand vóór 1570 ⁶⁰).

Dit was ook het geval met **Nieuw-Glimes**. Ofschoon NieuwGlimes (en waarschijnlijk ook Vrouwenland) vóór 1570 onder Oud-Glimes ressorteerde, viel het - zij het dan ook wegens herdijkingsmoeilijkheden van Oud-Glimes in 1688 - buiten de dijken van Oud-Glimes, en werd derhalve in 1693 mede gedijkt bij de Auvergnepolder ⁶⁰).

Het **waterschap Oud-Glimespolder** ontleent zijn naam aan het geslacht Glimes, dat door het huwelijk van Jan I van Glymes in 1418/9

⁶⁰ Archief Halsteren.

met Joanna van Boutershem in bezit kwam van de stad Bergen op Zoom met de vier kwartieren ⁶¹⁾, en in dit bezit bleef tot 1567, toen Jan IV en Montigny zich in Madrid bij Philips II moesten verantwoorden over hun vermoede medeplichtigheid aan de onlusten in deze landen, en aldaar stierven.

In 1469 blijkt uit de domeinrekeningen ⁶²⁾ Nieuw-Glimes met Onse- (Lieve) Vrouwenland of Vrouwepolder - onderling gescheiden door de Halsterse Vliet of het Lange Water - reeds bedijkt, zodat de indijking van Oud-Glimes tussen 1418 en 1469 en wel, zoals hierboven reeds aannemelijk gemaakt werd, tussen 1458 en 1463 geschied is.

Of ook deze polder bij de St. Felixvloed van 1530 ⁶³⁾ onderspoelde dan wel alleen Nieuw-Glimes is niet bekend, evenmin of de zware Pontiaansvloed van 1552 ⁶⁴⁾ deze dijken doorbrak, maar wel dat op het einde der 16de eeuw deze polder geheel verdronken was.

Mogelijk is dit geschied door de Allerheiligenvloed van 1570 of door moedwillige inundatie in de tachtiger jaren, want terwijl Wouter van Dijcke bij de overige polders op zijn kaart van 1570 vermeldt, dat zij 'geïnunderd' zijn, laat hij dit woord bij de Glimespolder achterwege. Ondanks herhaalde pogingen tot herdijking bleef deze polder wegens eventueel oorlogsgevaar evenals de Bergschepolder ongeveer een eeuw verdronken liggen, totdat hij na het octrooi der Staten-Generaal

⁶¹⁾ Dr. W. Moll pag. 8.

⁶²⁾ Commissie van Breda.

⁶³⁾ 5 november 1530, *quade saterdach*, toen ontstond het nimmer terug ingedijkte Verdronken land van Zuid Beveland.

⁶⁴⁾ De Pontiaansvloed of Pontusvloed van 13 januari 1552 trof de hele Nederlandse westkust. Onder meer verdwenen het eiland van Agger, Bath en Hinkelenoord verduwen geheel onder de golven. Ook de lagere gebieden tussen Bergen op Zoom en Ossendrecht liepen onder.

van 10 juni 1687 in 1688 ⁶⁵⁾ herdijkt werd op het dijkstaal van de Groenen Dijk volgens een attestatie van de schepenbank van Halsteren dd. 26 mei 1688. Omdat een klein deel van het grondgebied der Heren van Vossemaer mede werd bedijkt, werd daaromtrent een contract gesloten.

Evenals bij andere polders moesten daarna ook hier geschillen omtrent de spijshaling ⁶⁶⁾ worden opgelost, gelijk reeds op 5 augustus 1423 de gelanden van Steenberg, na het herdijkingsoctrooi van september 1421 van het Westland, beloofd hadden ter bedijking hunner landen geen aarde meer te zullen halen op het land van Bergen ⁶⁷⁾.

Die aardhaling immers vertraagde de bedijking der Glimespolders, d.w.z. het eigen goed van Bergen, terwijl het Westland tot 1458 gemeen land bleef van Breda en Bergen.

Uit een oud '*Velt- en Gaerboek*' (later '*Overlooper*' genoemd) en uit de '*Ontfanckboeck*' van Raphel Simonsz, penningmeester van de Noordzijde van de polder van Glimes en Vrouweland, werden de rechthebbende eigenaars van vóór 1570 teruggezocht met een totaal bedrag van 723 gemeten ⁶⁸⁾, terwijl het octrooi toestond omstreeks 600 gemeten te herdijken. Op basis van de rechten van die vroegere eigenaars waren gedelegeerde rechters verplicht ieders pretentie te onderzoeken en daarin te beslissen, ook in verband met de aanstaande herdijking van de Auvergnepolder. Uit een octrooi van Hoog Mogenden van 8 april 1699 blijkt, dat de gelanden door het niet

⁶⁵⁾ Archief Halsteren..

⁶⁶⁾ Plaats waar het voor de bedijking benodigd materiaal (klei, aarde) wordt gehaald.

⁶⁷⁾ Nassausche Domeinarchieven en Commissie van Breda.

⁶⁸⁾ Zie noot 65.

obtinieren ⁶⁹⁾ van een octrooi tot bedijking der verdere schorren aan de andere (ZuidWestelijke) zijde van het Lange Water gelegen, nog geen 400 gemeten feitelijk hadden kunnen bedijken ⁷⁰⁾

In de volgende jaren bedraagt Oud-Glimes dan ook 372 gemeten en volgens een later opmeting 164 ha. en heeft van zijn oude aanspraken op Nieuw-Glimes en Vrouwenland moeten afzien.

Het **waterschap de Oud-en-Nieuw-Bijmoerpolders** vindt zijn oorsprong en mogelijk zijn naam Boidensmoer in een charter van 15 januari 1318/19 47), waarbij Gerard (van Wesemael), Heer van Merxem ⁷¹⁾ en Florens heer van Scoudee ⁷²⁾, ridders, en Boudine van der Maelstede met vele knapen verkochten aan Boidinen van Zevenberghen de ene helft van de '*Korenlande*' van Beyenmoere en aan 3 anderen de andere helft, om het land te bedijken en tegen afzonderlijke chijns '*darinck*' te delven.

Het is mogelijk, dat deze destijds nog onbedijkte gronden reeds in oudere acten genoemd worden ⁷³⁾. Zo gaf Arnoud van Leuven, gehuwd

⁶⁹⁾ Hiermee doelen de gelanden op een voormalige toestand, dat NieuwGlimes en Vrouwenland met Oud-Glimes één geheel uitmaakten.

⁷⁰⁾ Zie noot 65.

⁷¹⁾ zoon van de eerste Heer van Bergen Gerard van Wesemael.

⁷²⁾ Scoudee bij Krabbendijke op Zuid-Beveland.

⁷³⁾ Hollestelle: *Polders in het eiland Tholen*, pag. 546.

Hollestelle vermeldt in '*Tholen en omstreken*' pag. 335-336 een charter dd. 1263, waarbij moeren verkocht worden, gelegen onder Halsteren "aan die Weel" en verwijst naar pag. 33, alwaar hij echter waarschijnlijk zinspeelt op dat charter van 1263, waarbij aan Willem, schout van Ysendijke 200 bunder moer bij Frankenberg (Dassenberg) tegen het Halsters en Steenbergs Laag verkocht wordt, even ten Zuiden van de Zwartten Weel.

Is echter bedoeld een ander charter 10 hetzelfde jaar uitgegeven, dan kan bedoeld zijn de Beymoer, teffen Halsteren gelegen en begrensd door de

met Elisabeth, zuster van Hendrik van Breda, te Bergen op Zoom op 23 mei 1272 2½ bunder en in Febr. 1274 30 bunder moer onder Halsteren tegen chijns aan de abdij van Middelburg uit ⁷³), waarbij het twijfelachtig is, of deze moergronden geheel of ten dele lagen onder het Halsters (en vooral Steenberg's) Laag en mogelijk ook onder het Westland - want èn in het Laag èn het Westland werd veel meer moer gedolven, - dan wel onder de latere Bijmoeren behoorden.

In een oorkonde van 19 mei 1354- en in een andere van 1356 gaf Hendrik van Boutershem '*moeren en wilderten*' met laag recht onder zekere chijnsvoorwaarden uit, 19 mei 1354 aan de abdij ter Duinen in Vlaanderen en in 1356 en 1357 aan particulieren ⁷⁴), welke mogelijk ook in (Nieuw) Bijmoer gelegen waren.

Op 7 juli 1392 werd Florens van Borsele wegens plichtsverzaking (van leenverhef?) vervallen verklaard van zijn lenen in Boudenspolder en Bijmoer, maar kreeg ze terug als smalleen met het recht er schout en schepenen te mogen aanstellen ⁷⁵).

Even later op 2 oktober 1392 moesten de kinderen Van der Maelsteden om dezelfde reden voor goed afstand doen van hun lenen en rechten in Boudenspolder ⁷⁶), en evenzo van al hun '*rechten in Beuyenmoer beyde gedijct en ongedijct*' ⁷³), waaruit mag besloten worden, dat de Nieuwe Bijmoer alstoen nog niet bedijkt was, welke mening wordt bevestigd door de ordonnantie van 1416 op de dijkagie van de

Halstersen Vliet (het latere Lange Water) door Hollestelle met anderen ook (abusievelijk ?) vermeld als '*Halsteren Weel*'.

⁷⁴ Moll p. 32.

Commissie van Breda no 1066 en 328.

Moll. pag. 74.

⁷⁵ Commissie van Breda.

⁷⁶ en van zijn patronaatsrecht in Bijmoer zegt Moll p. 130. Dit is onjuist, want in de akte zelf wordt met geen woord gerept over patronaatsrecht in Bijmoer.

Ouden Bijmoer ⁷⁷). Deze bedijking heeft echter plaats gehad vóór 1530, toen met vele andere polders ook Oud- en Nieuw-Bijmoer door de Felixvloed geteisterd werden ⁷⁸).

Nog hebben wij een charter van 17 juli 1474, waarbij Jan de Bastaird - tegen afstand van zekere beemden omtrent het kasteel van Wouw - van zijn vader, heer Jan van Bergen, in ruil verkreeg 12 gemeten land in de *Ouden Bijmoer achter de Heetegaele in de vierschaar van Halsteren* ⁷⁹).

Uit een schepenbrief van Halsteren dd. 1 Febr. 1480 ten behoeve van de Heer van Bergen, rakende een chijns op gronden, gelegen binnen de parochie van Halsteren in Oud-Bijmoer ⁷⁹) blijkt, dat Bijmoer ook toen onder de parochie van Halsteren behoorde.

In 1562 stonden schepenen van Halsteren over een verkoping van land en erf, genaamd '*de Boonhil in Oud-Buyenmoer*', groot 4 gemeten, door jonker Cornelis Crouser aan Weernaerds Frydach en joffrouw Anna Coelesij ⁸⁰).

Een kwijting gedateerd 26 juli 1613, getekend te Bergen op Zoom door de penningmeester Van Soelen, verklaart, dat Aelbrecht Jacobs, burgemeester *Van der Havene* (te?) Steenberg, 406 carolus gulden betaald had, als 96 gulden op het gemet geschoten door dijkgraaf en

⁷⁷ Archief van Halsteren.

Zie ook Moll, pag. 74 en Commissie van Breda no 327.

⁷⁸ Volgens Levelt gaf Hendrik III van Boutershem, heer van Bergen op Zoom, 14 Febr. 1417 '*dat land dat geheeten is 't Oude Boyenmoer*' ter bedijking uit en werd 6 Juli 1445 het land van '*Nieuwe Boyenmoer*' door Jan II ter bedijking uitgegeven.

Het jaartal 1417 klopt niet, dat van 1445 echter wel, met onze bovenstaande gegevens.

⁷⁹ Commissie van Breda.

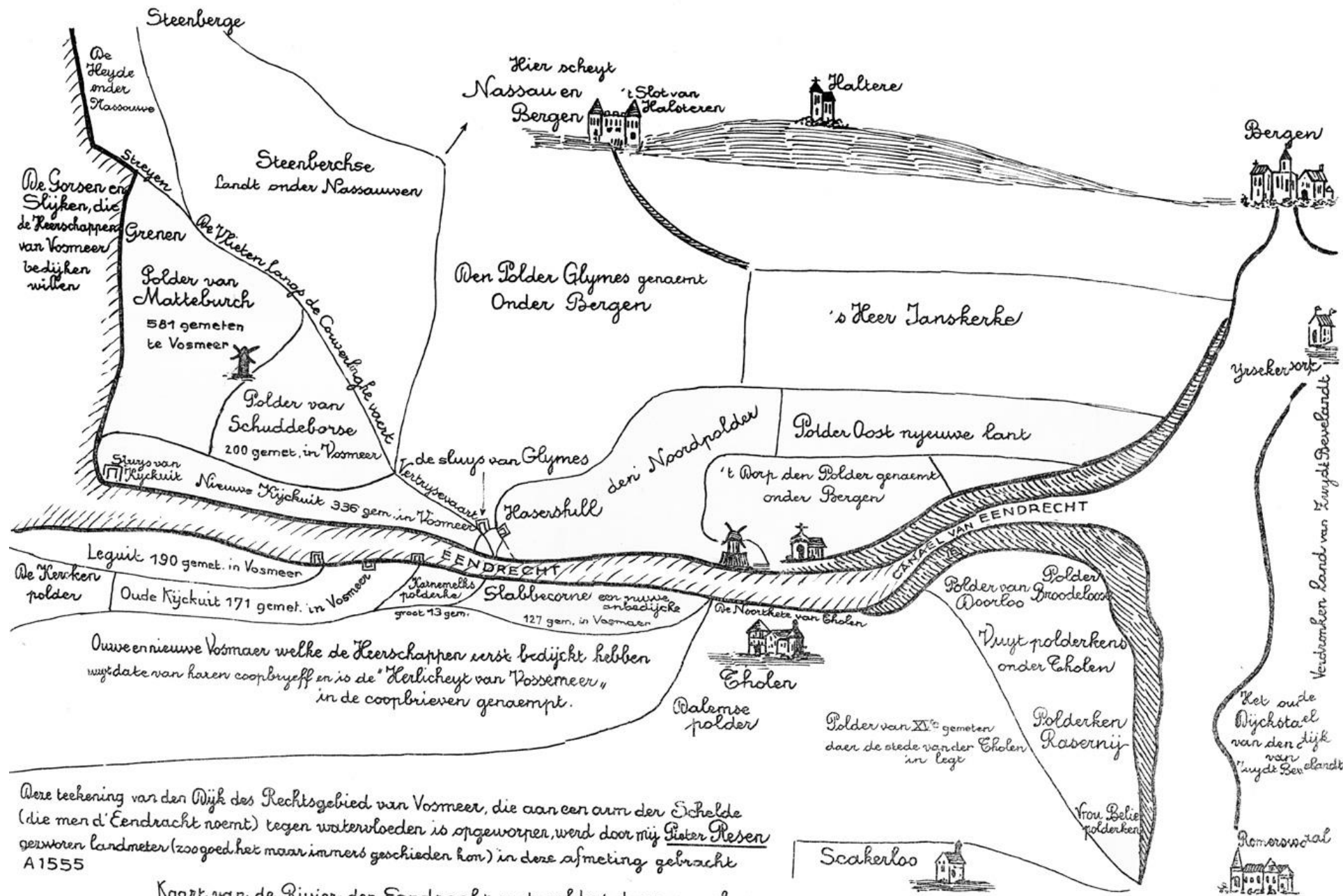
⁸⁰ Nassaus Domeinarchief.

gezworens van de Oude en Nieuwe Bijmoer 1612 en 1613, ‘tot vervallinge van de nieuwe dijckage’, welk octrooi door Hoog Mogenden in 1611 verleend was ⁸⁰).

Opmerkelijk is, dat de landmeter Wouter van Dijke op zijn kaart van de Allerheiligenvloed dd. 1570 bij de andere polders vermeldt ‘geïnundeerd’, maar dit woord niet voegt bij zijn aantekening: ‘Oud en Nieuw Boyemoer ‘besout’ ⁸¹) samen groot 350 gemeten’. Hieruit blijkt, dat na 1530 en vóór 1570 ook Nieuw Bijmoer weer was herdijkt. De kaartendrukker Claes Visscher geeft bij zijn kaart van het beleg van Bergen op Zoom door Spinola in 1622 duidelijk Bijmoer nog als verdronken aan, maar als herdijkt op een andere kaart, door hem in 1628 uitgegeven. Toch zijn de dijken later nogmaals doorgebroken of doorgestoken, want in 1682 is het land nogmaals herdijkt en thans 209 ha. groot ⁸²).

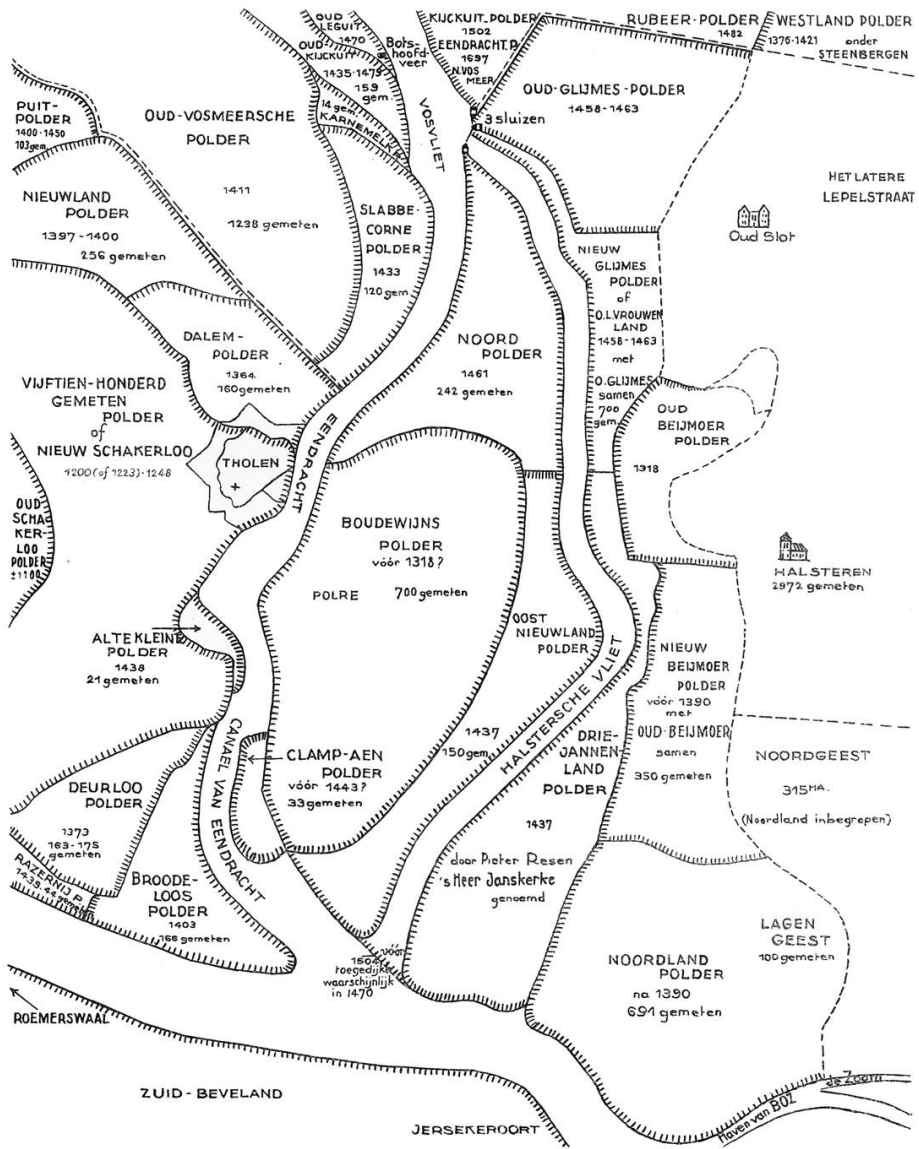
⁸¹ = beslaat

⁸² Kaartencollectie Bodel Neyenhuis Leiden.

Deze tekening van den Dijk des Rechtsgebied van Vosmeer, die aan een arm der Schelde (die men d'Eendracht noemt) tegen waterfloeden is opgeworpen, werd door mij Peter Resen gemeten landmeter (zooged het maar immers geschieden kon) in deze afmeting gebracht A 1555

Kaart van de Rivier den Eendracht en de polders daaraan gelegen 200 die was anno 1555 (te vinden in Ermerius)

Kaart der oude inpolderingen

§ 6.

De oude bedijkingen

Om ons een voorstelling te kunnen vormen van de ligging der oude polders, hebben we getracht een kaart, aangevend de toestand in het begin der 16^e eeuw, te construeren uit de oude gegevens, vergeleken met de tegenwoordige. We zijn hierbij als volgt te werk gegaan:

- a) De tegenwoordige stafkaart met haar zuivere afmeting is als grondslag genomen, en de duinrand volgens Beekman;
- b) Daarop zijn aangetekend de onderdelen van Auvergnepolder, Glymes en Beijmoeren en Noordland, volgens de kaarten van H. Adan dd. 1761, die daartoe de opmeting van Cornelis de Bie van 1694 gebruikt heeft. (Deze zijn te vinden in de schotboeken);
- c) Dan hebben we het kaartje van Pieter Resen van 1555 vergeleken met
- d) die welke Wouter van Dijck in 1570 maakte naar aanleiding van de dijkdoorbraken en
- e) met de kaart van Cornelis Vermuyen van 20 oktober 1615, die alstoen een nieuwe opmeting van de verdronken landen heeft gemaakt.

Uit veel onderlinge vergelijkingen is [biigaand kaartje](#) (pag 83) geconstrueerd. Vaste steunpunten waren:

- *de Eendracht* met de westwaarts gelegen (niet verdronken) Thoolse polders,
- ten zuiden de *noordoever van Zuid-Beveland* (wel verdronken, maar de ruïne van Reimerswaal geeft de breedte der (Ooster)Schelde),
- zuidwest gaf het *Krommegat* de bedding der Eendracht aldaar,
- zuidoost de *haven van Bergen op Zoom* en het verdronken tolhuis van Iersekeroord.

De polders werden en worden nog ten oosten begrensd door het hoogland, met een vrij steile wand.

Noordoost was het Westland niet verdrongen en gaf dus de oude Glymesdijk nog de zuivere grens, tevens de paalscheiding tussen Markiezaat en Steenberg. Deze Glymesdijk begon aan de nog Kladse molen. Het fort Zeeland ter plaatse van de 3 sluizen en bij de noordmond van het Lange Water gaf de scheiding met Vosmeer. Volgens de kaartjes C (Pieter Resen) en D (Wouter van Dijck) was de Eendrachtbedding weleer smaller, de Halsterse polders lagen dus wat dichter tegen het eiland Tholen. Het Lange Water als Halsterse Vliet in 1504 toegedijkt was te voren de grote vaargeul (zie [§ 2](#)) en hebben we dus breder getekend westwaarts. Gelukkig geeft Wouter van Dijck in 1570 de grootte der Halsterse polders, dus alle gemeten met één maat; gelukkig, want een gemet varieert van 41½ tot 49½ are; daarom hebben we ons uit voorzichtigheid aan deze getallen gehouden. Immers in 1689 is de herdijking van die polders begonnen, nadat ze ruim 100 jaar gedreven hadden. Slechts een gedeelte der oude gronden is herdijkt. Hier en daar kon uit vervlakte ruggen nog het restant der oude dijken (dijkstael) teruggevonden worden, maar meestal niet. Algemeen was toen de klacht over de vele diepe en brede krekken en putten.

Behalve bij Oud-Glymes en Oud- en Nieuw-Beijmoer hebben dan ook alle polders nieuwe dijken gekregen zoals Adan in 1761 ons geeft. Uit de kaartjes C (Pieter Resen), D (Wouter van Dijck) en E (Cornelis Vermuyen) hebben we getracht de oude vormen terug te vinden. Als de grote kromming in het Lange Water wordt weggenomen (daar wijzen kaartjes D en E wel op; C laat ons in twijfel) en de bedding van het Lange Water in zijn geheel iets westwaarts verlegd wordt, dan komen de gemetsgetallen beter tot hun recht:

Oost Nieuwland 150 gemet; Drie Jannenland 500 gemet. Mogen we aan het kaartje van Horenbault dd. 1274 waarde toekennen, dan zouden we die bocht mogen verwijderen.

Al was in 1504 de Halsterse Vliet in 't zuiden toegedijkt, dan zullen er toch wel zomerdijken naast gelegen hebben; want dat de bedding en het water gebleven zijn, blijkt uit de verpachting van de visserij in 't Lange Water in 1566. Buitendijks staat er niet vermeld. (Zie Mol. a. w.).

§ 7.

De opvolging der Bergse Heren

Als leengoed van de Hertog van Brabant uitgegeven aan de Heren van Breda, kwam er in 1287 een scheiding, waarbij aan Gerard van Wesemale, Heer van Quabeke het land van Bergen (en Schakerlo) werd toebedeeld, terwijl de Steenbergse landen en andere nog onverdeeld bezit bleven van de Heren van Breda en Bergen tot 1458, zodat tussen die jaren beide Heren in die streek gezamenlijk optreden. In 1458 komt Steenberg cum annexis aan de Heer van Breda. Het geslacht van Wesemale wordt in 1350 opgevolgd door Hendrik I van Boutershem, totdat in 1418 de heerlijkheid Bergen overgaat op Jan I van Glimes. Onder dit geslacht komt de Bergse heerlijkheid tot grote bloei en krijgen de Heren, dank zij hun vriendschap met de Hertogen van Brabant (de Bourgondiërs) een grote macht, zodat Keizer Karel V Anthonius van Glimes in 1533 verheft tot Markgraaf of Markies.

Na de dood van Jan IV in 1567, en de daarop gevolgde confiscatie komen na 1577 achtereenvolgens verschillende geslachten door aanhuwing in het bezit van het Markiezaat: van Withem - 's Herenberg - van Hohenzollern en eindelijk in 1672 graaf Egon de la Tour d'Auvergne, als gehuwd met Henriette Françoise van Hohenzollern. Het voorbeeld, dat Alva door de confiscatie gegeven had van 1567-1577, werd spoedig gevolgd door de Staten van Brabant die het in 1582 aan Jan van Withem ontnamen en er Prins Willem I van Oranje mee begiftigden en na diens dood Prins Maurits.

De Staten Generaal schonken het in 1621 een tweede maal aan Maurits en na diens dood aan Frederik Hendrik; pas in 1619 keerde het terug onder de Hohenzollern.

Ditzelfde spelletje werd nogmaals herhaald tussen 1672-1678 toen de Markies partij koos voor Lodewijk XIV.

En wederom van 1688-1697 bij een nieuwe oorlog met Frankrijk.

In 1701 werd het Markiezaat voor de vijfde maal geconfisceerd door de Staten, maar toen de graaf d'Auvergne het Franse leger verliet in 1702, kreeg hij het Markiezaat weer terug.

Van 1707-1713 regeerde François Egon, gehuwd met Maria Anna van Arenberg en Aerschot. Daarop volgden Maria Henriette de la Tour d'Auvergne, gehuwd met Jan Christiaan, hertog van Sultsbach en daarna, in 1728, Karel Philips, hertog van Sultsbach, keurvorst van de Paltz, hertog van Gulik en Berg.

Karel Theodoor, hertog van Sultsbach, keurvorst van de Paltz volgde hem op; deze stierf in 1799 en het Markiezaat kwam door erfeling aan Maximiliaan Jozef, hertog van Tweebrugge. Het Huis van Tweebrugge, sinds 1806 het koninklijk Huis van Beieren was evenals het Huis van Sultsbach een zijtak van het Huis van Wittelsbach.

Toen in 1795 de Fransen Bergen op Zoom veroverden, werd het Markiezaat bij de Franse republiek ingelijfd, doch in 1800 tegen schadeloosstelling teruggegeven. Na lange onderhandelingen deed nu ook de Keurvorst afstand van het Markiezaat en zo werd dit het eigendom der Bataafse Republiek. Mét Brabant in 1810 bij Frankrijk ingelijfd, kwam het in 1813 voorgoed onder het koninkrijk der Nederlanden.

Literatuur

Wie over het hier behandelde nauwkeurig ingelicht wil zijn, neme G. J. Juten, *Oud-Bergen* (1924) en het aangehaalde werk van Goedschalckx.

II

Over de grenzen van het Halsterse gebied

De oostelijke helft der gemeente, bestaande uit heuvelachtige zanden geestgronden - vandaar de naam Noordgeest en ten Westen daarvan de Lage Geest - daalt in het Noorden geleidelijk af naar het Steenbergse gebied, waar de gemeentegrenzen ook ongeveer de scheiding vormen tussen de zandgronden en de aanslibbing der Steenbergse polders. Alleen het uiterste Oosten, het Halsterse laag, doorsneden met een diepe kreek, had enige bedijking nodig, en werd in de 17e en 18e eeuw als inundatieterrein gebruikt en met 3 forten versterkt ter verdediging van de Bergse vesting. De naam Linie of Ligne vindt hierin zijn oorsprong.

Westelijk is er een plotselinge overgang van de hoge duinrand tot de veel lager gelegen polders: een zoom of grens, gevolgd door de Eeweg, later genaamd Eenweg of Heenweg en nu verbasterd tot Leemweg (waarschijnlijk vanwege de leemlagen, waaraan de Bergse pottenbakkerijen hun ontstaan danken).

De westelijke helft van het Halsterse grondgebied bestaat uit verscheidene polders. Reeds vroeg vonden hier bedijkingen plaats, waarschijnlijk niet het minst om de staatkundige grenzen naar het Westen vooruit te schuiven of te behouden, waarop de veelvuldige limietgeschillen wijzen.

Oudtijds stroomde door de zandgronden vanachter Moerstraten langs **Huize de Beek** een riviertje naar de **Kijkuit**, waarvan nu nog de droge bedding zichtbaar is.

Verder stroomt door de Auvergnepolder dicht langs de kom van Halsteren het Lange Water, op de Brusselse kaart van 1504 *de Haelteren Vliet* genoemd.

We zullen nu de grenzen uitzetten voor zover die met het grondgebied en de geschiedenis der huidige gemeente Halsteren verband houden. Ten Westen werd dit gebied begrensd door de Zeeuwse eilanden. Uit ons vorig hoofdstuk is reeds gebleken hoe de Eendracht langzamerhand Westgrens werd.

- Ten NW werd het als uiterste Noordwesthoek van het vasteland van het Hertogdom Brabant en van het latere Markiezaat, begrensd door de later zogenaamde Ambachtsheerlijkheid van Vosmeer.
- Ten Noorden werd het begrensd door een gebied, dat van 1287-1458 gemeenschappelijk heerlijk bezit was van Breda en Bergen en in 1458 als de Heerlijkheden van Steenberg en Prinsland aan de Heren van Breda werd toegewezen.
- Ten Zuiden en ten Oosten gelegen tegen Bergen op Zoom, Wouw en Heerle, bleef het van deze zijden voor ernstige grensgeschillen gespaard (behoudens dan over de accijnsen tussen 1600-1800).

Zowel op de Vosmeerse als op de Steenbergse gorzen deden de Hollands-Zeeuwse graven vóór en tijdens de bedijkingen aldaar hun vermeende aanspraken gelden, evenals de Heren van Bergen. Uitvoerig dient echter gesproken over de Noordgrens van het Halsterse gebied.

Toen in 1287 het land van Breda werd verdeeld, kreeg Gerard van Wesemale het land van Bergen, terwijl het Steenbergse land gemeenschappelijk bezit bleef van de Bredase en Bergse heren tot 1458, toen het als een afzonderlijke heerlijkheid aan de heren van Breda werd toebedeeld.

Voor het te verdelen gebied kwam dan ook 24 april 1290 ('s Maandags voor St. Marcus; St. Martinus zegt 'n ander) op last van de hertog van Brabant een limietscheiding tot stand.

'Wy, her Jan de Bere ende Everdey, scouteth van Antwerpen maken condt dat die eerste pael sal syn thuys daer die besiectc man in woont, buyten Halsteren, op die Derickx huys van de dycke. Ende van die Derickx huys (= 2e paal) van de dycke te Doerlecht. Ende van Doorlicht ten hoesten Halderberch ... ⁸³⁾

Vervolgens attesteren op 30 september 1356 gemachtigden van Jan van Polanen en Hendrik van Boutersem om paalscheiding te doen wegens

' ... een discort ende een twye langhen tijt gheweest [...] tusschen [...] Janne van Polanen ende [...] Heinricke van Boutershem [...] overmits enen paele die gheset was hier vortijts [...] verklaren op onsen eed dat di ierste paele die [...] heer Jan die Bere ende Everdey [...] setten hier vortijts [...] sal wesen die hofstede, daer hier vortijts die besiecte man op woende buten Halsteren te broedsinde bi Vrankendaele' ⁸⁴⁾.

Dezelfde plaats komt voor in een stuk van mei 1357, wanneer enkele gemachtigden worden aangewezen om de hele grens tussen Bergen en Breda vast te leggen en wel met de volgende woorden:

⁸³ Steenberg's Charterboek fol. 16 r° en v^o.

⁸⁴ Commissie v. Breda, A. R. A. 's Hage, no. 1079.

'alse van tsher diederics hofstede was van de dike drieboomende op die hofstede daer bi wilen (of Willem) Gheraets die besiecte man op plach te wonen buten Halsteren, op die berck te broedsinde, ende van daer voirt drieboomende' ⁸⁵).

Dan vinden we nog een opdracht gedaan 21 augustus 1421 door de heren van Breda en Bergen tot een nieuwe designatie, waaraan 14 september 1421 gevoig wordt gegeven en bepaald ⁸⁶):

'dat die pael wesen sal tsheer Diercks hoffstadt was van de dijcke, ende van daer drieboomende op eenen pael daer wijlen Gheeryt, die besieckte man by plach te woenen, gheheeten de moortpit. Ende van daer voert drieboomende op die steenen pijpe op die berckt te brook eynde, gelijk als wy dien pael daer gesteken hebben, ende van dien pact voort drieboomende doer die Rubere opten groeten boom over in Zeelandt ... '.

Ten slotte lezen wij in een designatie der palen tussen Bergen op Zoom en Steenbergen dd. 30 september 1529 opgemaakt door gevolmachtigden van beide partijen:

Wij reysden op 's heer Diericx dyck oft sheer Diericx hofstadt, aldair staet de grooten (13e) steynen pael gestelt anno 1421 ... , ende ... oic ... de heere van Nassau over 40 jaren (dus 1489) een galge heeft doen plaatsen alsnoch daeraan staende en eenen gericht was genaempt Roode Nele ...' ⁸⁷).

⁸⁵ Nassause Domeinarchieven, A.R.A. 's Hage, fol. 575v, no. III.

⁸⁶ Deze stukken in Register van Priv., Octr. e.a. voorname acten. Gem. Arch, Steenbergen, fol. 41v en 42recto e.v.

⁸⁷ Ook nog aangetekend op de Brusselse kaart (pag 26) en de St. Bernaards abdij kaart van Oud-Gastel van 1565. Van deze Gastelse kaart is een publicatie verschenen in februari 2018: W van Ham en K. Leenders: [Polders in kaart](#).

XIIIe pael: Colenpoorthuys

‘Vanden voirs. pale ende gerichtre reysden wij noird westwaerts op naer Colenpoorthuys (de 14e paal), disterende omtrent eenen cleyne half mile doer Moerstraten ende halfwege tSteenberghen keerende westwaerts in een schoone dreve vol eyckenhouts toebehoirende mit een hoeve oit schuyre boven aan de hoochte staende ⁸⁸⁾, wijlen Wouter van Leghuyt ...

XV pael: de besiecte man an de mortput (dista(n)t van Colenpoorthuys een groote half mile).

Wi reysden van Berghen voerby de moelen van Halsteren omtrent eene grote mile tot op de besiecten man, dwelck is int beghin van een bereken bosschelken toebehoirende wijlen Embrecht van Etten, op eene cleyne hoochte, ende op een cleyne mile nae van Steenberghen de rechten herbane laetende tslot van Halsteren ligghen ter lucherhandt (linker) westwaert zuydwest ende vast aen tbosselken leyt de mortput. Op welcke hoochte bij gemeynen accordde gestelt was eenen steenen pael met beyder heeren wapene, rayende linierecht westwaert dwaers over tussen ende doer zekere hooge boomen tot op de berct disterende van tbosselken een grote half mile.

XVIe pael: de Berct.

» Op welcke plecke van de berct die compt ende valt vast aen Glymeslandt aen de noordoosthouck. Soe was alsdoe geordonneert ... dat d 'officiers van beyde de heren oyck eenen pael aldaer zouden doen stellen mitter voirsz. heren wapenen ... ⁸⁹⁾

Als we deze drie attestaties en nog enkele andere charters nader beschouwen blijkt duidelijk, dat op een vergissing moet berusten, wat

⁸⁸ ook op voornoemde kaart(en) vermeld.

⁸⁹ Commissie van Breda, alsvoor, no 1079e.

in het Oudheidkundig Jaarboek 1924 (Oud Bergen en Halsteren) vermeld wordt p. 227: 'Aanvankelijk was het Kasteel van Halsteren niet meer dan een heerlijke hofstede welke bij de grensregeling in 1290 wordt aangeduid als *'thuys daer de besieckte man in woont'*.

Over dit grenspunt liep in 1356 het geschil van de heer van Bergen met Jan van Polanen: *'die hofstede dair hier vortijts die besieckte man op woende buten Halsteren'*.

Een charter berustend in 't Westlandse polderarchief geeft nadere aanduidingen: *'Op 15 april 1521 staat voor de Schepenbank van Steenbergen Anthonis van Etten, gemachtigd door Jan van der Dilfft. Hij verzoekt een vonnis (van koop of verkoop?) als de rechter Engelbrechten van Etten, zweer⁹⁰) van Jan van der Delfft op 30 december 1498 gedaan heeft gehad aan een hoeve met hoven lande en toebehorte metten huysingen daarop staande en gelegen is alhier int oude landt van Steenbergen omtrent de zwirten weel dewelke Engelbrecht van Etten vercregen had van Adriaan Lauw Nouts met vonnis en lang recht'*.

Ook heeft hierop betrekking een contract van maart 1263, waarbij Heer Hendrik van Breda met toestemming van zijn voogd (momboir) Wouter Berthout, heer van Mechelen, heeft uitgegeven aan Willem de schoutet van Ysendijke:

- a) 200 bunder moer *'metten grunde legghende tote eenre stat geheyten frankenberge reykende tot eyne dorp geheyten Halsteren'* tegen een jaarlijkse betaling en erfrente van 10 pond Lovens.
- b) *vort an so hebbe ic here Heinric vytgegeven . . . woenynghen, . . . hoefsteeden ende weeghen, vrij en commerloos.*

⁹⁰ bloed- of aanverwant.

- c) *vort ... also vele ... van de moer ende gronde dat hij schuldich sall sijn te maken:*
- 1) *den wech ende die watterleye streckende henen van franckenberge tot synen vorhoeft te Halsteren waert totten de ende van synen palen die hem daer getekent sijn.*
 - 2) *ende van de ende vort reykende tot Woude wart van acht roeden breet mijt alsulker vurwairden ... dat so wie de vursz. watterleye gebrueken ende bouwen wijlle namaels, dat die solen betalen van de costen ... na portie ende gront die sy in dat lant off daer hij liggen hebben ⁹¹).*

Welnu de eerste paal van 1290 en 1356 is dezelfde plaats als de 15^e in 1529 en stond aan het begin van de Dassenberg (welk landgoed rond 1650 toebehoorde aan jonker Louis de Ram, dijkgraaf en tevens drossaard van stad en lande van Steenbergen).

Zulks bewijst de kaart van de St. Bernardsabdij te Oud-Gastel van 1565, die de stenen paal teekent in 't groot bos, van Halsteren uit rechts van de huidige weg onder de Zwarte Weel; en eveneens de grote kaart van de Baronie Steenbergen en heerlijkheid Princenland door Hattinga getekend in 1746, berustend ten Rijksarchieve in de Haag, die Noord-Oost van de paal tekent een groot huis, ter plaatse (ongeveer) waar ook nu nog de gemeentegrenzen lopen. Nog latere domein- en cijnskaarten vermelden eveneens deze plaats.

Na de inpoldering van het Westland in 1376 (herdijkt in 1421 na de Elisabethsvloed) en de bedijking van Glimespolder, waarschijnlijk spoedig na de verdeling van het gemeenland van Bergen en Breda in 1458 en de daarop gevolgde indijking van de Rubeer- en St. Ontkommerpolder (onder Steenbergen) in 1482 was het nodig ook ter

⁹¹ A. R. A. 's Hage. Nassaus Domeinarchief fol. 575 no. I.

plaatse van de vroegere schorren de grenzen vast te stellen of te schouwen.

Zoals blijkt uit de designatie van 1529 werd voor de 16e (laatste) paal genomen *'de berct'* op de Noord-Oosthoek van Glimespolder, dus op de Kladde, waar nu de Kladse molen zich op een berg verheft, waarop weleer wellicht een zware berk stond.

Ook de Kladse dijk (die Glimes en Rubeer scheidt tot tegen Vosmeers gebied) ligt in één rechte linie met de oude grenspalen 16, 15, 14 en 13. Wel moeten we opmerken dat de 14e paal met beider toestemming pas in 1529 wordt geplaatst en de oudste limietscheiding van de 15e paal (de eerste paal van 1290) onmiddellijk overging op de 13e (Dierckx huis).

Het huidig landgoed Dassenberg (toebehorend aan de Belgische familie Spruyt te Antwerpen en bijna geheel gelegen op Steenbergse grondgebied, rond 1650 behorend aan de familie de Ram, was rond 1500 het eigendom van de Steenbergse (?) schepen familie Van Etten. In 1565 stond er de galg (kaart Oud-Gastel 1565), waarop mogelijk doelt de *'mortput'*. Dit land behoorde tot het Oude land van Steenberg (van Halsteren rechts van het Doornedijkje en de doorgetrokken dijk tot Dassenberg toe).

Hier stond dus in 1356 een hofstede *'te broeds'*⁹²⁾ *inde bi Vrankendaele'* ter plaatse waar in 1290 't huis stond, *'daer die besiecte man in woende buten Halsteren'*.

En 't charter van 1263 doelt m.i. ook op deze plaats⁹³⁾. Er staat immers *'een stat (hofstede) geheten frankenberge, reykende tot een dorp*

⁹²⁾ ten oosten van

⁹³⁾ In een charter dd. 1263 worden moeren verkocht, gelegen onder Halsteren *'aan die Weel'*, zo schrijft Hollestelle *Tholen en omstreken* p. 335/6. Maar in het desbetreffend Charter van maart 1263 (Nassaus Domeinarchief fol. 574 n. 1)

geheten Halsteren'. De daaraan gelegen 200 bunder moer met gronden worden verkocht aan 'Willem schout van Ysendijke, onder voorwaarde dat hij zal maken: een weg of dijk en een turfvaart of vliet, waarlangs de platte schuiten (turfschepen) hun vracht kunnen vervoeren'; dit alles wijst duidelijk op het Steenbergse en Halsterse Laag, waardoor de Ligne stroomt midden door de uitgestoken turf, door haar scherpe hoeken en diepte zich duidelijk onderscheidend van een beekje. Dit turfland wordt begrensd *westelijk* door de Halsterse weg en *oostelijk* vanwege de oude fortelinie door het Oudlands dijkje, dat vlak bij de oude Moerstraatse baan naar Wouw uitkomt. Het kasteel van Halsteren is dus geen limiet geweest, tenzij een bewijs geleverd wordt dat de scheidsrechters van 1356 en 1529 zich geheel in de orientering vergist hebben en dus tussen 1290 en 1356 de scheidspaal ongeveer een mijl verplaatst was. Ook wordt dan onverstaanbaar: *tot Woudewart* van maart 1263.

Nog vraagt de naam *frankenberg* en *Vrankendael* om een oplossing. Was dit een uiterste voorpost van de Franken tegen de Noormannen, of Denen? Heeft het oude kasteel van Halsteren als een oude donjon (klein maar op zware fundamenten gebouwd) gediend als een versterking tegen hun invallen? Mogelijk dat de toekomst hierover ons nog meer kan leren. Ten westen van Frankenberg en Frankendael liggen de Vriezendijkse moeren!

Noordwest grenst de gemeente Halsteren aan Nieuw Vosmeer, weleer behorend tot de Ambachtsheerlijkheid. Ook daar heeft eeuwen lang de

staat er niet bij 'aan die Weel'.

Met die moeren wordt bedoeld het tegenwoordige Halsterse Laag.

Zie voor dit stuk *Taxandria* 1935 p. 34; maar dateert maart 1262.

Hollestelle is vermoedelijk in verwarring gebracht door het feit, dat ook Oud- en Nieuw-Beymoer samen ruim 200 bunder groot zijn.

grensscheiding vele geschillen veroorzaakt; maar omdat zulks voor deze landen van geen belang was, wegens het kleine aanrakingspunt en vooral omdat de loop der oude wateren en vlieten aldaar een nog niet opgelost vraagstuk vormen, mogen we deze kwesties hier stilzwijgend voorbijgaan en hopen we dat latere onderzoekingen betreffende het Steenbergse en Vosmeerse gebied ook een licht zullen werpen op deze landsgrenzen.

III

De rechten van de Heer van Bergen op Zoom te Halsteren

Om een algemeen inzicht te krijgen in het maatschappelijk leven in deze oude dorpen en polders en de verhouding der burgers tot hun heer en zijn wetten, zijn vele belangrijke gegevens te vinden in *De Rechten van de Heer van Bergen op Zoom in het tijdvak 1287-1567* uit de Domeinarchieven verzameld door Dr. W. Moll.

Vele rechten kreeg de Heer van de landsvorst: de Hertog van Brabant, soms van de Koning, b.v. het recht over de wegen en over het water, daarvan afgeleid het tolrecht en geleiderecht, 't veerrecht en 't recht van aanwas (schorren); vervolgens 't recht van jacht en visserij, erfrecht van vreemdelingen, het banrecht zich uitend in molen, waag en meestoof.

Maar ook breidde de Heer zijn rechten uit ten koste van het volk en wel door privilegiën of dwang: b.v. het recht om een bede te vragen; hij hief accijnsen en had het lepelrecht of de riddertol, of eiste hand- en spandiensten.

Toch bleef de landsheer zich rechten voorbehouden, zoals het recht van beroep in sommige geschillen; de hertog mocht tolleren stellen, beden en accijnsen heffen; hij behield een groot deel van de aanwas, hij alleen verleende octrooi tot bedijkingen en 't recht om vrije jaarmarkten te houden.

Als grootgrondbezitter verwierf de heer zich vele rechten: b.v. het patronaatsrecht over kerken, recht op lijfrenten, vooral het tiendrecht, en op pachten, cijnsen en erfrenten.

Alle rechten brachten practisch geld, véél geld op, vooral de jurisdictie met de soms hoge boeten, verkoop van vele ambten; verpachting van jacht en visserij, van veren. tollen, molens enz. De privilegiën werden met geld gekocht of beloond.

Maar daartegenover staat dat de Heren dikwijls mild en zeer weldadig waren.

We nemen uit bovengenoemd boek, wat voor deze streken van belang is.

Tolrecht

Van 1414-1522 was er een tol te Halsteren (waar?). De poorters van Bergen op Zoom (sedert 1327) en Steenberg (sedert 1412), alsmede de inwoners van Woensdrecht (sedert 1350) waren vrijgesteld van alle Hollandse en Zeeuwse tollens (Iersekeroot), behalve Geervliet en Strienemonde; die van Steenberg (sedert 1296) en Borgvliet (sedert 1291) van de hertogelijke Antwerpse Scheldetol, van geleiderecht en bakengeld in de Eendracht en waren dus ver bevoorrecht in handel drijven boven onze dorpen, die deze vrijstellingen misten, al konden deze dan ook persoonlijk een geleidebrief kopen.

Warande

De Heer had o. a. vogelpoelen in Halsteren, 't Lange Water, Onze Vrouweland en 't Land van Glimes, Jansland en '*Halsteren op de Plate'*, die verpacht werden tegen een aantal ganzen of veldhoenderen.

In 1481 koopt de Heer van Bergen de heerlijkheid Borgvliet met de jachtwarande van Jan van der Dilft en verordent in 1497, dat niemand tenzij op de openbare weg tot eigen bescherming een boog of kruitbus mag dragen; wel mag ieder binnen eigen erf schadelijk gedierte

(behalve het echte wild) schieten. Verder verpachtte de Heer rond 1530 een zwanenvliet in 't Noordland.

Visserij

De visserij van Noordland ressorteerde onder de stad. Verder had de Heer een visserij in de Halsterse Vliet, die na 1470 en rond 1546 wordt vermeld als *buitendijks*; in Oude en Nieuwe Beymoer rond 1560, in Jannenland en een visserij (1527) geheten het Lange Water, gelegen in Onze Vrouwenland en Glimes.

Nog worden hier vermeld: de visserij van Cromwiel onder Steenberg, verpacht van 1384-96 en van 1424-46; van de Zaggen aldaar tussen 1384-96 en 1439-58; van die van Steenberg en de *Ouden Moerdijk* van 1424-58; en van 1439-58 die in de Cronenborch en in Silverhoek na 1458 niet meer vermeld, toen Steenberg aan de Heer van Breda kwam.

Veren

In 1440 verklaart de Heer in al zijn landen de veren te bezitten: vooreerst in Halsteren op de Polder. Toen echter het land van Glimes en Onse Vrouwenpolder werden bedijkt, verviel daarmee de mogelijkheid van Halsteren uit te varen. Immers in de rekeningen tussen 1424 en 1471 wordt $\frac{3}{8}$ van dat veer verantwoord en nog even wordt $\frac{4}{8}$ in 1440 bijgekocht. Na 1471 echter, als genoemde bedijking heeft plaats gehad worden er geen inkomsten van dit veer meer geboekt. Verder ' *t veerken*' van Galgoord op Tholen, bestond tussen 1489 en 1569 en wordt verpacht.

Het Butkensveer tussen 't Noordland en de Polder, vermeld rond 1470/4, schijnt in 1480 vervallen, wegens bedijking van Glimes en Vrouwenpolder.

Dan wordt nog vermeld (1424-40 en 1480-84) het veer van de zoutketen bij Bergen '*scheele*', d.w.z. noordwaarts, en het veer van St. Boudenspolder, waarvan de Heer alleen in 1424 een, deel schijnt te bezitten.

Het veer te Vijfhuizen onder Borgvliet vinden we tussen 1484- 1565, dat in 1481 mét de heerlijkheid door Jan van der Dilft aan Jan van Bergen verkocht.

Onder Vosmeer ten slotte waren er twee veren: een bij Botshoofd op Kijkuit onder Halsteren ook genoemd, waarvan reeds in 1500 het veergeld werd geregeld en 't andere: '*t nieuwe veer*' tussen Oud- en Nieuw Vosmeer. (Over deze twee laatste veren spreekt Moll niet.)

Aanwas

Alle buitendijksgronden: de schorren, behoren aan de landsheer hier de hertog van Brabant, die de Heer van Bergen octrooi schenkt ter bedijking en herdijking, die op zijn beurt weer anderen octrooi verleende voor onderdelen.

Merkwaardig is dat de Heer, die gewoonlijk de schorren verpachtte, van 1520-67 het gors en aanwas buiten de nieuwe zeedijk van Halsteren in leen geeft. (Is hier niet bedoeld de dijk van het Noordland, waarmee het Lange Water was afgedamd?).

Aan het octrooi verbindt de Heer gewoonlijk veel voorwaarden, en behoudt zich een deel der landen en dijken en meerdere rechten voor.

Molenrecht

In Halsteren staat er tussen 1457 en 1567 één molen die in 1557 omwaaide ⁹⁴). In Boudenspolder staat er één molen sedert 1424, van 1453-60 bezit de Heer de helft, van 1470-1567 drie vierde delen; in 1552 wordt een nieuwe (met stenen voet) geplaatst daar de vorige is omgewaaid.

Van 1384 tot 1396 wordt $\frac{1}{4}$, van 1424-74 en van 1480 tot 1517 een hele molen van Steenberg in de rekeningen van de Heer van Bergen verantwoord, die de Heer van Bergen ook nog in 1554 bezat. De stad Steenberg had, tenminste in de 14e en 15e eeuw deze molen in pacht. Ook had de Heer in Vosmeer één molen.

Den 20e maart 1464 geeft Jan van Glimes octrooi een water-oliemolen te plaatsen buiten de dijk van 't Noordland.

Sedert 1500 krijgen de brouwers het recht ieder een eigen rosmolen te plaatsen om de mout te malen, maar zodra er misbruik wordt gemaakt, verplicht de Heer hen tijdelijk naar zijn molen te komen.

Meestove

Voor 1440 is men in de lande van Bergen met de meeproductie begonnen, en alle mee moest in de stad verwerkt worden.
(Moll geeft 1514)

Bede

Aanvankelijk is dit een vrijwillig opgebrachte directe belasting, later wordt het een vrij beperkt recht van de Heer. Vooreerst mocht de

⁹⁴ Dit is de Halsterse molen op de weg naar Lepelstraat.

Heer jaarlijks op 1 oktober een geldsom vragen of eisen: de Bamissschat of Bamisbede. Deze bestaat het vroegst in Halsteren en Wouw, nl. in 1384. In 1393 komen Noordgeest en Zuidgeest er bij. Behalve deze vaste belasting waren er nog buitengewone, vooral het huldegeld: '*blijde incompst*'.

Voor het eerst opgebracht in 1438, staat Halsteren weer bovenaan: het geeft 4000 gouden ridders in 4 jaar, terwijl de stad Bergen zelf er maar 2000 opbrengt in 4 jaar en Wouw 1000 in 3 jaar. Bovendien Zuidgeest nog 50, Noordgeest 40, Noordland 50 en Polre 300 in 3 jaar: zowel een bewijs van de welvaart als van de welwillende verhouding tot de Heer.

Steenbergen komt in 1451 met slechts 600 rijnguldens voor de dag. Hier waren toen nog slechts \pm 70 huizen over van de 400 vóór de stadsbrand in 1363 en van de 360 in 1437.

Na zijn terugkeer in 1453 uit het Heilig Land, waarheen hij in 1450 was vertrokken, zijn er slechts 4 plaatsen, die de Heer daarvoor een douceurtje opbrengen: Gastel, Hoeven, Halsteren en Polre.

In 1496 wordt de Heer nog eens huldegeld toegestaan o. a. door Halsteren, Polre. Noordgeest. Zuidgeest, Noordland en Borchvliet.

In 1535 staat Halsteren 1000 carolus guldens als *blijde incomste* toe in 10 jaar.

Nu geven Bergen op Zoom en Wouw in 1538 veel meer. Zuidgeest 300 in 6 jaar, in 1539 geeft Boudenspolder er 1200 in 6 jaar, Noordgeest 240, terwijl het bedrag van Halsteren onbekend is; met moeite staat Noordpolder er 300 toe.

Daarop in 1540 Zuidgeest nog 300 en Polre 1000 in 8 jaar; in 1542 belooft het 250 in 8 jaar, wat het volgend jaar wordt kwijtgescholden.

In 1551 heeft de Heer veel geld nodig; dan wordt er opgebracht o.a. door Borchvliet 1000 carolus guldens in 10 jaar, Zuidgeest 300 in 6 jaar; Halsteren 1000 in 10 jaar; Noordgeest 250 in 8 jaar. Borgvliet betaalt echter het eerste termijn niet wegens een grote overstroming; kwijtschelding volgt in 1559 ook weer voor Zuidgeest, Hildernis, Borgvliet en Woensdrecht, ook vanwege dijkdoorbraken.

In 1562 staan Wouw en Polre zeer vlot een nieuwe bede toe. Bergen op Zoom verzet zich echter weer.

Ten slotte in 1563 eindigt Polre alleen met een vrijwillige bede *als hulde en blijde incomst* nog wel 22 jaar na de bewindsaanvaarding van de Heer met 1000 car. gld. in 10 jaren. Wel een bewijs van grote welvaart.

Dijkschoten

Dijkschoten werden meest besteed aan dijkwerken en kerkreparatie. Behalve deze belastingen aan de Heer van Bergen, moesten de onderdanen nu en dan ook nog hun beden opbrengen aan de hertog.

Accijnsen

Deze indirecte belastingen betreffen vooral het bier en andere dranken.

Terwijl het *bodemgeld* en de *bierboom* als bierbelastingen steeds ten behoeve van de Heer werden geheven, staat hij de opbrengst van een andere belasting daarop, de accijnsen, menigmaal af aan de plaatsen in zijn heerlijkheid of geeft aan die plaatsen het recht accijns te heffen. In 1354 krijgt de stad Bergen het privilege, dat niemand op het platteland wijn of bier mag tappen binnen het gebied van Bergen,

behalve Noord- en Zuidegeest en Wouw, en dat wie wilde tappen tussen de stad en deze dorpen. accijns moet betalen alsof het in de stad was.

In 1461 verordent de Heer, dat de bewoners van het onder de stad ressorterende Noordland, accijns schuldig zijn aan de stad, evenals zij die wonen tussen de Rosselberg (buiten de Steenbergse poort) en de stad.

De bevoorrechtiging van de stad blijkt nog duidelijker in 1526 wanneer bepaald wordt, dat er in de stad 3 soorten bier mogen gebrouwen worden; en in 1531 door de verordening, dat niemand buiten de stad mag gaan drinken, of van buiten de stad drank mag halen, tenzij in 't groot met accijns. In 1533 krijgt de stad het privilege, dat alle dorpen (behalve het Oostkwartier) gehouden zijn hun bieren te halen binnen de stad.

Sedert 1389 betaalt Halsteren. sedert 1424 ook Polre bodemgeld aan de Heer.

In 1498 begeren die van Halsteren, ten behoeve der kerk, accijns te mogen heffen, wat hun voor 5 jaar wordt toegestaan, onverminderd het bodemgeld.

In 1558 stelt de Heer voor aan Wouw, Moerstraten en Halsteren, om alleen uit de stad het bier te halen en slechts een goedkoop soort bier te tappen. Polre vindt dit bier te min en daarop krijgen allen verlof voor een beter soort: '*bellaert*' van een ½ stuiver per pot en dit te halen waar zij wensen. In 1561 wordt dit weer ingetrokken en mag er geen duurder bier getapt worden dan van 3 potten voor 1 stuiver. Behalve in Wouw mag er nergens wijn getapt of bewaard worden. Van minder aanbelang zijn nog enkele andere accijnsen:

- op de *zoutnering*, die alleen in Bergen op Zoom en Steenbergten werd uitgeoefend;

- *kaaigeld* te Steenbergem om in 1331 een haven te maken;
- in Halsteren bestaat in de 15e eeuw reeds een *paardentol*, van binnen Bergen ingevoerde en verhandelde paarden. Dus onderscheiden van de Brabantse landtol.

Lepelrecht

Het *lepelrecht* of de *riddertol* heeft waarschijnlijk Lepelstraat zijn naam gegeven. Het was een recht om van alle graan door niet-ingezetenen van de stad ter verkoop gebracht een of meer lepels graan of de waarde te heffen, n.l. van elke 'zester' één lepel⁹⁵).

De heer verpachtte immer deze tolleren, maar verschaftte zelf de maten en gewichten.

In de 15e eeuw meestal door de stad gepacht, kwam dit recht van 1500-1530 in particuliere handen, maar kwam daarna weer aan de stad terug, tot de Heer het in 1557 terugneemt.

Omdat dit lepelrecht wat al te zwaar ging drukken op de handel, wordt het in 1529 verlicht. Toch komt er in 1550 nog een ordonnantie van de Heer, dat o. a. te Halsteren niemand eenig graan mag laten malen of vreemd graan invoeren.

In 1557 geeft de Heer een ordonnantie, dat geen ingezetene o. a. van Halsteren, Polre, Noordland, Noordgeest, Borgvliet en Zuidgeest zijn granen elders dan binnen de stad mag verkopen, tenzij de granen ten hunnen huize gehaald worden, maar daar moest eerst de substituut pachter (die er in elk dorp moet zijn) gewaarschuwd worden, om zijn lepelrecht te nemen.

Van dit lepelrecht blijken alleen Bergen op Zoom en Steenbergem vrij te zijn geweest.

⁹⁵ Sester, inhoudsmaat voor graan, plm 546 cl (1/6 [congius](#)).

Patronaatsrecht

Dit recht kwam oudtijds toe aan iemand, die geheel voor eigen rekening de kerkstichting had tot stand gebracht. Wanneer later de private bedehuizen tot parochiekerken worden verheven, blijft het benoemingsrecht (collatie) toch tevens bestaan.

In de bedijkte landen is het collatierecht meestal een eis bij de octrooiverlening, steunend op het grondbezit van de Heer; maar overigens vloeit het voort uit de stichting. Toen Steenberg en nog gemeen bezit was, verbond de Heer van Breda zich in 1359, om de kerk van Steenberg nooit aan iemand te vergeven zonder toestemming van de Heer van Bergen.

Volgens Dr. Moll zou een charter van 7 juli 1392 ⁹⁶⁾ verklaren, dat Floren van Borsele vervallen wordt verklaard van vijf lenen die zijn vader vroeger gekocht had, maar die weer terugkrijgt onder voorwaarde o.a. dat de Heren van Bergen steeds de kerk in 's Heer Boudens polder en in de Beymoer zal mogen vergeven.

Heeft Moll goed gelezen, dan komen we voor deze moeilijkheid, ofwel heeft de opsteller van de charter zich vergist in de naam, ofwel kapel en kerk verward.

Immers Polre had zijn eigen kerk met eigen pastoor; Halsteren evenzo; maar Beymoer heeft voor zover bekend uit andere gegevens of kaarten nooit een kerk gehad, maar de kerk van Halsteren grensde er onmiddellijk tegenaan.

Ook is mogelijk dat de charteropsteller het St. Crijnskapelletje dat op de grenzen van Halsteren en Noordgeest dicht bij Nieuw Beymoer lag,

⁹⁶⁾ Commissie. v. Breda no 327.

bedoeld heeft. Van dit kapelletje weten we helaas niets dan dat het onder de beeldenstorm bezweken is, zoals Baselius verklaart.

Dat in 1550 de Heer van Bergen aan de (in financiële moeilijkheden verkerende ?) pastoor van Polre een toelage schenkt en daarvoor de inkomsten van de pastorele rechten ontvangt, kan goed verklaard worden als een noodmaatregel voor één keer.

In 1492 wordt aan een veroordeelde opgelegd dagelijks 10 stenen te geven voor de reparatie van de kerk te Halsteren, voor elke dag dat hij uitstelt zijn boete te ondergaan.

Dat de Heer zich een beschermer van de Kerk toonde, volgt ook uit een ordonnantie van 25 maart 1534, dat niemand een ketter mocht verbergen of zijn verblijf geheim houden, terwijl in 1567 met verbanning wordt getroffen, al wie met de nieuwe religie in verband staat, terwijl de Zondagsrust wordt beschermd en alle slafelijke arbeid met boete wordt bestraft.

Tiendrecht

Het tiendrecht komt de Heer toe als particulier en grootgrondbezitter, al vindt het zijn oorsprong in de kerken, welke voor haar onderhoud gewoonlijk een tiende deel der vruchten en dieren werd toegewezen.

Er zijn vooreerst *grote tienden*: geheven van de granen.

Vervolgens de *smalle tienden* van vruchten enz., van *krijtende* of *bloedtienden* bij de geboorten.

Dan zijn er nog *turftienden* voor het moerdelven;

en *novale tienden* van woeste gronden, die voor het eerst gecultiveerd worden.

Zoals uit het Denombrement van 1440 blijkt. had de Heer de *koren- en hooitienden* door zijn gehele gebied.

Sedert 1384 brengt Halsteren tienden op, sedert 1500 ook *lammertienden* ⁹⁷).

Het Halsters land schijnt al heel vroeg tiendplichtig. want er is nog een charter van 22 augustus 1289, waarin de Heer van Breda belooft aan de Heer van Bergen, hem te zullen assisteren tegen de pretentiën van de abdis van Nijvel op tienden van Halsteren, Noordgeest, Zuidgeest en Bergen tegen een jaarlijkse rente.

Sedert 1424 worden tienden vermeld in Oud Beymoer, 't Land van Glimes en O. L. Vrouweland.

Sedert 1384 had de Heer van Bergen een deel der tienden van Steenberg en behield na de scheiding (in 1458) nog recht op 1/3 van alle tienden.

Cijnsen en renten

Ook cijnsen en renten vormden naast de tienden een grote bron van inkomsten voor de Heer.

De cijns, een vaste jaarlijkse geldsom voor de eigenaar, drukt op het goed, wie ook de gebruiker is. Ofschoon in plaats van geld de cijns ook in naturalia mocht worden betaald, meestal in granen, hoenders en vooral kapoenen, werd meestal de waarde in geld voldaan.

Rente is geen persoonlijke vordering, doch een op de grond gevestigde last en wordt gegeven niet voor het gebruik van grond of goed, maar

⁹⁷ Komt overeen met de krijtende tienden.

voor gebruik van het kapitaal. Later worden beide termen dooreen genomen.

De Heer had cijnsrechten van gronden op de Noordgeest en Zuidgeest: n.l. *land-, moer- en hofstadcijnsen*. Verder *root- (vet-), grond* en *bodemcijnsen* in Halsteren, in O. L. Vrouweland en Beymoer. Ook komen daar *gans- en kapoencijnsen* voor, d.w.z. voor elk gemet moest één gans en één kapoen worden gegeven.

Hetzelfde wordt bedongen bij het dijkcoctrooi van Noordpolder in 1461. Na de bedijking van Glymes heft de Heer daar ook cijnsen.

Als grootgrondbezitter moest de Heer op zijn beurt ook vele cijnsen betalen, vooral onder Steenberg, en ook enige aan de graaf van Nassau, heer van Breda.

Wanneer de Heer goed bij kas was, kocht hij erfrenten; hij gaf een hoofdsom en ontving vaste rente. In Halsteren had de Heer vele erfrenten en behield er één op de stad Steenberg na de scheiding van 1458, terwijl hij er op de Steenbergse landen daarvoor meerdere had; ook 'n enkele in Zuidgeest en Borgvliet.

Daar een leenman zijn goed niet mocht bezwaren zonder machtiging van de leenheer, moest hij ten slotte dikwijls hiertoe verlov vragen aan de Hertog.

Lijfrenten en pachten kunnen we stilzwijgend voorbijgaan met de opmerking, dat de rentestandaard van 10% in 1290 daalde tot 9% in 1355 en ongeveer 6% rond 1550, een enkel maal, in 1531, zelfs maar 5% bedroeg.

IV

Krijgsbedrijven

tijdens en na de 80-jarige oorlog

Het gebied, waarop de huidige gemeente Halsteren zich uitstrekt, had in de middeleeuwen zijn opkomst te danken aan zijn geografische situatie, n.l. te zijn een voorpost van het Hertogdom Brabant en het Markiezaat van Bergen op Zoom. Het heeft zijn bloeitijdperk gekend onder de Markiezen vanwege hun bescherming, door dezen verleende voorrechten en vooral dank zij een voortdurende rust en welvaart. De Hervorming en het oorlogsbedrijf brachten een totale omkeer, waardoor het Westkwartier van het Markiezaat tot de uiterste armoede en ellende is vervallen. Daaruit is het pas in de 19e eeuw zéér geleidelijk tot nieuwe welstand gekomen.

We kunnen dit tijdperk van verval niet beter aantonen, dan door de beschouwing van dit gewest als oorlogsland, met als gevolg een geweldige vernieling. Een algemeen overzicht van de krijgsbedrijven, waarbij de aangrenzende gemeenten zijn betrokken, is daartoe volstrekt noodzakelijk.

1568-1609

Ondanks de opkomende Hervorming, was het hier vóór 1570 nog tamelijk rustig. De Allerheiligenvloed van 1570, die ongeveer alle polders teisterde, werkte echter ongunstig op de stemming des volks. Zo moesten op het aangrenzende eiland Tholen voorzieningen getroffen worden, om door de *'roode roede'* veiligheid en rust te handhaven.

Dank zij de markiezin *Jacqueline de Croy*, waren deze streken nog grotendeels gespaard gebleven voor de Beeldenstorm in 1566. 't Was al een zéér slechte beloning die haar ten deel viel, toen Alva in 1567, na de dood van de Bergse Markies Jan IV, het Markiezaat confisqueerde, welk beslag tot 1577 duurde. Toen verkreeg het Margaretha van Mérode, die huwde met Jan van Wittem.

Jaar op jaar spelen zich belangrijke krijgstonelen in deze buurt af. Vooreerst vreesde men de roverijen der Watergeuzen. Want na de inname van Den Briel deden de Watergeuzen overal pogingen om de steden onder het gezag van de Prins te stellen.

Zo zien we uit een onderzoek 24 en 25 juni 1578 ingesteld door Marck van Steelant ⁹⁸), dat de Watergeuzen omtrent Pinksteren 1572 met 10 schepen en 400 manschappen onder *Pieter van Hoorne* naar Steenberghe komen, alwaar ze, als gezonden door Lumey, luitenant van de Prins van Oranje, de schout *Willem de Roovere* verzochten binnen gelaten te worden. Zij beloofden niemand iets te misdoen, behalve de papen en monniken. Die waren echter gewaarschuwd en hadden zich verborgen.

Eenmaal binnengelaten, plunderden zij de kerk en vele huizen. de volgende dag eisten zij een zware brandschatting, namen de voornaamste burgers gevangen, en voerden hen mee, om er een zware losprijs voor te kunnen bedingen. Bij die gelegenheid hebben de Watergeuzen het archief van Steenberghe, berustend in de kerktoren, vernield, verscheurd en uit de toren geworpen.

Waarschijnlijk moet deze inval der Watergeuzen als een wraakneming worden beschouwd; immers enige maanden tevoren moest Willem de

⁹⁸ G.C.A. Juten in *Taxandria* (1926) p. 8.

Roovere, schout van Steenberg, op last van *Pieter van Quaderebbe*, superintendant en gouverneur van Breda en Steenberg, tegen 5 Februari '72 enige notabelen, die verdacht werden van Calvinistische sympathieën, ter verantwoording roepen voor Alva. Allen waren voortvluchtig; en op 20 Februari beval Quaderebbe de schout, om onmiddellijk tot executie over te gaan tegen de wanbetalers der belastingen, en deze gelden niet aan Oranje, maar aan 's konings schatkist af te dragen. n.l. aan de ontvanger Nicolaas Peck.

Nadat Oranje in 1573 Reimerswaal genomen had, wilden de Zeeuwen onder *Van Dorp*, gouverneur van Zierikzee, de 13^e november 1573 Tholen in handen spelen van Oranje. Zij werden verslagen door *Mondragon*, die de laatstgenoemde vesting reeds 25 april '72 had bezet en in oktober 1573 met 3000 man over 3 diepe killen en 2 mijlen schorren, Goes vanuit Bergen op Zoom had ontzet.

Kort daarna, 27 januari 1574, wordt een slag geleverd bij Reimerswaal, waarbij de Zeeuwse vlootvoogd *Boisol* de Spanjaarden versloeg, die onder *Romero* en *Glimes* van Bergen op Zoom waren uitgevaren om Middelburg te ontzetten.

Eerst op 28 september, dan op 23 oktober 1575 waadden *Mondragon* en *d' Avila*, veldheren van Requesens van Tholen en St. Philipsland door het Zijpe naar Schouwen-Duiveland, sloegen het beleg voor Zierikzee. Zij namen het na 8 maanden in, maar moesten zonder soldij aftrekken; plunderend en brandend trokken ze door West-Brabant naar Vlaanderen.

Staats krijgsvolk, dat zich na de val van Zierikzee op Schouwen genesteld had, brandde 7 oktober 1576 Oud-Vosmeer af, waarbij de kerk (reeds in 1566 geplunderd) en het stadhuis (in 1595 weer opge-

bouwd) in vlammen opgingen. In hun vernielingswoede staken zij ook de dijken van de Schakerlopolder door.

Don Juan, de opvolger van Requesens, hervatte de strijd tegen de opstandige gewesten. die de Spaanse soldaten een geweldige haat toedroegen.

Champaigne, de broer van kardinaal Granvelle en eertijds gouverneur van Antwerpen, kreeg opdracht van de Staten-Generaal, de nog resterende Spaanse troepen te verdrijven. Hij maakte zich meester van het slot van Wouw (4 augustus 1577), vernietigde het Duits garnizoen te Roosendaal, en na enige onderhandelingen werden op 9 augustus d.a.v. de poorten van Bergen op Zoom voor hem geopend⁹⁹). Van dat moment staat Bergen op Zoom aan de zijde der Staten en slaat alle aanvallen der Spanjaarden af.

Dan komt Hohenlo met zijn Zeeuwen Champaigne versterken; samen gaan zij 12 augustus Steenbergen belegeren; 14 augustus geven de Duitsers de stad over; dan volgt Tholen; op 21 september capituleert 's Hertogenbosch; en tenslotte 4 oktober Breda.

Tholen dat ingevolge de Pacificatie van Gent van zijn gehate bezetting is bevrijd, had reeds in 1576 onderhandeld met de Prins en zich 17 april 77 bij de Staten aangesloten op voorwaarde dat de katholieke godsdienst zou behouden blijven. In strijd met de bepalingen der overgave werden 2 vendels Duitsers in het stadje gelegerd, even voordat de graaf van *Hohenlo*, veldheer van Oranje, het kwam be-

⁹⁹ Zie *St. Geertruydsbronne* IV: 134, 135 e.v.

Over de vermelde krijgsgebeurtenissen bij Goes, Reimerswaal en Zierikzee leze men ook:

Dr. J. Brouwer, *Kronieken van Spaanse soldaten*, p. 207 e.v., 232 e.v., 238 e.v.

legeren. Toen werd het nodig geoordeeld Tholen van een flink garnizoen te voorzien, hetwelk werd gesteld onder *van Dorp*.

* * *

De Spaanse troepen, die door Don Juan waren heengezonden, keerden terug onder aanvoering van de nieuwe landvoogd *Alexander Farnese*, hertog van Parma, na de plotselinge dood van Don Juan die de 1e oktober 1578 aan typhus was gestorven.

In de jaren 1577-'80 nam de spanning te Bergen op Zoom met het jaar toe ¹⁰⁰). De soldatenfurie gepaard gaande met een flinke beeldstormerij op 8 november 1580 in de hoofdstad van het Markiezaat, had voor heel het Markiezaat de betekenis van een omwenteling.

Hoe wonderlijk in die jaren deze streken geregeerd worden, is te zien uit het volgende:

Hoewel prins Willem, in 1580 door de Spaanse koning vogelvrij is verklaard, ordonneert Oranje toch in 1581 (op 1 maart en 16 Mei):

- 1) *'daar de vyanden van het vaderland allerwege onze stad van Steenberghe trachten in te nemen en te fortificieeren'*, zijn stad (Steenbergen behoorde immers aan de Prins als afzonderlijke baronie) in staat van verdediging te brengen,
- 2) de haven, ingedijkt door de inpoldering van de Graaf Hendrik polder in 1538, weer te openen,

¹⁰⁰ J. Kleijntjens S. J. en C. Sloomans, *De Hervorming te Bergen op Zoom*, p. 66 e.v., en *St. Geertruydsbronne V*: blz. 65 e.v.

3) twee nieuwe havendijken aan te leggen ¹⁰¹).

De nodige financiën hiervoor moesten volgens een ordonnantie dd. 16 mei d.a.v. gevonden worden door de heffing van een halve honderdste penning van iedereen. Ook de achterlanden, te weten Moerstraten en Halsteren, hadden hiervoor te contribuieren.

En wat zien we nu? Op 31 mei 1581 ordonneert Philips II als landsheer met dezelfde woorden en voor hetzelfde doel de 10^e penning bij Zijn Rade te Antwerpen en '*bij advies van zijn lieve en getrouwe neve de Prince van Oraison*' en diens Raad en rekenkamer te Breda!

Kort daarna had '*de verlattinghe*' van Philips plaats (24 juli 1581).

Even nadat door Parma's troepen onder *Claude de Barlaymont*, Heer van Haultepenne, Breda door verraad was genomen (28 juni 1581, Breda bleef Spaans tot 1590) werd de la Garde 10 juli d.a.v. met 8 vendels Fransen te Bergen op Zoom binnengesmokkeld.

De Bergse Markies Jan van Wittem, die zich sedert oktober 1580 op zijn kasteel te Wouw had teruggetrokken, nam dit zeer hoog op. Met eenige vendels Walen onder Haultepenne uit Breda deed hij daarom 5 december een poging - doch tevergeefs! - om Bergen op Zoom bij overrompeling weer terug te winnen ¹⁰²). Zijn Wouwse kasteel leverde hij 8 december 1581 daarom over aan de Spanjaard.

Dit was de reden, waarom Jan van Wittem door de Staten tot landverrader werd verklaard, zijn Markiezaat geconfisqueerd en dit de 14^e Febr. 1582 aan de Prins van Oranje werd geschonken.

¹⁰¹ Opmerkelijk is, dat reeds 3 Sept. 1580 het contract van Unie tussen de 3 polders wordt getekend voor de contributie van de haven en het onmiddellijk aan te leggen sas, terwijl 1 maart 1581 de aanbesteding der havendijken volgt.

¹⁰² *St. Geertruytsbronne* VIII: blz. 156.

De slechte soldijbetaling was de oorzaak dat de soldaten van de la Garde aan 't muiten sloegen, wat bijna een vol jaar duurde. Daar werd ook aan deelgenomen door Engelsen, Schotten en Nederlanders. Grote verwoesting werd overal in het Markiezaat aangericht, kerken, kloosters en gasthuizen werden geplunderd, hoeven afgestookt, bossen weggehakt. Zo werd in Vosmeer de pastoor verdreven en werden de kerkelijke goederen verkocht.

* * *

Steenbergen, dat sedert 1577 Staats bezit was geweest, schijnt 5 of 15 juli 1581 en nogmaals vóór of op 16 juli '82 door Waalse soldaten van Haultepenue uit Breda, als boeren verkleed, bij verrassing te zijn ingenomen. De kleine Staatse bezetting werd verdreven, maar keerde spoedig terug.

Daarmee stemt overeen een ander verhaal, dat kapitein *Paulo Boboca*, die reeds bij de poging tot overrompeling van Bergen op Zoom (5 december 1581) aldaar gevangen genomen was, en na zijn invrijheidstelling gouverneur van Steenbergen was geworden, een jaar later door de Bacxen opnieuw gevankelijk naar Bergen op Zoom is gevoerd ¹⁰³).

Daar heeft hij *Bervoets*, die in mei 1582 *de la Garde* als gouverneur van Bergen op Zoom was opgevolgd, overgehaald partij te kiezen voor de Hertog van Parma. Waakzaamheid van zijn ondergeschikten heeft echter verijdeld, dat hij Bergen in Spaanse handen speelde.

In 1583 echter kwam Parma, die deze streken voor de koning wilde terugwinnen, opgemarcheerd naar Roosendaal, waar de Franse maarschalk *Biron* (zelf katholiek, maar anti-Spaansch gezind) met zijn

¹⁰³ Staat dit mogelijk in verband met de gijzeling van de Bestuurders van Steenbergen te Bergen op Zoom wegens de 5e penning?

Staatse troepen zijn tenten had opgeslagen, nadat deze het slot van Wouw ondanks de 150-man sterke Italiaanse bezetting 10 mei 1583 had ingenomen en om de Bergse Markies te plagen, het slot van Borgvliet in brand gestoken had.

Ook hielden zijn troepen zich onledig met het platteland van Halsteren af te stropen, waaraan het regiment van Karel Mansfeld onder Parma zich eveneens schuldig maakte.

Biron ontweek of verloor de slag van 16/17 juni 1583 en verliet in stilte, gedekt door de duisternis zijn kamp, om zich over Steenberg en binnen Bergen in veiligheid te stellen. Dit mislukte echter, door de grote snelheid, waarmee Parma zijn troepen en ruitery verplaatste. Bij Steenberg kwam het tot een hevig, ja hardnekkig gevecht, dat dagen lang duurde, waarbij Biron ten slotte verslagen werd, ondanks de hulp, die uit Bergen op Zoom kwam opdagen.

Biron moest met verlies van veel manschappen naar Bergen op Zoom vluchten. Parma liet in Steenberg een bezetting achter en ging zelf naar Vlaanderen, terwijl Biron naar Zeeland trok, maar 27 augustus met zijn Fransen werd bedankt en naar zijn vaderland terugkeerde.

De Spanjaarden (waarschijnlijk de bezetting van Steenberg) doen nu in 1583 en volgende jaren meerdere pogingen om door de ondiepten van de Eendracht op 't eiland Tholen te komen.

Om dit tegen te gaan, laten de Staten van Zeeland de dijk van de Boudenspolder tegenover Tholen doorsteken, en de dijk van Nieuw Vosmeer tegenover Botkensveer in de kreek van Botkens doorgraven (op raad van Mr Willem - zoon van Mr Roeland - de Rovere, burgemeester van Steenberg). Bergen op Zoom deed ook de dijk van het Noordland op twee plaatsen doorsteken, om zo de Spanjaard te beletten daarlangs de haven van Bergen op Zoom te bereiken.

Na vele andere steden was 18 augustus 1585 ook Antwerpen door Parma veroverd. Philips ging de Armada bouwen tegen Engeland. Vol vertrouwen trok Parma naar Duinkerken de Armada tegemoet.

De Republiek vroeg in haar nood, hulp aan Elisabeth, koningin van Engeland.

Deze zond graaf Leycester met enige regimenten. Enkele daarvan werden gelegerd te Bergen op Zoom onder bevel van Kolonel Morgan, ter versterking van het Staatse garnizoen aldaar. Ook deze troepen stroopten weer het land af; vele edellieden werden opgelicht en slechts tegen zware losprijs vrijgelaten. Zij trokken zelfs tot Antwerpen en Mechelen, ja tot onder de muren van Brussel; en waar ze langs kwamen werd een grote brandschatting gevorderd of de dorpen gingen in de vlammen op.

De Brabantse steden, uit zucht naar zelfbehoud, smeekten Parma, om toch Bergen op Zoom de enige Brabantse stad in handen der Republiek, terug te brengen onder Spanje, dan waren die roverijen ten einde. En was Bergen op Zoom eenmaal gevallen, dan zou ook spoedig het eiland Tholen zich moeten overgeven.

Dit werd de aanleiding tot de belegering van Bergen op Zoom in 1588, beschreven door Baselis de Jongere en overgenomen door Orlers in '*de Naussauwsche Lauwerkrans*'.

Mogelijk echter heeft het feit, dat Marchant, na in 1586 het slot te Wouw aan zijn mede-commandant Fremin ontfutseld te hebben en dit kasteel 17 januari 1587 als een belangrijk strategisch punt aan Parma verkocht had voor f 10.000 en 3 mnd soldij, mede bijgedragen nog eens 'n aanval op Bergen op Zoom te ondernemen.

Parma kwam van Kalmphout, ging over Roosendaal naar Steenberg om vandaar 17 september 1588 een aanval te doen op Tholen, dat ter verdediging van het gelijknamige eiland een wacht met sergeant majoor had ontvangen en het slot van Halsteren gebruikte als een waarschuwingspost. Na een schermutseling vanuit de *'Reigerstoren'*, gaf de kleine bezetting van 30 man het slot over, onder beding van vrije aftocht.

In de nacht van 18/19 september nam *Montigny*, Markies de Renty, met de jonge Ernst Karel, graaf van Mansfeld, de Mattenburgse dijk en trok hierover naar de Eendracht. Hij wilde oversteken bij één der 3 schansen op 't eiland: (zuidelijk *'Botshoofd'*, 't middelste *'Papenmuts'*, het noordelijkst *'t Nieuw Veer'*).

Over de droog gebleven dijk van Glimes kon de Spanjaard een hoog punt (later Fort Zeeland) bereiken, vlak tegenover de Eendracht. Maar 't water was te diep en de stroom te sterk. Velen verdronken en de tocht werd een mislukking, ook al omdat Staatse troepen onder graaf George Everard van Solms zich achter de Zeeuwse dijk bij de Karnemelkspot verdekt hadden opgesteld. Mogelijk zijn toen de schansen Zeeland en Oranje opgeworpen. De troepen trokken zich terug naar Wouw en die van Tholen staken het Spaanse kamp op de Mattenburgse dijk in brand.

De 23e september richtte zich de Spanjaard naar de Bergse duinen, ging rechtsaf naar de Rosselberg (of Rijsselberg) en de Noordgeest, waar Parma zijn kamp opsloeg.

De 25e september werd een slag geleverd ten nadele van Parma.

De 10e oktober kwamen nog 25 vendels onder de graaf van Egmond, het Noordleger versterken en bezetten de lage Noordgeest tegen het Noordland. *'Daar is een dijk in 't Noordland bij Beymoer, die men Heesterdijk heet. Waar hij aan Dryanneland comt verandert hij van*

naam en wordt Dryannelandse dijk genoemd. Deze dijk begint aan de lage Noordgeest en loopt naar de Noordlandsche dijk die aan de zee comt en scheidt eerst de Polder van Beymoer en daarna Dryanneland van het Noordland af, makende alzoo een dryewech, waar hij aan de zeedijk komt'. ¹⁰⁴⁾

Deze Driannelandsche dijk was in 1572 reeds op twee plaatsen door-gestoken: bij de schansen 'Het Geuzegat' en 'Barlebas', om door het water de vijand te beletten op de Noordlandse dijk te komen. Toch werd op 11 oktober 1588 deze dijk genomen, en een brug over de gaten geslagen, waardoor de transportschepen verhinderd werden de haven van Bergen op Zoom binnen te varen.

Na zijn vele vergeefse pogingen de stad in te nemen, moet Parma zijn teruggeschrokken voor een lange belegering. Het vele water was weinig aantrekkelijk tegen de winter. De 30e oktober trok hij zich dan ook terug van de Noordlandse dijk, brak zijn kamp van Noordgeest en Rijsselberg op, stak beide in brand, terwijl hij in de nacht van 11 op 12 november het slot van Halsteren ¹⁰⁵⁾ in vlammen deed opgaan. Zijn leger rukte in naar Calmpthout.

Op verzoek der Staten van Brabant zond Parma in '89 Kapitein Corradin met een compagnie naar 't slot van Wouw, maar deze kon er niet standhouden.

¹⁰⁴⁾ aldus Jac. Baselin in *Historische verhandelingen inhoudend sekere notabele exploten van oorloge der Gouverneurs en Ritmeesters P. en M. Bax*. Breda 1615, p. 60.

¹⁰⁵⁾ In het begin van het beleg was dit slot door het garnizoen van Tholen met 30 man bezet. Zij verwachtten wel niet, dat het de vijand zou kunnen weerstaan, maar 'omdat het dien van de eylande een schiltwachte wesen ende haer van de cornste des vijants waerschouwen mochte'. Toen Parma's soldaten dreigden het slot met geweld te willen nemen, heeft de bezetting het tegen lijfsbehoud overgegeven.

Dan legt Parma in Roosendaal een regiment en 'n compagnie ruiters onder *La Biche*, die een aanval waagt op Bergen op Zoom zonder resultaten. Kort daarna werd Parma zéér tegen zijn zin door de koning naar Frankrijk gezonden.

Prins Maurits - in 1585 door de Staten van Holland en Zeeland tot stadhouder en kapitein-generaal benoemd - maakte daarvan handig gebruik om de verloren steden terug te winnen en zijn veldheers-talenten te tonen. Door de bekende verrassing met het turfschip van Adriaan van Bergen maakte Maurits' kapitein Heraugières zich 3 maart 1590 van Breda meester.

Maurits veroverde nog veel andere plaatsen en trok daarop naar Steenberg, waar nog altijd een Spaanse bezetting lag. Na een kort beleg moest de stad zich 17 oktober 1590 aan zijn machtig leger overgeven en zij bleef sedertdien tot 1622 in de macht der Staten.

Graaf van Hohenlo had bij de Staten een versterking van Venusdam, Stryenham en de Poortvlietse sluis bepleit. In Tholen veroorzaakte de inkwartiering dier versterkingstroepen véél moeilijkheden, vooral toen in 1593 twee Zeeuwse vendelen daar ter bescherming werden gelegerd, wjl de Spanjaard een aanval beproefde, dit in 1594 herhaalde en zich dit ook in 1597 weer had voorgenomen.

In 1597 beproefde Dirk van Sypenstein ¹⁰⁶), Commies over de ammunitie en vivres van Tholen, en Pieter Harinckman ¹⁰⁷), secretaris van Halsteren, om de Spanjaarden binnen het eiland te smokkelen, maar hun toeleg werd ontdekt en met de dood gestraft ¹⁰⁸).

¹⁰⁶ Voorheen Bailluw van 's Gravenhage, maar wegens wangedrag verbannen.

¹⁰⁷ Eerder wegens vervalsingen uit Zeeland verbannen, en nu....

¹⁰⁸ Zie hierover Gomrners-Hollestelle in *Taxandria XII*: 27 e.v., en verder Dr. N. Japikse, *Resolutiën der Staten Geneneraal van 1576-1609*, dl. IX (R.G.P. nr. 62), p. 398 e.v., nr. 50

In 1599 werd het garnizoen uit Bergen op Zoom ingescheept met als bestemming de Bommelerwaard. Vosmeer, in 1601 beducht voor een plundering van het aanrukkende Staatse leger op weg naar Nieuwpoort in Vlaanderen, nam uit voorzorg zijn veerponten weg.

Terwijl nu deze streken enige jaren rust genoten van alle oorlogsweeën, kwam in 1603 en 1604 de pestziekte heel West Brabant teisteren. In Bergen op Zoom zouden er 4000 slachtoffers gevallen zijn. in Breda nog veel meer.

Aartshertog Albertus beraamde in 1605 een nieuwe aanval op Bergen op Zoom. Hij verzamelde een leger in Beveren, en zond Kolonel *Thoricourt* en *Du Terrail* met Gouverneur *De Dette* naar Bergen, die er 21 augustus arriveerden. De ruitery werd ten Zuiden der stad gelegerd, terwijl het voetvolk zijn tenten opsloeg langs de Noordgeest.

Er werd geprobeerd door het verdrongen land de haven te bereiken, om deze bij laag water te doorwaden. Dit gelukte en zelfs het bolwerk Beckaf viel in hun handen. Maar de opkomende vloed dwong tot terugkeer; onverrichterzake werd het kamp opgebroken, het leger maakte rechtsomkeer naar Antwerpen, maar kwam 17 september onder Albertus terug.

Door middel van geschut liet de gouverneur van Bergen op Zoom aanstonds Tholen en Steenberg waarschuwen, dat er onraad dreigde. De 20^e september, na vele vergeefse aanslagen, moest de Spanjaard wijken, en Bergen op Zoom vierde een dankdag, en kreeg een extra felicitatie van Maurits,

Verder bleef dit grondgebied van legers bevrijd tot na het 12-jarig bestand, dat een ware verademing schonk aan de gehele Nederlanden.

1621-1648

Al worden gedurende het Twaalfjarig Bestand ook meer vredelievende werken ondernomen, zoals in 1609 de indijking van de Heense polder onder Steenberg, waardoor ook Vosmeer 100 gemeten land won (Tholen werd 12 januari 1613 weer overstroomd), toch bereidde men zich vooral op een nieuwe strijd voor, en werden verschillende versterkingen aangelegd. Het Markiezaat keerde de 21e oktober 1609 terug onder Maria Elisabeth van 's Herenberg, gehuwd met Albertus, graaf van 's Herenberg.

In 1609 (sommigen geven 1629) wordt begonnen met de aanleg der forten langs de Eendracht die grote sommen gelds vorderden, en die men dan ook in 1629 van de Staten terugvraagt. Bij Bergen wordt de *Noordschans*, een hoornwerk, aangelegd of versterkt ¹⁰⁹).

Daarboven op de hoek van het Lange Water, wordt het oude *Geuzengat* versterkt en fort *Nassau* genaamd. De ingang van de Eendracht wordt beschermd door het herstelde *Mollegat*.

Tegenover Tholen wordt een hoornwerk of kroonwerk aangelegd met de naam '*Slyckenburg*'.

Op de hoek van de Glimesdijk aan de 3 sluizen wordt het fort '*Zeeland*' gebouwd; tegenover *Botshoofd* de '*Mauritiuschans*' en tegenover Oud-Vosmeer de '*Oranjeschans*'.

Ofschoon deze forten alle op de Brabantse wal liggen, of liever op verdronken landen ten Oosten van de Eendracht, nl. op de schorren waar in 1570 de polders Noordland, Boudenspolder, Noordpolder en Glymes lagen, durft Smallegange in 1696 toch te schrijven:

¹⁰⁹ Een schans tegenover de Zuidschans, de huidige Waterschans.

‘[.....] *het Lange Water dat gemeenlijk voor een scheidspaal tussen Zeeland en Brabant gerekend wordt*’ ¹¹⁰).

Albertus sterft in 1621, juist als het bestand eindigt. De Infante Isabella zou als landvoogdes deze gewesten besturen. Het tweede gedeelte van de 80-jarige oorlog neemt een aanvang, doch in die strijd heeft Maurits geen voorspoed meer. Hij beproeft een vergeefse aanval op 's Hertogenbosch en Antwerpen, en zendt zijn broeder Frederik Hendrik naar Brabant, welk gewest tot Brussel toe door zijn troepen wordt geplunderd. Vosmeer tracht bijtijds het vege lijf zijner burgers te redden en krijgt 16 oktober een vrijbrief van de Infante tegen een maandelijksche schatting.

Spinola, die zich in 1604 door de verovering van Oostende een waardige tegenstander had getoond van Maurits, gaat (na Cadzand) ook tegen Bergen op Zoom zijn geluk beproeven. Het beleg begint 18 juli en eindigt 3 oktober 1622 en is beschreven door de drie Bergse predikanten Lambert de Rijcke, Nathan Vay en Job du Rieu ¹¹¹).

Op 13 juli wordt de infanterie uit de stad geroepen om in Cleve bijstand te verleenen aan de Staatse troepen, en daags daarop komt kapitein *Meolis* uit Steenberghe met een compagnie hen in Bergen op Zoom vervangen als garnizoen.

Ook de cavalerie vertrekt uit de stad. Don Louis de Velasco, door spionnen vermoedelijk hiervan onderricht, verschijnt plots met zijn leger en strijkt neer tussen Wouwe en Bergen op Zoom. In allerijl wordt de 17^e juli door de Bergenaars de onrijpe oogst uit de omgeving binnen de stad gehaald, terwijl Velasco eerst met een deel van het Spaanse leger naar Steenberghe optrekt en zijn artillerie tegen die stad richt.

¹¹⁰ [Nieuwe Cronyck van Zeeland, eerste deel](#), pag 548

¹¹¹ Zie [Bergen op den Zoom Belegert op den 18 Julij 1622](#)

Commandant Borrewater en kapitein Coren (Cooren) trachten de vijand van uit Steenberg en af te weren en verdedigen zich de hele nacht zonder geschut. Zwichtend voor de overmacht onderhandelen zij de volgende dag en wijken uit naar Breda.

Kapitein Blancherval trekt 18 juli met 3 compagniën Bourgondiërs Steenberg binnen, en de stad die door het bombardement van 70 schoten veel geleden had ¹¹²) wordt gedeeltelijk hersteld en blijft voorlopig in handen der Spanjaarden, die nu het beleg van Bergen op Zoom met kracht beginnen aan te pakken en tevens Zandvliet versterken.

Ondertussen was Kolonel Famars met 11 compagniën door Maurits vanuit Emmerich naar Bergen gezonden; hij bereikt 23 juli de stad waar Kolonel Henderson met 14 compagniën Engelsen en Schotten reeds de 20e juli was binnengekomen.

Onmiddellijk wordt het fort '*Kijk in de Pot*' tijdelijk hersteld, vlak onder 't oog van de Spanjaard, die zich ook in Borgvliet en bij de Raayberg genesteld had.

Nu was Bergen op Zoom zo versterkt, dat Velasco met zijn uitgestrekte omsingeling (van de nog opgehoogde Rijsselberg ¹¹³) op de Noordgeest tot aan de Raayberg en Borgvliet), die maandenlang duurde, terwijl hij veel te lijden had van de hevige uitvallen der belegerden, al zijn krachten verspilde, omdat het hem onmogelijk was de haven af te sluiten.

Den 3^e oktober moest hij het beleg opbreken, omdat Maurits, bijgestaan door Ernst van Mansfeld met een leger tot ontzet aanrukte en Velasco vreesde in de rug te worden aangevallen.

¹¹² Vooral de kerk, die na de verwoesting van 1600, in 1617 hersteld was.

¹¹³ Of bedoelt schrijver hier: nog niet afgegraven?

Met verlies van ongeveer 10.000 man, en zijn bezetting van het slot van Wouw medenemend, trekt hij terug naar Antwerpen.

Nu was Steenberg en nog de enige sterkte in Spaans bezit, maar dit zou niet lang duren, want 6 oktober 1622 voert Maurits vele compagniën voetvolk, 3 escadrons met 6 stukken naar Steenberg en legerd zich ten Zuiden van de stad, terwijl Ernst Casimir van Nassau uit Roosendaal zich ten Noorden van de stad vestigt.

Maurits veroverd een fort ten Zuiden van de stad ¹¹⁴); de volgende dag capituleerde de commandant Blancherval op voorwaarde van vrije aftocht met zijn 60 ruiters. Vier compagniën voetvolk trekken de stad binnen en Kapitein Nicolaas van Brederode wordt gouverneur van Steenberg.

Pastoor Adr. Rigouts uit Halsteren, die 28 juli 1622 tot Pastoor te Steenberg was benoemd, vertrekt en 30 december 1622 vinden we hem te Westmalle vermeld. De katholieken verloren nu met hun herder ook hun vrije uitoefening van godsdienst en moesten voortaan in 't geheim te Lepelstraat samenkomen met die uit het eiland Tholen, Vosmeer, Halsteren. zodat in 1629 de Classis van Tholen een request zendt naar de Zeeuwse Staten om zulks te verbieden.

Beide legertroepen hadden na de invasie van Steenberg veel geplunderd en tot overmaat van ramp hadden de Spanjaarden dysenterie overgebracht en heerste van 1622-'23 in hevige mate de pest.

¹¹⁴ Waarschijnlijk is bedoeld de oude Wouw- of Blauwpoort, die buiten de vestingmuren lag.

Het garnizoen van Bergen doet eveneens, jaren achtereen, strooptochten in de Spaanse Nederlanden ¹¹⁵); het garnizoen kon dit ongestraft doen, omdat de Hoog Mogenden in 1623 het Markiezaat weer verbeurd verklaarden, het ontnamen aan de graaf van 's Herenberg (om eerst na 1648 weer aan de wettige eigenaars terug te keren) en het schonken aan Maurits, die er echter niet lang plezier van had; een kwijnende ziekte maakte 23 april 1625 een einde aan zijn leven.

Frederik Hendrik volgde hem op, ook in het Markiezaat. Al ontving deze stadhouder de bijnaam '*Stedenbedwinger*', toch mocht het ook hem niet gelukken - evenmin als Maurits - Breda te ontzetten, dat door Spinola zo hardnekkig werd belegerd, dat het zich op 5 juni 1625 moest overgeven.

Deze belegering heeft schatten gekost aan Spanje en de Spaanse Nederlanden waren geheel uitgeput. Toch verloor Spinola de moed niet; hij beproefde evenals van 3 oktober-30 november 1623 opnieuw meerdere aanvallen op Tholen in 1629 en 1631, gebruik makend van de onlusten aldaar ten gevolge der Staatse inkwartiering.

Ook wordt in 1628 een complot ontdekt, dat de Zuidschans van Bergen op Zoom in de handen van de Graaf van Hoorn wilde spelen.

En omdat Spinola tussen Antwerpen en Bergen op Zoom grote versterkingen maakt, gaan ook de Staten Generaal vele hunner forten herstellen en worden er nieuwe aangelegd.

Op een kaart van Claes Visscher lezen we: Frederik Hendrik laat 17 maart en 18 juni 1628 in Bergen op Zoom aanbesteden een kerk, commandeurshuis en rijksoverheidshuis te bouwen binnen Steenberg.

¹¹⁵ Ook worden de pastoors van Eeckeren in 1623 en van Loenhout in 1627 opgelicht en in Bergen op Zoom gevangen gezet om een zwaar losgeld te kunnen eisen.

Omdat in 1627 was gebleken dat de moeraslanden tussen Steenberg en Bergen goed geïnundeerd konden worden door en 't binnenlaten van het zeewater door de sluis van Steenberg en het heidewater, waardoor men de Spanjaard kon beletten, de stad Bergen op Zoom van uit het Noorden te belegeren of een inval in Tholen te doen, en hem dus de toegang naar *'den Waterkant'* af kon snijden, besloot men drie forten aan te leggen: halfweg Steenberg-Bergen op Zoom *'de grote Schans'* het middelste *'de Schans bij de Melanen'*, het meest Zuidelijk, dicht bij Bergen *'de Schans op de Zandstraat'* genoemd. Het sas van de zeesluis werd door de Staten bekostigd, maar de grond zonder vergoeding onteigend. Op 29 juli voer de eerste schuit van Steenberg naar de grote Schans, die nog versterkt werd met een hoornwerk en enige redouten. In oktober kwam alles gereed.

Mogelijk heeft Visscher zich vergist, wat echter onwaarschijnlijk is, al geeft G. Juten in *'Oud Bergen'* p. 178 hiervoor andere jaartallen: *'Na het beleg van 1622 werden onder leiding van David van Orliens aangelegd drie forten aan de Noordzijde der stad: fort de Roovere 1626. fort Prinsen 1628 en fort Moermont 1631. Deze forten werden geslecht en verkocht 12 januari 1854'* ¹¹⁶).

Nog in hetzelfde jaar 1628 werden de forten gedoopt respectievelijk: fort *de Roovere* naar de Baljuw van Dort, door de Staten van Holland tot dit werk afgezonden; *Moermont*, naar de Heer van Moermont. door de Staten van Zeeland afgevaardigd; *Pinsen*, naar de Kolonel Pinsen, gouverneur van Rees, die hier tijdens dit werk met vele compagniën lag gedetacheerd, om het werkvolk te beschermen, wat

¹¹⁶ Anno 2018 is fort de Roovere hersteld en is fort Pinsen nog steeds in het landschap aanwezig. Alleen fort Moermont is daadwerkelijk geslecht.

hard nodig bleek; want nauwelijks was fort Moermont gereed of het werd door de Spanjaarden aangevallen.

Franciscus van Schoten geeft, waarschijnlijk in 1647, [een kaart uit bij Guilielmus Blaeuw](#) en tekent hierbij aan: *‘Steenbergen werd ook met fortificaties seer versterkt, zodat het nu een lange belegering kan doorstaan’*. Waarschijnlijk bedoelt hij hiermede: Fort Henricus en het hoornwerk, beide de haven afsluitend en de stad zelf, wier *‘cirkelvormigen omtrek werd omgeven met een aarden wal met 6 bolwerken, een hoofdgracht en geen andere buitenwerken dan kleine ravelijnen in de bedekten weg en een voorgracht, terwijl ten Oosten nog een kroonwerk aangelgd. gedekt door twee contregarden’*¹¹⁷).

Na de val van 's Hertogenbosch in 1629 zijn beide partijen geheel uitgeput, zodat pas in 1632 de Staten, door Frankrijk met geld gesteund, tot een tocht naar Duinkerken besluiten om de kapers af te straffen. In de nabijheid van Gent vinden de troepen de doorgang versperd door de Markies van Santa Croce.

Frederik Hendrik wordt door de Gedeputeerden te velde gedwongen terug te keren. Hierdoor voelt de Spanjaard zijn moed groeien en besluit tot een inval in Zeeland, waartoe hij te Antwerpen een scheepsmacht uitrustte. Hij zou hiertoe aangespoord zijn door Père Philippe O. Cap., die begin 1631 aan de Spaanse koning het voorstel had gedaan, om op Ooltgensplaat een fortificatie te maken om daardoor Zeeland en Holland te scheiden en een snel troepenvervoer over 't water voor de Hollanders onmogelijk te maken.

¹¹⁷ De cursief gestelde inlichting werd welwillend verstrekt in 1928 door de Heer Directeur van het Krijgsgeschiedkundig Archief te 's Hage.

Frederik Hendrik, door spionnen ingelicht, rukt met 10.000 man naar Bergen, betreft een kamp op de Noordgeest, en legerd zijn ruitery rond Steenberg, terwijl Morgan met 2000 man naar Tholen wordt gezonden en de Eendracht doorwaden.

De Spaanse troepen staan onder leiding van de katholiek geworden graaf Jan van Nassau en varen met een sterke vloot van Antwerpen uit naar het Slaak, maar treffen onderweg veel tegenspoed - een deel der schepen raakt bij Reimerswaal aan de grond - en worden bestookt door enkele kleinere oorlogsschepen, die in de haven van Bergen op Zoom waren gereed gehouden.

Bij het Slaak raakt de Armada op 12 september aan de grond en wordt door vice-admiraal Hollaer aangeklampt. Grote verwarring; vele schepen in de grond geboord, andere door eigen volk in brand gestoken; vele manschappen springen overboord en verdrinken; anderen geven zich over ¹¹⁸).

Tot in de na-nacht wordt gevochten, maar Hollaer behaalt de overwinning. Bijna 5000 gevangenen worden naar Reimerswaal gebracht. Jan van Nassau vlucht naar Roosendaal, waar het Spaanse leger onder Markies Santa Croce grotendeels was achtergebleven, terwijl een bende onder Balançon naar de Prinslandse polder was gezonden. Ontmoedigd door de zware slag trekt het leger weer naar het Zuiden af en de vaart tussen Holland en Zeeland blijft voorgoed open.

Vosmeer, dat zich nu veiliger voelt, brengt het veer aan Botshoofd weer in werking en gaat zelfs (na indijking van de hoge plaat: het Boerengors in 1630) in 1633 de Heerenpolder bedijken onder vrijdom van verponding.

¹¹⁸ Van de Slag op t Slaak bestaat [een aantal afbeeldingen](#).

In Halsteren wordt het Raadhuis herbouwd of hersteld.

Daar de Spanjaarden in 1634 (?) opnieuw het voornemen koesteren om Bergen op Zoom te belegeren, wordt de bezetting versterkt met 19 vendels Franse troepen onder Kolonel Hauterive, waardoor de Spanjaarden van hun plan hebben afgezien. Als Frederik Hendrik echter nog meer troepen in Bergen op Zoom bijeenbrengt (54 compagnieën) kunnen ongeregeldheden niet uitblijven.

In 1635 schijnen de Spanjaarden eerst bij verrassing Steenberg te hebben willen nemen en daarna de schansen Zeeland en Oranje, Deze aanslag werd verijdeld ¹¹⁹).

Onder voorwendsel van represaille tegenover de Spaanse geweldplegingen in de Meierij, worden in december 1636 alle geestelijken in de Meierij, het Markiezaat, Steenberg, enz. verbannen.

Vooraf op verlangen van Frankrijk wordt in 1637 een tocht naar Duinkerken ondernomen. Maar Frederik Hendrik, te Rammekens liggend, verandert van plan, ontscheept zijn troepen voetvolk met geschut, te Noordgeest, legerd zijn ruitery bij Wouw en trekt over Bergen op Zoom naar Breda, omsingelt de stad die sedert 1625 in Spaans bezit was; de 7^e oktober viel Breda.

Op Antwerpen doet Frederik in 1638 echter tevergeefs een aanslag. In 1639 wordt de kostbare en sterke Spaanse vloot bij Duins aangetast en vernield door Tromp en Evertse. (Blijkens de gemeenterekening heeft de Prins in verband hiermee zijn troepen op Noordgeest gelegerd) Eindelijk wordt op 30 januari 1648 de Vrede van Munster getekend. De oude troepen in het land van Tholen bleven daar, plunderend en rovend, zodat de Magistraat 21 Febr. 1650 aan de Staten verzocht het

¹¹⁹ In 1615 is Jhr. Frans de Ram, Heer van Hagedoorn, gouverneur der Stad en Forten van Steenberg.

onderhoud van een 'roo roe' te mogen bekostigen uit een extra verponding.

Eerst in 1619 wordt het Markiezaat teruggegeven aan Elisabeth van Hohenzollern.

1648-1713

Na de Tachtigjarige oorlog, worden de vestingen vrij algemeen door den lande verwaarloosd. Dit zien we bijv. aan fort Nassau, aan de mond der Eendracht gelegen, dat in 1661 geheel vervallen blijkt. In 1668 gaat men tot reparatie ervan over, waarvoor de Staten f 2000 beschikbaar stellen, doch dit helpt niet afdoende: een hoge vloed gedurende het jaar 1682 sloop het geheel.

Bij de verdediging der Republiek tegen de inval van Lodewijk XIV in 1672, wordt bij Botshoofd de pont weggenomen, de veerplaats van batterijen voorzien en de dijken daar tegenover doorgestoken.

Tengevolge hiervan raken de Halsterse polders geheel geïnundeerd, vandaar dat de Staten-Generaal ' *'s lands verpondinge van de voors. landen hebben gelieven te surchieren ofte remitteeren, te weten voor die onder Halsteren f 480 - 8 st. en voor die onder Noordgeest f 104 - 10 st. jaarlijks, innegaande met het jaar 1693'*.

Tijdens deze oorlog heeft het platteland nogal last van de eigen soldaten. We lezen nl. in 1676, dat dagelijks ruiters en voetknechten eetwaren komen afpersen, waarover bij de magistraten van Bergen op Zoom en Steenberghe klachten worden ingezonden. Daarom wordt aan de veren langs de Eendracht verboden, soldaten te vervoeren, tenzij deze in werkelijke dienst zijn, of een paspoort hebben.

De regering van de Stadhouder-Koning Willem III is er een van vrijwel permanente internationale crises. Men dient derhalve paraat te zijn; in

het archief van Halsteren vinden we bijv. een brief van de Raad van State, die inlichtingen vraagt betreffende het aantal in oorlogstijd te leveren karren. Dat zou tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-13) zeer te pas komen.

Ja reeds daar vóór, In een request van 18 augustus 1709 lezen we, dat *'de regenten der heerlijkheden Halsteren ende Woensdregt, marquisaet van Bergen opten Zoom ... door ordre van de heere Grave van Noyelles, in zijn leven gouverneur der stadt Bergen op Zoom, ende onderhoorige forten, in de jare 1701 niet alleen tot de fortificatie van de voorscreven stadt Bergen, maar ook tot voltreckinge van de fortificatie van het fort Roovere hebben geleverd karren ende pioniers'*. Zij werken daaraan van 23 Febr. 1701 tot en met de 6^e april d.a.v. Pieter Boogstoel had dit werk aangenomen; volgens de loonlijsten van Pieter van Heijst hadden de inwoners van genoemde gemeenten recht op f 1222, maar ze kregen geen cent. De ontvanger Johan Fullenius heeft Boogstoel zijn aannemingsom wel betaald, maar deze was insolvent en weigerde iedere uitkering, waarom ze verzoeken Aernout Ouwers, borg van de aannemer, voor dit geld verantwoordelijk te mogen stellen, vooral omdat de inwoners in de loop van de krijg *'geheel geruïneerd'* zijn. Dit laatste is niet te verwonderen, als we de ingelanden van Halsteren en Noortgeest zien schrijven *'dat in 't begin van desen oorlogh in de jaere 1701 de lage landen voor, achter, en tussen de forten Roovere, Pinsen en Moermont, ende verder Noord- en Zuidwaarts naar respectievelijk aan de beijde eijnden liggende steden Bergen op Zoom en Steenberghe, als een linie uijt de natuere en situatie, deckende deels deselve steden ende 't hooge landt van Halsteren ende Noortgeest, ende daardoor belet de passagie ende repassage van de vijanden naar en van 't landt van Tholen enz. bij order van de Staat door 't opstoppen ofte afdammen van de sluijzen en*

wateringen, van de meeren ende valeijen, zo uijter heijde als dagelijcx vallende hemelswater sijn geinundeert, bewatert ende 't onbruijck gemaect geworden en gebleven tot heden ¹²⁰⁾ toe, ende want de ingelanden van die lage landen vervolgens geen pachten of reuenus hebben comen te proffiteeren ... '

Iedereen begrijpt, dat de boer onder zulke omstandigheden niets kan verdienen. Was het nu bij deze beproevingen maar gebleven! De monsterring van paarden en karren was in 1689 niet zuiver ten genoeye van een of anderen administrateur geschied. Niet alleen in 1701, ook in 1703 en 1704 worden materiaal en dieren werkelijk opgeëist, speciaal voor het transport der artilleriestukken.

Resolutiën en brieven van 1705 en 1706 gewagen van f 10.000 schuld, men staat bij Anthony van Overstraten voor minus f 8000 in 't krijt.

Aangezien men dit geld niet heeft, verzoekt en verkrijgt de magistraat van de Staten-Generaal octrooi *'om te mogen negotiëeren een som alleen van f 10.000 en meerder niet, mits dat de interessen van die te negotiëeren f 10.000 sullen moeten worden gevonden bij personeele omslag over de ingezetenen der voornoemde dorpen, dat op dieselve wijze gevonden sullen moeten worden de jaarlijksche termijnen van aflossingen van de voornoemde f 10.000, die in 10 jaren, alle jaren een gercgt 10" part sullen moeten worden afgelost'.*

Doch tevens wordt de magistraat opgedragen eens nauwkeurig te zeggen:

- waarom de onkosten van de karren niet particulier zijn omgeslagen over de opgezetenen volgens 't placcaat van 9 mei 1704;
- waarom de onkosten zo hoog lopen, dat f 7.- daags voor iedere kar met 2 paarden in rekening wordt gebracht;

¹²⁰ Is 1709/10, op een andere plaats lezen we tot 1713.

- waarom gesproken wordt van geleverde karren (na gebruik komen alle immers terug!).

Het antwoord op deze 3 punten, laat merken hoezeer deze lasten drukten.

1. Hebben de gelandens, gezien het onvermogen van vele particuliere opgezetenen *vrijwillig tot haar lasten genomen de onkosten van de karren, zoals blijkt bij een resolutie op dat subject bij haar genomen van dato 9 augustus 1705, om dezelve naderhand te vinden bij omslagen over de opgezetenen voor de helft*';
2. omdat de termijn, binnen welke al die paarden en karren moesten worden geleverd, zo erg kort is geweest terwijl de boeren hun eigen paarden en karren niet konden missen, aangezien ze anders hun oogst te velde niet hadden kunnen binnenhalen;
3. De grootste schadepost evenwel was dat in de slag bij Eekeren (30 juni 1703) vele paarden en karren zijn verloren gegaan. In 1703 rukten n.l. de legers van de Republiek onder bevel van Marlborough de Zuidelijke Nederlanden binnen.

Obdam trok door de polders langs de Schelde in de richting van Antwerpen en legerde zich te Eekeren. Dra werd hij ingesloten en moest naar Breda vluchten, Aan Nederlandse zijde was er veel verwarring. Geen wonder dat de Fransen zoveel karren en paarden konden buit maken.

't Allerergste van al die oorlogslasten is wel, dat men zo lastig zijn centen terug kreeg. Vooral het geld voor de in 1701 gepresteerde diensten aan de vestingwerken der stad, liet lang op zich wachten. De gelandens van Halsteren, Noortgeest, Beymoeren, Auvergne- en Oud-Glimes polders maken dezelfde moeilijkheden mee. Hun resoluties gewagen in 1702 van de palissaden *'staken ende falsijnen in*

1701 aan de fortificaties geleverd', in totaal 7779 stuks, waarvoor f 1.- het stuk zou worden betaald. Deze schuld werd echter voldaan in obligatiën!

Uit diezelfde resolutiën vernemen we, dat tussen 21 en 22 augustus 1704 Burgemeester Jan Pietersen de Graeff en twee zoons van de schepen Pieter Adriaenssen van Baal, door de Fransen zijn opgelicht en naar Diest overgebracht, ten einde de gepresteerde contributiën los te krijgen. Wordt het losgeld niet betaald, dan dreigt men dat héél Halsteren in vlammen zal opgaan. Volgens een brief van de gevangenen (18 november 1704) zullen zij ontslagen worden voor f 950.- De gelanders besluiten dit bedrag te vinden. Inderdaad heeft de commissaris van de losprijs, Andreas de Lij, 17 december 1704 aan de kanunnik Ketelaer te Diest f 855 betaald; desondanks werden de gevangenen niet vrijgelaten. Deze klagen zelfs over hun zware gevangenis en slechte behandeling.

Men vraagt daarom kanunnik Ketelaer om afrekening en deze zendt 11 juni 1705 een memorie, waaruit blijkt, dat hij reeds f 950.- heeft ontvangen en uitgegeven f 814.-. Maar daarover wil men in Halsteren nadere specificatie. In 1706 blijken de gevangenen thuis te zijn, dan wordt hen nog een schadeloosstelling uitgekeerd.

Onder dit verhaal door, behandelen de resoluties voor de zoveelste maal de levering van karren en paarden. In april 1705 heeft Veldmaarschalk Ouwerkerk opgevorderd 50 karren met 3 paarden ieder, 12 losse paarden en verder 120 pioniers, terwijl in juli d.a.v. sprake is van 167 karren met 2 paarden, die tegen 2 augustus te Breda moesten zijn. (het Staatse leger ligt dan te Bierbeek). 't Spreekt vanzelf, dat Halsteren niet al dit gevraagde doch *slechts* het tiende part van deze militaire vordering moet leveren.

Tot slot nog een ander staaltje van overlast. de 31e augustus 1709 komt een 200-tal Fransen te voet en te paard deel uitmakende van een troep van 400 man, uit de dorpen Essen en Nispen langs Halsteren naar Nieuw-Vosmeer, alwaar zij verschillende schepen plunderen en enkele schippers en ingezetenen uit Nieuw- en Oud-Vosmeer oplichten.

In Halsteren en Noordgeest raakt men door deze gebeurtenissen erg verontrust, te meer wijl ze daar dreigementen ontvangen hebben wegens het niet betalen der contributiën aan de vijand. Dit laatste erg onrechtmatig. Nog slechts enkele weken tevoren was men te Halsteren door een schrijven van de Raad van State gerustgesteld, dat men niets behoefde te vrezen.

Volgens art. 5 van het tractaat, de 28e juni 1709 gesloten tussen de vertegenwoordigers van Lodewijk XIV en de Republiek, mochten de Fransen o. a. niet in het markiezaat van Bergen komen. Soldaten die het toch deden, mocht men als rovers behandelen.

In Bergen op Zoom en Steenberghe had men echter die kerels moeten tegenhouden, maar daar het garnizoen dezer steden zo klein was, durfden de commandanten dier vestingen niet optreden. Vroeger stonden er nog wachten bij plaatsen waar de inundatie niet volkomen was, maar ook dat was niet meer.

Een koopman uit Antwerpen had trouwens in april 1707 reeds gewaarschuwd, dat het zeer gemakkelijk zou vallen Halsteren plat te branden, wijl in de afgelopen winter geen enkele wacht buiten Steenberghe was geweest.

Toen reeds verzocht en verkreeg de Halsterse magistraat, dat gelast werd *'aan commandeerende officieren te Bergen op Zoom en aan de commandeur van Steenberghe, alle mogelijke zorg te dragen, dat geen*

vijandelijke partijen komen te passeeren de inundatie tussen de voors. twee steden ..'.

In de loop van het jaar 1709 zwerven aanhoudend vijandelijke soldaten in de buurt rond. Daarom doet in juli 1709 de magistraat van Halsteren een publicatie aan de drie kwartieren (Halsteren, Auvergne- en Glimespolders) om ieder op zijn beurt 's avonds tussen 9 en 10 uur bij zijn rotmeester samen te komen, voorzien van geweer, kruut en lood, om die nacht te patrouilleren en bij onraad onmiddellijk alarm te luiden. Ieder huisgezin moet daartoe een man boven 25 jaar leveren, op een boete van f 3.-.

We horen in diezelfde tijd van Franse deserteurs die zich in Bergen op Zoom hebben gemeld, doch door de Commandant uit de stad worden gezet om vervolgens met groepen van 10, 12 en 14 man in Halsterens omgeving te blijven hangen. Op de Noordgeest kwamen de Regenten nog tijdig achter een poging tot brandstichting van zoo'n troepje. Deze rondtrekkende deserteurs blijven een gevaar *'vooral in deze tijd* (september) *nu al de schuren zijn gevuld en het graan hoog in prijs is'* zo schrijft de magistraat aan de Raad van State. Aangezien zij voor het verlies van hun oogst bewaard willen blijven, verzoeken ze tevens om maatregelen.

* * *

De oorlogstoestand en de inundatie maakten de financiële toestand van Halsteren alles behalve rooskleurig. De magistraat verzoekt daarom in 1709 de verpondingen te willen remitteren. De Staten-Generaal heeft dit toegestaan, doch slechts *'voor zoveel aangaat die landen, welke wettig bewesen werden onder water geset en gehouden te zijn ten dienste van de Staat, en dat alleen voor dien tijd, dat de voorscre-*

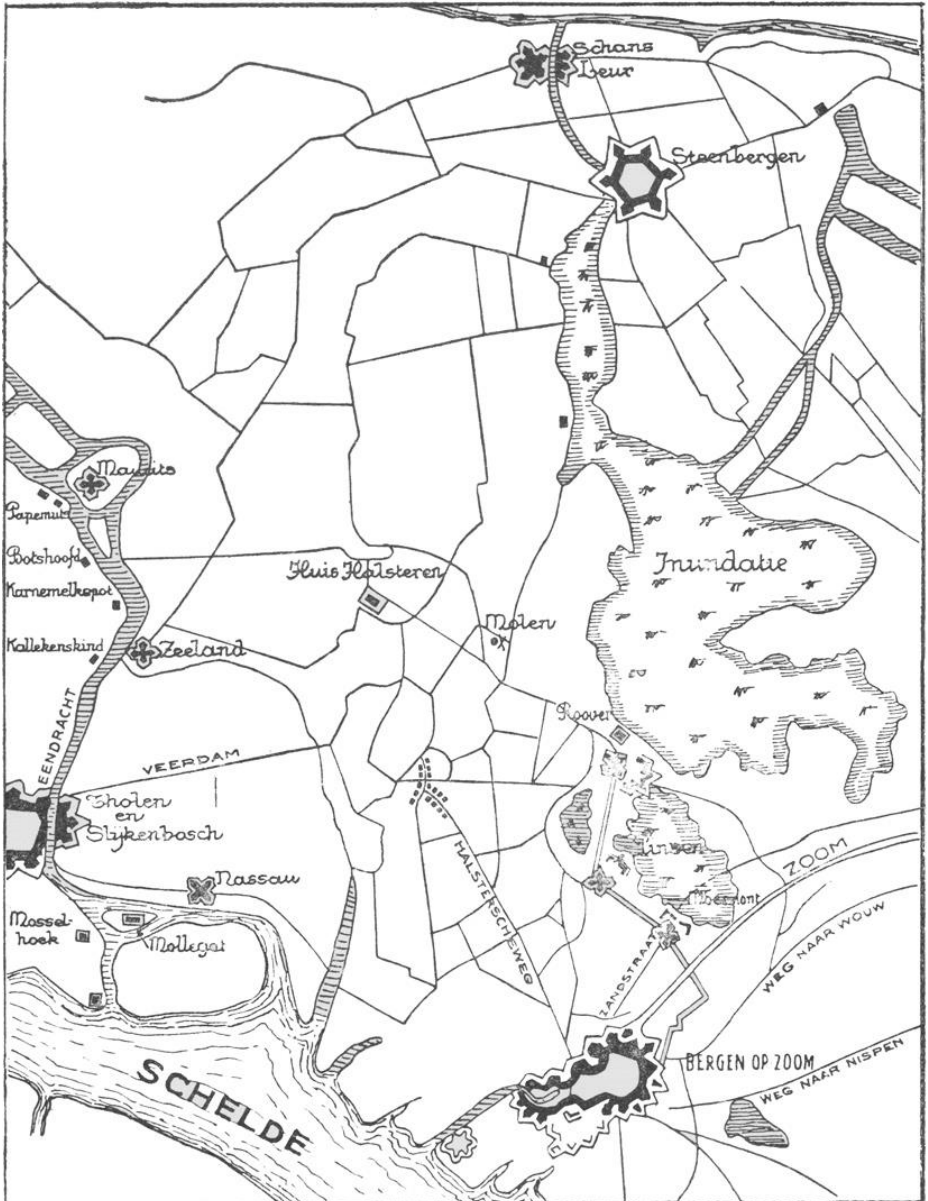
ven inundatie heeft geduurd en langer niet...' .

In verband hiermee vinden in 1712 nog verminderingen en restitutiën plaats van verpondingsgeld, dan gaat het echter slechts over enkele honderden guldens.

In 1715 vragen de Regenten en Gegoedens der Heerlijkheden Halsteren, Noortgeest en de polders van Beijmoer, Auvergne- en Oud-Glimes, datgene terug, wat ze, gedurende 15 jaar te veel betaald hebben aan de extra-ordinaris verponding in 1695 opgelegd. Ze menen dat dit f 4341 bedraagt; reeds spoedig valt het besluit hen f 3255,15 terug te betalen, en bovendien nog die van Glimes f 91.10.4 en die van de Auvergnepolder f 111,13.

De hoge lasten hadden de magistraat al doen omzien naar een ander middel om deze kosten te drukken. Ze willen schuldconversie en te dien einde vragen ze in 1713 aan de Staten-Generaal weer een octrooi om voor een tijdsverloop van 10 jaar een lening van f 10.000 te mogen aangaan.

Hoe diep Halsteren wel in de schulden zat, leert ons een gespecificeerd lijstje uit de jaren 1716. Officier, Burgemeesters en Schepenen der Heerlijkheid Halsteren verklaren dan onder ede, dat het dorp met al die schulden werkelijk is belast. In totaal is dat f 500053-9-2. De toekomst zag er zorgelijk uit !

Kaart van de fortenlinie Berge op Zoom - Steenberg

1747

Nu nog pas kort geleden een geschiedenis van het beleg van Bergen op Zoom in 1747 verscheen ¹²¹), is het totaal overbodig hierop ook slechts in het kort terug te komen. We zullen ons bepalen tot het opsommen van enkele feiten, op het grondgebied van Halsteren voor-gevallen.

De z.g. *linie van Steenberg*, namelijk de serie forten Moermont, Pinsen en Roovere waren in 1727 voor het laatst nog enigszins bijgewerkt, nadien is er blijkbaar niets meer aan gedaan. Deze linie wordt in 1747 bezet door 13.000 man onder de Prins van Hessen-Philipstal; drie escadrons cantonneerden sinds 20 april te Noordgeest, Borgvliet en Zuidgeest. Vóór het beleg een aanvang nam, waren echter te Halsteren pioniers opgeëist.

Twee brieven dd. 1 en 8 juli 1747 lichten ons hierover volledig in:

‘ Van wegens de Hoog Moogenden Heren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden en om wegens sijn Hoogheid de Heere Prince van Oranje en Nassau, stadhouder, admiraal en capitein general - wordt geordonneerd de Drossaard van Halsteren etc. te bezorgen en de nodige schikkingen te doen maken in de Dorpen en plaatsen zijner jurisdictie, dat binnen 2 x 24 uur zich laten vinden tot Santvliet 35 pioniers, om aldaar aan de werken te arbeiden, zijnde de quota van voorscr. district in 350 pioniers aldaar wegens het Marquisaet van Bergen op Zoom wordende geimplooyeerd, - insgelijks te bezorgen binnen denzelfden tijd ter plaatse als boven, 2 wagens zijnde de quota van vooschr. District in 20 wagens, en 4 karren als quota van 40 karren en nog een paard met de nodige zeelen of touwen om gebruikt

¹²¹ Th. A Boeree, *Het beleg van Bergen op Zoom in 1747*.

te worden tot verbrengen en aanvoeren van artillerie en andere noodwendigheden, zijnde dezelve quota en 10 paarden, dewelke aldaar worden vereischt; waarvan echter afgekort moet worden 't geen door deszelfs district reeds geleverd is geworden; alsmede nog te fourneeren binnen 2 x 24 uur een paard voorzien als voor tot Lillo ten einde als boven, alles bij poene van militaire executie, waartoe deeze keer zonder faute geprocedeert sal worden.

En sal extract van deese ter hand gesteld worden aan de commandeerende officiers aan de forten langs de Schelde en te Santvliet om ieder reize als aan dese bovenstaande ordonnantie wordt gecontra-venieert, de voorschr. militaire executie te laten doen in de naast gelegen dorpen en plaatsen van hare districten, en tot uitvoeren daarvan in de verre afgelegen kwartieren te verzoeken de Heer Prince van Hessen Philipsthal, of in deszelfs absentie de commandeerende officier van het garnizoen te Bergen op Zoom welke gerequireerd en gelast wordt om sulx zonder uitstel werkstellig te maken. Ten welke ende extract van deese aan deselve sal worden ter hand gesteld. Actum Bergen op Zoom 1 juli 1747. W. v. Haren'.

'Wordt nog geordonneerd aan de Drossaerd Calkoen v. Halsteren, om op morgen vroeg de 9 deeser te bezorgen bij het Fort Henricus aan de Steenbergsche Haven 50 pioniers voorzien met bequame schoppen of spaden. Actum Bergen op Zoom 8 juli 1747, W. v. Haren'.

Vanzelf leed men weer heel veel schade. De bestuurderen van de Noordgeest, kunnen we dit het best zelf laten vertellen:

'Hier volgen de rampen dewelke wij ingezetenen van de jurisdictie van de Noortgeest hebben onderstaan met deze laatsten oorlog.

Eerst hebben wij gekregen de kleine armee gecommandeerd door de prins van Heijlbershuijse ¹²²), welke haar tenten zoowel in de granen als op andere plaatsen hebben neergeslagen, waardoor veel granen zijn bedorven en geruïneerd, en het resteerende is door de Franschen uit de schuren gehaald, zodat niemand iets heeft behouden;

***Ten tweede**, zo hebben zij alle de hof vruchten en erwten en boonen afgeplukt, die in het veld stonden, zodat de arme hujslieden niets hielden tot haar nooddrift, veel minder om daarvan iets te verkoopen;*

***Ten derde**, zo hebben zij het grootste gedeelte van al het schaarhout, staande onder deze jurisdictie altemaal afgekapt, tot het maken van fecijnen, schanskorven en piketpalen tot het gebruik van de fortificatie gedurende het beleg;*

***Ten vierde**, zo hebben zij ook afgekapt de meeste boomen, zodat er weinig hout is overgebleven, hetwelk van de Franschen voorts is weggehaald, ja zo schoon, dat zij de wortels van veel schaarhout hebben uitgedaan, waardoor veel houtgewas is bedorven, want het hout halen heeft geduurd van dat de Franschen in de stad gekomen zijn, totdat ze bijna vertrokken - en altijd buiten de Steenbergse poort, zodat men weinig gehoord heeft buiten de andere poorten;*

***Ten vijfde**, zo hebben wij moeten ondergaan zo zware plundering, die niet geduurd heeft éénen dag, gelijk in de stad, maar wel 5 à 6 weken, of ook bijna heel de winter, totdat de wapenstilstand is gekomen, of zaten in vrees van afgebrand of van het weinige, dat wij nog hadden, weder beroofd te worden, en zij hebben ons niet beroofd alleen van onze kleeren, lijnwaad en ander huisraad, maar ook van al onze paarden, beesten en schapen, en meest van al onze bouw-gereedschappen. zoodat de arme huislui zijn buiten staat gesteld om haar boerenering te kunnen bedrijven, en wij hebben van dat de*

¹²² Hilburgshausen, zie: Tax. V. p. 12

Fransen in de stad geweest zijn. totdat de wapenstilstand gekomen is, met geen rust kunnen wonen, want de meeste huislui waren in de stad gevlucht, omdat zij niet buiten durfden blijven, want wij woonden tussen twee vijanden, zodat er geen slimmer ¹²³) plaats is geweest als onze jurisdictie, want wij werden geplaagd van vriend en vijand, en ook om reden dat onze jurisdictie ligt naast de Steenbargse brug en strekt langs de poortelij en tot het district van Halsteren, zo dat wij altijd de eersten inval waren van onze vijanden’.

Toen de oorlogsgruwel voorbij was, zijn hele memories of lijsten opgesteld van de schaden geleden door de eigenaars van huizen, bossen, enz., staande en gelegen onder de heerlijkheid Halsteren. Uit deze lijsten volgen hier enkele namen van bekende personen, de namen van boerderijen en herbergen zijn echter alle opgenomen. De getallen geven aan het getaxeerde bedrag der geleden schade.

Onder de Jurisdictie van **de Noordgeest**:

2 taverniers,

de Blecke Doos, erfgenamen van de Wed. Hermanus Leeuwkerk f1000.-.

Wed. van Matthijs Zijde, herberg genaamd het *Root Hert* f 600.-.

In totaal bedroeg de getaxeerde schade op Noordgeest **f 18350.-**.

Onder Halsteren

Godfriet Hubener, een hoeve: huis, schuur, stal, wagenhuis, bogaard en 40 à 50 bomen, gelegen tegenover de derde schans, geheel vernield door de

Staatsen f 2000,-.

de bomen geroofd door de Fransen f 300,-.

¹²³ Erger.

<i>Cornelis Volkers</i> , een hoeve: huis, schuur, wagenhuis en 30 à 40 bomen bij de hoeve gelegen aan de Waterkant, verbrand door de Franse troepen	f	2200,-.
de bomen	f	180,-.
<i>Wed. Jan de Bie</i> : 2 schuren geheel en het huis gedeeltelijk vernield door de Fransen, gelegen in de Buurt	f	1200,-.
12 zware bomen	f	96,-.
<i>Cornelis Mostman</i> , 2 bosjes genaamd de Klopberg, vernield door de Hollanders	f	600,-.
<i>Cornelis Gentman Leijdekker</i> , hoeve: huis, schuur, grotendeels door de Fransen vernield	f	200,-
100 bomen en schaarhout door de Hollanders	f	250,-
<i>Heer Drossaard Colkoen</i> , hoeve: huis, schuur, stal en wagenhuis geheel door de Hollanders	f	1200.-
200 bomen	f	200,-
<i>Heer Martinus van Lanschot</i> , schuur en wagenhuis gelegen aan den molen	f	350,-
hoeve gelegen aan de Waterkant	f	240,-
<i>Monsr Adriaen de Ram</i> , wonende tot Rosendael, huis en schuur bijna geheel geruïneerd	f	100,-
400 à 500 zware bomen, door beide partijen	f	1500,-
de Pastorij, geheel verbrand door de Franse troepen	f	2500.-.
<i>Erfg. Jan Pieter Hoek</i> , huis beschadigd en bomen door de Hollanders	f	60,-
<i>Heer Adriaen van Druijnen</i> , hoeve Zoomvliet, grotendeels vernield door de Hollanders	f	300,-
bossen en bomen door beide partijen	f	800,-
4000 ton turf gestolen door Hollanders van het land genaamd de Maaij pant	f	300,-
<i>Laureijs Verbeek</i> : huis en schuur genaamd de Berg door Hollanders geruïneerd	f	25,-

bomen en schaarhout door Fransen	f	80,-
<i>Adriaan de Wolf</i> : huis in de Lepelstraat geruïneerd	f	120,-
schaarhout en bomen	f	25,-
Heer Markies: het slot, zijnde huis, schuur, wagenhuis en schaapskooi	f	3000.-
schaarhout en bomen	f	200,-
het klijne hoefje: huis en schuur door Holl. geruïneerd	f	600,-.
's Heeren hoef genaamd: wagenhuis, schaapskooi geheel weg, de rest beschadigd door Holl.	f	400,-.
deszelfs bomen allemaal weg	f	2000,-
Tot hertoe is de schade met al wat hier nog overgeslagen is, in totaal getaxeerd op	f	42191,-.

De stukken gaan verder:

<i>Hr J. le Jeune</i> : huis genaamd de <i>Roode Schouw</i> , door de Hollanders gekampeerd in de linie, geheel afgebroken	f	1500,-
<i>Wed. Paelmans</i> , huis, schuur en stal, afgebroken door de troepen, (de hoef heet <i>Jankenberg</i>)	f	600,-
<i>Weeskint van Laureijs van Balen</i> , brouwerij beschadigd door de troepen	f	600,-
(Volgens eigen briefje <i>hoefke de Eijkenboom</i> verbrand door de Hollanders	f	2500-)
<i>Erfg. van dhr. Raad Matthijs Drabbe</i> , hoeve genaamd de <i>Bremberg</i> afgebrand door de Hollanders	f	2600,-
Dhr. Cornelis van Lanschot, hoeve <i>het Vagevuur</i> geruïneerd door de Fransen	f	200,-
<i>Erfg. Jacob Loos</i> , hoefje genaamd <i>het Bergje</i>	f	100,-.
<i>Cornelis van Bavel</i> , hoeve genaamd <i>het Waaltje</i>	f	400,-.
<i>Jan Hendrikse v.d. Berg</i> , hoeve genaamd de <i>Vuile Voorschoot</i>	f	36,-.
<i>Willem Antonisse Smits</i> , huisje genaamd <i>Vreemans hoefje</i>	f	36,-.

<i>Wed. Pieter de Bruijn, hoeve genaamd de Lindenboom</i>	f	300,
Predikant Goglin, hoeve genaamd <i>Groenendaal</i> geheel geruïneerd	f	2000,-.
Dorp van Halsteren, huis en schoolhuis geruïneerd	f	500,-.
Hr. Pierre la Costris, hoeve genaamd Wittenberg (mogelijk lag dit onder de heerlijkheid Zuidgeest).	f	350,-.
<i>Jan Pietersen de Groot: hoeve het Schouke</i>	f	300,-.
De Roomse kerk van Halsteren, veel beschadigd	f	1200,-.
<hr/>		
Het totaal bedrag waarop de schade wordt getaxeerd, bedraagt voor Halsteren	f	92.586,-.
 idem, voor Auvergnepolder	f	65.300,-.
 idem, voor Oud-Glimes	f	12.800,-.

Voorts is er nog een particuliere schadeopgave van raadsheer Reygerman, die in 1749 aan hoeve en landen genaamd *Groot en Klein Lindonk*, vanwege de Fransen de volgende verliezen zou hebben geleden:

door het omkappen en verbranden van <i>Scrayenbosch</i>	f	200,-.
idem <i>Kleijn Holbosch</i>	f	150,-.
Idem <i>Swagersbosch</i>	f	100,-.
Idem <i>Klein Lindonk</i>	f	650,-.
huis, koestal, bakkeet, schuur, schaapskooi en wagenhuis	f	3500,-
<hr/>		
Samen	f	4600,-

V

De financiële toestand der heerlijkheid Halsteren in de 18e eeuw

Bij de behandeling van de krijgsgebeurtenissen tijdens de Spaanse successieoorlog, hebben we er reeds op gewezen, dat de financiële toestand van de heerlijkheid Halsteren alles behalve gunstig was. In 1713 wordt een lening aangegaan van f 10.000 om tot conversie van schuld te geraken, terwijl in 1716 gesproken wordt van totaal f 50.000 schuld.

Teneinde tot aflossing van dit kapitaal te komen, kreeg Halsteren octrooi, om ingaande 1 januari 1713 gedurende tien jaren een halve verponding extra te heffen van de gebruikers der huizen, landen, weiden en bossen onder Halsteren.

De berekening hierdoor de schuld te doen slinken, is er naast geweest. Het concept van een request, dat in het begin der twintiger jaren van de 18e eeuw werd opgesteld, zegt dat *'toen de intentie wel was om alle capitalen te suijsveren, maar is sulx onmogelijk geweest om reden, dat de omslag voor het personeel telbaer weinig was wegens de slechten tijd; en door sterven, vertrek, onkosten van executiën, etc. sooveel restanten zijn gebleven, dat gedurende de 10 jaren nog onbetaald zijn gebleven f 5890--13-12 aan kapitalen'*.

Als men in de aanvang van dit schrijven heeft gelezen, dat er jaarlijks f 240---12--6 meer last dan inkomen is, dan zal een buitenstaander

(zoals in het stuk staat) *'niet willen gelooven ... dat het dorp . . . nog soo in staat is gebleven'*.

Geen wonder echter, dat de magistraat zich ongerust maakte over de vraag of ze wel opnieuw een octrooi zou erlangen, ten einde tot verdere schulddelging te komen. Deze aangelegenheid werd echter in het algemeen geregeld door een resolutie van Hoog Mogenden dd. 20 september 1724, welke toestond *'op te brengen 1% tot laste van de corpora om te dienen tot aflossing der capitalen, tot haar laste op interest loopende'*. 't Was een schrale troost voor de plattelanders van het Markiezaat, te weten, dat de Meierij hiertoe zelfs door Hoog Mogenden niet in staat werd geacht.

Een kleine verlichting stond tegenover de voortgezette personele lasten, dezelfde dag (20 september 1734) wordt bij Hoog Mogenden goedgevonden: *'dat voor de tijd van tien jaren, ingaande met het jaar 1724, NIET geheven soude worden over het platteland van Braband, de imposten, bekend onder de benaminge van kleine specien op het zout, zeep, azijn, ronde maat, waage, turf, kolen, brandhout, paardegeld en gouden-, zilveren en zijden lakenen'*, en dat voor dezelfde termijn van jaren *'de impost op het gemaal, het hoofdgelt in plaats van dien impost geheven wordende, verminderd zoude worden op de helft, uitgezondert in het quartier van Oosterwijk, Meyerije van 's Hertogenbosch, in de Baronie van Breda en Princelant, alwaar het ook wel, maar alleen met een vierde part verminderd soude worden'*.

Deze tijdelijke gunst liep in 1733 af, doch werd voor nog 3 jaar gecontinueerd. In 1736 zou het echter onherroepelijk afgelopen zijn en naar gelang de toestand en het vermogen van de respectievelijke districten een nieuw besluit genomen worden.

Alvorens echter tot verpachting dezer belastingen in 1736 over te kunnen gaan, diende te voren *'sooveel het marquisaet aangaat vast-*

gesteld, hoe het met het heffen der kleine speciën en van het hooftgeld in plaats van den impost op het gemaal zal gaan in het jaar 1737, waarvan de helft valt in de verpachting, die gedaan moet worden in het jaar 1736, en het alleszins dienstig is informatiën genomen en berigten gevordert zullen moeten worden over de toestand en het vermogen der respectievelijke districten’.

Vier punten worden ter onderzoek aanbevolen, slechts de twee eerste betreffen het Westen van Noord-Brabant. Met het antwoord, vinden we ze in het volgende relaas betreffende de heerlijkheden Halsteren en Noordgeest, alsmede van de Auvergne- en Oud-Climespolders:

‘Staat te letten, dat hetgeen waarop van wege de districten moet berigt worden, bestaat in de volgende punten:

- *als vooreerst, wat soulaes de ontheffing van de imposten op de kleijne speciën als andersints sedert de jare 1724 dat deselve zijn ingetrokken, aan deze jurisdictie heeft geëffectueert, en in welken toestand deselve zig tegenwoordig bevinden;*
- *en dan ten tweede off de voors. imposten wederom na desen jaren 1736 geheven zullen kunnen worden.*

Omtrent het eerste punt kan bericht worden, dat de ingezetenen dezer jurisdictie door de voordelen en effecten van de andersints ten hoogste voordelige schikkingen, die haar Edel Mogenden in de jare 1724 tot soulaas van 't platteland goedgunstig hebben gelieven te geven, met deselve te ontheffen van de impost op de kleine speciën als andersints, om de volgende generale en particuliere redenen in geen beter toestand hebben kunnen geraken.

De redenen, die omtrent deze jurisdictie in 't generaal existeren, zijn deze:

- *Dat vooreerst sedert gemelden jare 1724 de granen op zoodanig een slechten en geringen prijs zijn gekomen, dat hierdoor alleen vele ingezetenen, die te voren in een goeden staat waren, sedert dien tijd in dier voege zijn komen te vervallen, dat zij zich niet meer in staat vinden, om de pachten van hunne landen aan de eigenaars derzelve te kunnen opbrengen, waardoor vele reeds tot een. totale ruïne en armoede zijn gekomen;*
- *Ten anderen, hebben dezelve: sedert dien tijd door misgewassen en andere ongevallen aan haar granen mede considerabele schaden geleden hebbende nog voorleden jaar die der hoge landen, als van Halsteren en de Noordgeest, door de swaren storm van de 4 september deszelve jaers, het meeste gedeelte van haar boekweit verloren. Bij welke algemeene oorzaak nog de volgende particuliere wegens dese jurisdictie kunnen geallegeerd worden:*
 - ❖ *Wegens die van Halsteren: Dat het personeel van-haar dorp reeds ten tijde van het intrekken der voorseijde imposte in soodanig slechten staat was, dat zij in de jare 1726 van haar Hoog Mogenden hebben moeten verzoeken, en ook geobtineerd een octrooij tot het doen van een omslag over de Bruyckers der Landen, ten navenant van ½ stuiver per gulden van de jaarlijksche revenuen. hetwelk dan ook sedert dien tijd door deselve is betaald, en sulks behalve het hooftgelt, dat door de ingezetenen aldaar wordt betaald tot f 1.- per hoofd, van de personen boven de 18 jaar oud zijnde. zonder dat hetzelve dorp daardoor in beteren staat is kunnen geraken, alsoo deselve boven de ordinaire lasten van onderhoud van haar school, 1 schoolhuis, kerk en toren, tractement van haar schoolmeester en wat dies meer is, nog sedert eenige jaren zijn beswaard met*

het betalen der onkosten van 2 à 3 beroepingen van adjunct-predikanten aldaar, door al hetwelk haar dorpsfinantiën hoe langer hoe meer vervallen; en dus de tegenwoordige toestand derselver dagelijks verergert, alsoo door de grote onmacht en armoede daarin vele ingezetenen dezer plaatsen zijn vervallen, buiten staat zijn om alleenlijk de ordinaire imposten van het gemeene Land over de bieren, slaggeld, hoornbeesten, besaaide gemeten met het hoofdgeld van 't gemaal, alsmede de hier voor gemelde ordinaire dorpslasten te kunnen opbrengen, en zich vele daaronder bevinden, die indien zij uit schaamte van haar vorigen goeden staat niet werden weerhouden, haar toevlucht tot de armencasse souden nemen.

- ❖ *Wegens die van de Noortgeest: Dat alhoewel de inwoonders aldaar niet bezwaard zijn met een personele omslag over de Bruijkers der landen, noch hooftgeld, echter de dagelijksche ondervinding leert, dat derselver toestand niet beter is als van die onder Halsteren, alsoo de pachters van 's Lands gemeene middelen en derselver collecteurs aldaar, geen minder moeiten als onder de andere jurisdictiën hebben, om de ordinaire lasten van dezelve te bekomen, ja verscheidene onmachtig zijn om die te kunnen opbrengen.*
- ❖ *Wegens de Auvergne- en Oudt-Glimespolders. Dat de Magistraat van de voorseide polders in 1713 zich tot Haar Hoog Mogenden hebben moeten adresseeren, om een personeelen omslag over de Bruijkers der landen aldaar te mogen doen alzo zij andersinds buiten staat waren om de ordinaire lasten van het personeel te kunnen vinden; hetwelk aan haar bij octrooij van Hoog Mogenden is geaccordeert, en sulks op die voet als onder Halsteren geheven wordt, doch omtrent het innen van deselve*

zij ook ondervinden de slechten staat en armoede van haar ingezetenen. alsoo verscheidene daarvan in geen staat zijn om deselve te kunnen opbrengen.

Sulks hieruit komt te blijken, dat de ingezetenen dezer districten om de bovengemelde oorzaken van het effect der voorseide ontlastingen in 1724 gedaan, niet zoodanig hebben kunnen profiteeren, als wel had behooren te wezen, alsoo hetgeen deselve aan de eenen kant daarmee hebben gewonnen, aan de anderen kant door de voorgestelde rampen en slechte tijden hebben verloren.

En dewijl al de voorgemelde redenen ende daaruit voortgekomen slechte staat en armoede der ingezetenen niet alleen nog existeeren, maar dagelijks vermeederen, soo kan daaruit genoegzaam affgenomen worden, wat omtrent het voorgestelde 2e punt, namentlijk het weer invoeren derzelve impositien kan geantwoord worden, derhalve vermeend wordt, dat de opgegevene consideratiën op het eerste punt ten volle bewijzen de onmogelijkheid daar zich deze jurisdictie in soude bevinden, om wederom na dit jaar de meergemelde impositien op de kleine specien als andersints te kunnen opbrengen, maar te vreezen zoude staan, dat de wederinvoering derzelve de totale ruïne van vele ingezetenen aldaar des te eerder zou bevorderen.

De voorseide korte en waarachtige toestand der op- en ingezetenen dezer districten door de respectieve Magistraten derzelve nauwkeurig geëxamineerd en exactelijk met de waarheid overeenkomende bevonden zijnde, hebben zij ter obediëntie van de voorgemelde resolutie van haar Edel Mogenden;

aan haar secretaris geordonneerd, deselve onder zijn signature aan de bovengemelde Heren Ontfangers ten fine aldaar vermeld, over te geven, in de hoop haar Edel Mogenden het voorgestelde gunstiglijk in consideratie zullen gelieven te nemen.

Actum binnen Bergen op Zoom, 13 Febr. 1736.

Dat de heren niet overdrijven, vindt bevestiging in een ander zakelijk archiefstuk. Volgens het register van inbeslagname, door de vorster der Heerlijkheid Cornelis Lantmeter gehouden over de jaren 1730-39, zou in dit tijdvak een 103-tal malen beslag zijn gelegd voor niet-betaalde belasting, interesten enz.

Daaronder komen voor: de huurders van de hoeven *Sleckenbergh, de Beek, de Eijkenboom, Bale Put, Noorthoek* en *Swanevliet, Zoomvliet* (meermalen zelfs), *het Bergsken, het Lindeke, het Vagevuur* (eigendom Mej. Corn. van Landschot, gehuwd met dr. Corn. Oortsen) en 't *Vriemanshoefken*.

Ook dit zegt genoeg betreffende de weinig rooskleurige financiële toestand der Halsterse bevolking in de behandelde jaren.

* * *

In verband met het beleg van 1747 werd de financiële toestand er niet beter op. Drie maanden na het jaar 1748 was de jaarlijkse aflossing van de rentebrieven niet geschied, zoals die overeenkomstig de resolutie van Hoog Mogenden dd. 20 september 1724 en de publicatie van Haar Edel Mogende Heren Raden van State der Verenigde Nederlanden, van de 28 september van genoemd jaar was vastgesteld.

Derhalve werden de Regenten van Halsteren, 28 april 1749, door 's Lands Deurwaarder gesommeerd de boete te voldoen, welke op deze nalatigheid stond en tevens werd de uitkering van 1% uit de opbrengst

der beden ingehouden. Aangezien Halsteren en Noordgeest daardoor *zonder eenige fondsen of penningen kwamen en geheel buiten staat eenige aflossingen te doen, bovendien zoodanig door de ontfangers* ¹²⁴) *worden gepresseerd, dat te duchten staat, indien zulks zo voortgaat, dat deselve verders zoodanig in het ongelegene zullen worden gebracht en uitgeput, dat (zij) niet meer in 't vervolg in staat zullen zijn, om 's lands lasten te kunnen betalen'*, wordt een request ingediend bij Hoog Mogenden. Een ervan met spoed, door de '*premier clercq ter secretarije van de Edel Mogende Heren Rade van State*', ten einde te bekomen '*surceantie van dese zaak*' (8 mei 1749.)

In het eigenlijke request (van 12 mei d.a.v.) wijzen de regenten er op, dat zij tot 1747 prompt aan hun verplichtingen hebben voldaan, maar dat zij in dat jaar '*door de oorlogsrampen zoozeer zijn geruïneerd geworden, dat deselve zich hebben moeten adresseeren aan Haer Edel Mogenden met verzoek van remissie van verpondinge en beden*', en '*...door het ruïneeren van de vruchten, boomen en bosschen, diverse leverantiën aan de troepen, ten eenenmale van geld ontbloomt, en met schulden beladen zijn*'.

Het gevolg van deze moeilijkheden vinden we in 1752 en verder in de 18e eeuw terug in de vorm van zeer hoge personele belastingen. In 1752 krijgen regenten nl. verlof om tien jaar lang een personeel te mogen heffen van ½ st. per gulden inkomsten van de huurders en bruikers, hetgeen ruim f 300,- zal bedragen; mitsgaders van ieder persoon boven de 18 jaar voor hoofdgeld in plaats van f 1, nu f 2.- te vorderen, waardoor de supplianten genoegzaam in staat zullen zijn, '*hare vervallen economicque huishouding te herstellen*'.

In 1765 wordt dit octrooi nog eens voor 12 jaar verlengd, vanaf 1777 voor tien jaar, terwijl het in 1796 nog steeds lopende is.

¹²⁴ bedoeld is de Ontvanger-Generaal van de Beden in 't kwartier van Antwerpen.

Baas in eigen huis was Halsteren door dit alles helemaal niet, heel het financieel beleid, de inkomsten en speciaal de aflossingen stonden onder toezicht van de Ontvanger-Generaal der Verpondingen. Ten einde zeker niet te laat te komen - zoals men weet, draaide de bestuursmolen der Republiek zeer stroef -, diende Halsteren het verzoek om vanaf 1777 het octrooi opnieuw te verlengen reeds maart 1772 in. Het eerste gedeelte ervan laten we hier merkwaardigheids-halve volgen:

*Aan de Edel Mogenden van State der Vereenigde Nederlanden
Geven met alle verschuldigde eerbied te kennen Bailliuw, Burgem.
Schepenen en Gemeente Mannen van Halsteren.*

Dat het dorp Halsteren sedert lange jaren seer swaar is belast met schulden spruitende uit Legerlasten. genotieerde capitalen enz., en dat zij onmachtig zijn te voldoen aan het verzoek van de schoolmeester, om een behoorlijke school.

Thans wordt des zomers school gedaan in een klein vertrekje onder de Toren; in 't najaar op 't Dorpshuis, en 's winters wanneer er meerdere leerlingen zijn, in het choor der kerk; waaronder het onderwijs lijdt.

Wegens de slechte toestand der dorpskas ontbreekt te Halsteren ook een vroedvrouw en een chirurchijn, omdat de kas hun geen tractement kan uitkeeren. Immers uit de Dorpsinkomsten moeten jaarlijks f 300,- worden gebruikt tot aflossing van het capitaal, zoals verordend is bij het 12-jarig octrooi van de Hoog Mogende Heeren Staten Generaal d. d. 5 november 1765.

Het kleine restant is volstrekt niet toereikend, terwijl de af te lossen som nog f 1300,-. dus is er zeker geen batig slot te verwachten, waardoor de tractementen konden betaald worden.

Integendeel de laatste Dorpsrekening had een nadeelig saldo van f 250-2-10, waardoor de schuld steeg tot f 1550.

Hieruit blijkt dat de reparaties aan toren en regthuis, die voor 1/3 door Halsteren moeten gedragen worden, volstrekt niet kunnen geschieden, evenmin als de bezoldiging van vroedvrouw en chirurgijn, ofschoon toch duidelijk is, dat zonder die reparatie en het blijvend gemis van vroedvrouw en chirurgijn, dorp en ingezetenen zullen ten onder gaan.

* * *

Welke belastingen werden nu geheven, om het dorpshuishouden te financieren? Allereerst een *hoofdgeld*, om daaruit de gewone en buitengewone reparaties aan toren, dorpshuis en school te betalen, alsook het onderhoud van de schoolmeester, het smeren der klokken en de tractementen (presentiegelden) van de magistraat. De opbrengst van dit hoofdgeld was echter niet voldoende om alle onkosten te bestrijden. Daarom hadden Halsteren en Noordgeest van Edel Mogenden vanaf 1634 tot en met 1660 verlot gehad om te mogen heffen een impost op wijnen en bieren, alsook op de hoornbeesten en bezaaide gronden. De tappers moesten voor iedere ton bier 24 st., voor 'n ton mee f 3,-, voor een oxhoofd wijn f 8,-. (te Halsteren, te Noordgeest f 6,-.) en voor iedere stoop brandewijn of jenever 3 stuivers impost of accijns, betalen.

Deze belasting werd verpacht en bracht ieder jaar over de f 500,- op. Na een korte onderbreking werd dit octrooi in 1663 opnieuw verleend ¹²⁵).

In 1704 was dit octrooi verlopen en derhalve verzocht Halsteren aan de Raad van State het te willen verlengen. Toen dit college echter vroeg, het oude stuk op te zenden, zaten de bestuurderen van

¹²⁵ Een ander request zegt, dat het in 1661 opnieuw is verleend.

Halsteren lelijk in het nauw, *'wjl zij de oude charters en boeken naziende, bevonden veel vermist en uit verscheidene boeken vellen gescheurd, tot onze merkelijke grote prejuditie, twelk wij vermenen geschied te zijn door de gewezen secretaris Kemminck, die meest altijd dronken was'*.

Bovendien leggen zij een verklaring over, waarin de volgende passage voorkomt: *'dat de gantschen Noortgeest nu tweemaal het ongeluk heeft gehad van afgebrand te wezen, nu laest ¹²⁶⁾ door onvoorzichtigheid der ruitery daar ingekwartierd zijnde, dat ook allebei de reijssen ¹²⁷⁾ de huijsen daer de magistraat vergaderde 't eenenmaal zijn afgebrand, zonder iets te kunnen bergen, dat wij nu niet weten of het octroy van de voormelde imposten aldaer met meerder pampieren is verbrant, dan of het door onsen secretaris Kemminck voornoemd mede is wegh geraect off op wat manier het is vermist. ...'*

Deze attestatie was afgelegd door de schepenen Pieter Adriaansen van Baal en Aernout Vermeeren, van wie de eerste 40 jaar te Halsteren, de laatste 21 jaar te Noordgeest deel hadden uitgemaakt van de regering. Door de Raad van State, werd 25 Febr. 1705 goedgunstig op het verzoek beschikt.

Dit octrooi is nadien nog verschillende malen vernieuwd geworden, nl. in 1711 (kan ook 1712 zijn), 1724, 1734, 1744, 1754, 1760, 1766, 1772 etc.

¹²⁶ Dat was in december 1703.

¹²⁷ Beide keren.

VI

De Franse tijd

Pichegru, de aanvoerder van de legermacht der Franse Republiek, waarbij zich ook de Nederlandse omwentelingsgezinde Patriotten bevonden, was in maart 1794 gereed om héél Brabant te bezetten. Dit zou hem, vanwege het feit, dat de Engelse en Staatse legerbenden zich almaar op de Maas terugtrokken, makkelijk gevallen zijn. De Fransman aarzelde echter nog even: hij wist niet wat hij aan die Nederlandse omwentelingsgezinden had, bovendien werden door partijen pogingen tot vredesonderhandelingen aangewend. Vóór september dringt hij nog in het Oosten van Brabant door. In het Westen echter bleef tot op Kerstdag alles nog bij het oude; de 27 december echter doet de Fransman een aanval op alle linies van Bergen op Zoom tot St.Andries en hij slaagt erin, over de stijf-bevroren Maas te komen en de verraste Staatse troepen terug te drijven tot aan de Waal.

Een en ander maakte in het najaar van 1794 de toestand in West-Brabant nogal kritiek. Een zekere weerslag daarvan. vinden we in de raadsnotulen van Halsteren:

‘Daar in de tegenwoordige omstandigheden het houden van kermissen, ongeregeldheden zou kunnen veroorzaken, wordt door publicatie bekend gemaakt, dat in dit jaar geen kermissen onder deze jurisdictie zullen mogen plaats hebben’.

Verder wordt besloten:

‘...dat aan de herbergiers onder deze heerlijkheid woonachtig, zal worden verboden om van a. s. Zondag tot Dinsdag 12, 13 en 14

october, de viool in hunne huizen te laten spelen, op peene, dat de overtreders vervallen in een boete van f 25,-'.

Den 30^e november doet de commandant der vesting Bergen op Zoom, Generaal van der Duijn, het voorstel dat Halsteren aan een corps militie logies zal verschaffen tot dekking der linie, wat wordt goedgevonden. 's Maandags de 29e geeft de baljuw kennis, dat daags tevoren enige militairen van het garnizoen van Bergen op Zoom zijn gearriveerd, om zowel bij dag als bij nacht wacht te houden. Ze waren ondergebracht op het dorpshuis. Vanwege de duurte van hout en turf besluit de magistraat, ten behoeve dier soldaten, zo spoedig mogelijk een of twee kachels te huren of te kopen, benevens een hoed vette kolen ¹²⁸), alsmede kaarsen en lampolie.

Enkele dagen later behoorde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tot het verleden, doch pas enkele maanden later (11 maart 1795) is er in Halsteren sprake van een *comité révolutionnaire*, teneinde het bestuur te voeren.

Dit nieuwe gemeentebestuur blijkt na de totstandkoming ervan, hetzelfde te zijn als de magistraat van 1794.

Op de middag van genoemde datum werden in de kerk van Halsteren *de rechten van de mensch* voorgelezen en alle leden der jurisdictie van hun eed, aan wie ook gedaan, ontslagen. Voor de tijd van 2 maanden worden 17 personen als provisionele representanten aangesteld. Deze voorlopige municipaliteit bestaat uit: Pieter van Reijen ¹²⁹), Adr. van Loon ¹³⁰), Adrr. Raafels ¹²⁹), Fr. L. van Daalen, Jac. Franke, M. Dankers,

¹²⁸ De inhoudsmaat 'hoed' was gangbaar in Nederland tot op het einde van de 18e eeuw. Een hoed stond gelijk aan 11,72 hectoliter.

¹²⁹ Deze personen zijn 16 maart 1795 aangesteld voor de administratie der civiele en criminele justitie.

Marijn Koenraad, Laureys de Kok ¹²⁹), Jac. Mattheeuwsen ¹²⁹), Jan Jacob:Muller ¹²⁹), Simon van de Berg ¹²⁹), Adr. Schoutens, Adr. Leijdekkers ¹³⁰), Nicolaas Laanen, Adr. van Oers ¹³⁰).

Beëdigd en aangesteld door het Comité Révolutionnaire, kozen ze uit hun midden, Joannes van Dort Marz. als drossaard-penningmeester en Simon Hubertus Stouters tot secretaris-stokhouder.

Bij de definitieve keuze door het volk de 11e mei 1795 werden door de burgers gekozen

- als **drossaard**: Joh. v. Dort;
- als **schepenen**: Franciscus Ludovicus van Dalen, molenaar, president ¹³¹); Simon van de Berg, Jan Jacob Muller, schoolmeester ¹³²), Laureijs de Koek, Jacobus Franken, Adriaan Rafels, Pieter van Reijen, Jacobus Mattheeuwes, broodbakker ¹³²);
- als **gemeentensmannen**: Bastiaan de Grauw, Marijn Koenraadt, Adriaen Leydekkers, Marijn Dankers.

In 1798 volgt er tengevolge van een wijziging in het landbestuur ook een verandering in het gemeentebestuur.

De ingekomen missives uit deze jaren, leggen overvloedig getuigenis af van de rusteloze politieke actie van de Provisionele Representanten van het Volk van Bataafs-Brabant, om volle vrijheid te erlangen voor dit gewest.

Over dit alles kan men in onze meer uitgebreide vaderlandse geschiedeniswerken voldoende lezen. We willen alleen onze bewondering nog eens uitspreken voor die mannen, die niet alleen alles deden om Brabant politiek mondig te maken, doch ook, zoals uit

¹³⁰ Deze personen hebben geen eed afgelegd.

¹³¹ hij bedankt, doch dit wordt niet aangenomen.

¹³² Bedankt.

de correspondentie blijkt, zelfs kleinere gemeenten als Halsteren onophoudelijk richtlijnen thuis zonden, hoe zich in allerlei gevallen te gedragen, waardoor een eenheid van handelen werd verkregen, welke alleen succes waarborgt en ook gehad heeft.

* * *

Het getal zielen van Halsteren en Glimes bedroeg op 18 januari 1796 totaal 1310. Men moest dit aantal zo goed mogelijk in drie delen verdelen, teneinde de bij de Grondwet vereiste grondvergaderingen van 500 personen te kunnen vormen. Iedere grondvergadering zou binnen Halsteren bijeenkomen teneinde één kiezer en een plaatsvervanger aan te wijzen. De aldus gekozenen moesten 27 januari d.a.v. te Steenberghe zijn om met de andere kiesmannen der grondvergadering, samen 15000 zielen omvattend, één lid voor de Nationale Vergadering en 2 plaatsvervangers te kiezen.

Naast deze nieuwe rechten, komen al heel spoedig ook de plichten - en zware - op het toneel:

Zo diende ieder 1000-tal inwoners te zorgen voor het engageren van een matroos tegen een handgeld van f 80.- (24 maart 1796). In juli blijken inderdaad door Halsteren twee man aangeworven te zijn. Die van Halsteren heette J. Bisschop, afkomstig uit Vlissingen.

Ieder 500-tal zielen had ook één paard te leveren, waarvoor f 171 mocht betaald worden op rekening van de verponding (juni '96), voorts werden vrijwilligers voor het landleger gevraagd.

Wanneer ingevolge de grondwet de oude kerken moeten teruggeven worden aan die gezindte, welke de meeste gelovigen telt, wordt een opgave gevraagd van de hervormden binnen Halsteren.

Secretaris Stouters geeft hierop het volgende antwoord: ‘te Borgvliet, Zuidgeest, Noordgeest en Borgvliet is géén predikant noch gemeentenaren; in Auvergne en Oud-Glimes géén predikant zijnde, de gereformeerde gemeentenaren kerkelijk te Halsteren zijn en in het opgegeven getal aldaar zijn begrepen; Halsteren telt 1 predikant (Dr Winckel) en 22 gemeentenaren boven de 16 jaar en 28 onder dien leeftijd.

* * *

De voortdurende oorlogstoestand was oorzaak, dat Halsteren tijdens de Franse tijd heel wat extra lasten te verduren had. Teneinde de vesting Bergen op Zoom te kunnen verdedigen tegen de inval der Engelsen, (doel: de vermeestering van Antwerpen) die in juli 1809 het eiland Zuid-Beveland bezetten en 2 augustus d.a.v. voor het fort Bath stonden, werden ingevolge het besluit van de Raad van Defensie van Bergen op Zoom, op speciale order van de toenmalige Koning van Holland, in augustus 1809 de polders tussen Bergen op Zoom en Tholen onder water gezet.

De 9^e september 1813 wordt bericht, dat aan de gemeente Halsteren een som van 66.936 francs zal vergoed worden voor de geleden schade. Hoe belachelijk deze vergoeding was, blijkt voldoende, als we weten, dat experts de schade hadden vastgesteld op frs 694.182.-. Geen wonder, dat er protesten oprezen. In het request, dat de ingelandens hierover indienden, beroepen zij zich op twee merkwaardige zaken:

1. de wettigheid der schuld, die niet kan ontkend worden, wijl deze vastgelegd is in een Keizerlijk besluit van 25 december 1812, terwijl er een betaling op rekening is geschied;

2. dat Koning Lodewijk Napoleon bij zijn bezoek aan Bergen op Zoom op 10 augustus 1809 mondeling zulke geruststellende beloften van schadeloosstelling had gedaan, dat alle vertogen tegen de inundatie ophielden. Bovendien had de Koning 13 september 1809 nog een besluit uitgevaardigd, waarbij werd beloofd, dat iedereen schadeloos zou gesteld worden. Het request zegt, dat de ingezetenen door die inundatie zoveel hebben geleden, dat zij niet in staat zijn hun pachten te betalen, noch de schulden, waaronder de meesten gebukt gaan, en zij zich met algehele ondergang voelen bedreigd.

Deze kwestie hing nog tijdens de regering van Koning Willem I. Jaren lang bleef n.l. een algemeen commissaris in functie, ten einde de schulden door het Franse gouvernement hier aangegaan nader te regelen en uit te betalen. 't Schijnt dat Halsteren in 1824 nog ¼ deel van het gevraagde heeft gekregen.

* * *

Vooraf in de dagen van de bevrijding van het Franse juk is van Halsteren materieel en zeker niet minder moreel heel wat gevergd. De reden hiervan ligt in het feit dat de vesting Bergen op Zoom door vreemde troepen op de Fransen moest heroverd worden. Pas de 3e mei 1814 ¹³³) werd Bergen door de Fransen verlaten, en al die tijd lag de gemeente Halsteren ten prooi aan de willekeur van de beide strijdende partijen.

Het Journaal der requisities van de provisionele burgemeester der gemeente Halsteren e. a. stukken hieromtrent zijn erg leerzaam. We doen enkele grepen:

¹³³ dus enkele maanden na het herstel der onafhankelijkheid.

- 12 december 1813, wordt op last van de Fransen gerequireerd;
- Van 12 tot en met 15 Dec., doen de commanderende officieren der Pruisische patrouilles requisities;
- 17 Dec., 's avonds zijn binnen het dorp Halsteren gekomen en ingekwartierd 164 Russische huzaren en tot 21 december gebleven;
- Van 18-24 december lagen hier 3000 Engelsen onder commando van generaal Mackenzie;
- 21 december de burgemeester heeft voor de Engelse en Russische troepen gerequireerd 10 ankers genever en 7 ankers wijn, alsmede f 223 contant geld;
- 14 december waren aan het Franse gouvernement nog geleverd: 7 koebeesten, en 7 januari 1814: 14000 kg. hooi en 14000 kg. stro.

Tijdens het beleg van Bergen op Zoom (tot maart 1814) vermeerderd de druk, omdat ieder inwoner een maand lang zeer veel manschappen ingekwartierd krijgt: Engelse infanterie of Engelse huzaren en Russische cavalerie (kozakken). Voor vele leveranties werd moedwillig verzuimd bons af te geven, zodat voor duizenden guldens aan levensmiddelen niet betaald werden ¹³⁴).

De aanval de 8e maart 1814 door de Engelsen op de stad Bergen op Zoom gedaan liep ongelukkig af. De Fransen wisten hen, hoewel ze reeds bijna op de Markt doorgedrongen waren, nog terug te werpen en een 1500-tal gevangen te nemen. Daags erna worden deze te Halsteren gecantonneerd. Daar kreeg men pas 2 uur voor hun komst hiervan bericht, derhalve was de tijd te kort om beesten te laten

¹³⁴ De kolonel der Russische huzaren wilde geen bons geven, men moest tevreden zijn met een bewijs in zijn taal geschreven, dat hij te Halsteren gecantonneerd had.

slachten, brood te bakken enz. en was het gemeentebestuur verplicht de ingezetenen bij publicatie te gelasten, de bij hen ondergebrachte Engelse krijgsgevangenen van al het nodige te voorzien, op belofte van betaling.

Als later (na 1815) inlichtingen worden gevraagd, waarom zulke enorme hoeveelheden hout en stro geleverd zijn, vindt men als antwoord, dat dit grotendeels veroorzaakt is door de tien wachten of piketten, die te Halsteren waren gestationneerd.

Ook waren ouder gewoorte karren (36) er paarden opgeëist ¹³⁵), meest zonder betaling; een 72-tal ingezetenen moesten als gids te paard mee! De last hiertoe geschiedde mondeling, zonder reçu. Wie het niet deed was blootgesteld aan gewelddadige maatregelen. Vele paarden zijn bij die diensten omgekomen of geheel onbruikbaar geworden voor de landbouwer.

Verder liepen tijdens de aanval op de vesting enkele huizen beschadiging op:

o. a. de *Koperen Doos* (de schuur erachter is 1 april 1814 door Franse patrouilles in brand gestoken), en de *Spiegel* (west van de weg Bergen op Zoom - Halsteren, dicht bij Steenbergse poort).

Een brief door S. A. Catshoek van uit Oud-Vosmeer 15 april 1814 geschreven aan burgemeester Westmiller te Halsteren, laat zien, hoe ongelijk de lasten waren verdeeld:

‘Van Nieuw-Vosmeer zijn 70 paarden in dienst bij Engelsen en Russen; er zijn hier veel zieke paarden, zodat het land niet kan bebouwd worden; ook door de duurte der paarden (bijna f 400,-). Bovendien moeten de boeren zelf hun knechts betalen, die met hun paarden bij het leger dienen, en wel zonder eenige vergoeding, terwijl die

¹³⁵ Voor het hoofdkwartier te Klundert op bevel van F. Graham.

paarden bedorven worden, zodat de landen braak liggen tot ruïne van de boeren.

Daarom verzoeken wij, dat er requisities zouden geschieden van wagens en paarden in het land van Flakkee of Zierikzee.

Want Flakkee, voorheen met Holland verenigd, heeft niets geleden en terwijl de tarwe hier voor f 5,- wordt verkocht, krijgt Flakkee f 10.- tot f 14.-.

De dorpen daar zijn: Oude Tonge, Nieuwe Tonge, Stad aan 't Haringvliet, Herkinge, de Bommel, Dirksland, Sommelsdijk, en Middelharnis.

In Dirksland, Sommelsdijk en Oude Tonge zijn de meeste paarden'.

Een bijvoegsel bevat de volgende opgave:

'Philipsland heeft 12 bouwlieden en 70 paarden, veel fourage en het heeft maar 4 koppel in dienst;

Overflakkee op Oude Tonge heeft 300 bouwlieden en 2000 paarden en geen paarden in Engelse dienst.

Oude Tonge bestaat uit verscheidene dorpen'.

* * *

De enorme schade deed de boeren verlangen naar schadeloosstelling. Reeds in juni worden de nodige requesten daarvoor gericht aan de Commissaris van het Departement van Oorlog.

Een request aan Z. K. H. de Souvereine Vorst der Verenigde Nederlanden, verzoekend om vrijdom van grondlasten. geeft het geleden leed nog eens met eigen woorden weer:

'Ondergetekende, notabelste ingesetenen [. . .] verklaren door de Ontvanger der Directe of beschreven middelen en verponding of grondlasten te worden aangemaand tot betaling van 1814 en het restant van 1813. Deze betaling bezwaart ons.

Auvergne, Oud-Glimes, Beijmoer zijn in Oogstmaand 1809 gedurende 3 mnd. geïnuundeerd geweest met bederf van alle oogst zonder enige andere vergoeding dan 65.000 franken in mandaten op het syndicaat van Holland, welke zij nog grotendeels met de helft verlies hebben moeten verkopen of nog onbetaald bezitten.

Dat zij in 1809 en ook bij aankomst der Fransen belast werden met alle diensten voor de armeën, inkwartiering en leveranties zo aan de troepen als aan de magazijnen, met wagen en karrediensten, zonder de minste schadevergoeding tot heden;

Evenals andere gemeenten, die niets geleden hebben, zijn zij in de belastingen aangeslagen;

Door de laatste Franse bezetting van Bergen op Zoom werd deze gemeente verplicht leveranties te doen aan het approviandements magazijn;

Na de insluiting der vesting tot op dit oogenblik is deze gemeente altoos belast geweest met cantonnement van cavallerie en infanterie, met grote prestaties van haver, hooi en stroo en bovendien een aanzienlijk wagenpark in dienst houde.

Daarom verzoeken wij U kwijtschelding, of vermindering der belastingen, of uitstel, met verzoek de pereepteur dezer gemeente daartoe te gelasten.

Halsteren 20 Meij 1814'.

(57 handtekeningen).

Ook dit keer werden op grond van allerlei bureaucratische voorschriften, niet alle leveranties voldaan. Vele verschillende staten moesten worden ingevuld, van Engelsen en Russen afzonderlijk en verder van het 13^e 136) en 16^e 137) Bataljon Bataafsche landmilitie, en een compagnie van het bataljon treinsoldaten, die na de bevrijding van Bergen op Zoom te Halsteren gelegerd waren.

In de loop van 1816 werd in twee termijnen een bedrag van f 6750 aan de gemeente uitgekeerd ten einde de aangegane schulden te delgen. In de volgende jaren komen er dan nog enkele kleinere bedragen af. Requisities in de laatste maanden van 1809 gedaan, werden niet eerder voldaan dan in 1828 en die uit de jaren 1793-'95 in 1827 !!! De toestand der schuldeisers zal men zich wel niet rooskleurig moeten voorstellen.

* * *

Enige kijk op de toestand in het algemeen kunnen we krijgen, uit de reeks van vragen met antwoorden, gedaan door de Commissaris-Generaal van Oorlog ad. int. betreffende de gesteldheid der gemeente Halsteren. (Juli 1815).

Bevolking in zielen?

1555 zielen.

Getal woonhuizen en buitenplaatsen?

289 woonhuizen.

Getal kerken?

¹³⁶ Lt. Kol. van Doorn.

¹³⁷ Lt. Kol. Hoyneck van Papendrecht.

Twee R. K. Kerken, een op 't dorp en de andere in eene buurt genaamd Lepelstraat, welke laatste niet dan als een schuur kan beschouwd worden.

- Getal boeren- en arbeiderswoningen?

*23 grote boerenwoningen,
47 kleine boerenwoningen,
134 arbeidswoningen.*

Welk getal manschappen kan geschikt worden ingekwartierd (de meest-vermogende met 6, de minste met 1)?

489. ¹³⁸⁾ ¹³⁹⁾

Welk getal paarden kan worden gestald buiten 's lands stallingen?

116.

Is er een civiele en militaire gevangenis en voor welk getal?

In de kelder van het dorps huis is plaats voor 6 of 8 gevangenen.

Getal en soort der voorname fabrieken en trafiek, die een gedeelte van het bestaan der inwoners uitmaken, met opgave van de quantiteit en jaarlijksch debiet?

Een meestoof.

Getal van onderscheiden ambachtslieden?

3 timmerlieden, 2 wagenmakers, 3 smeden, 2 metselaars, 3 bakkers, 8 kleermakers en 4 schoenmakers.

Quantiteit wagens met 2 paarden of karren met één paard?

88 tegen 32.

¹³⁸ Hoeveel manschappen en paarden kunnen ingekwartierd worden? In Halsteren 250 man en 100 paarden.

Op Noordgeest 40 man en 15 paarden.

In Auvergnepolder 60 man en 25 paarden.

Totaal 350 man en 140 paarden.

¹³⁹ Deze vraag met opgave dateert van 23 november 1822.

Quantiteit slachtvee, ossen, koeien, schapen, varkens, gewoonlijk jaarlijks gevoerd?

7 à 8 ossen en koeien, geen schapen, 6 à 7 varkens.

Is er een wind- of watermolen?

Een windkorenmolen.

Gemiddelde lengte en breedte van de gemeente?

Lengte een uur, breedte 1¼ uur.

Namen der polders?

Theodorus, Auvergne, Oud-Glimes, Oud- en Nieuw-Blijmoer, De polders liggen boven de ordinaire doode en onder de ordinaire giertijen.

In welke rivieren of kanalen de boezemwateren zich ontlasten?

In de Ooster-Schelde en de rivier de Eendracht. Er zijn drie uitwateringssluizen, geen molens of molengangen.

Tot welke hoogte de rivieren in de wintertijd boven de ordinair waterstand kunnen opzwellen?

In de wintertijd niet stormweder vloeit het water in Ooster-Schelde en Eendracht 8, 9 of 10 voet hoger dan in de zomer.

Soorten van gronden?

Bouwland: 1699 morgen, 132 roeden.

Weiland: 805 morgen, 595 roeden.

Hooiland: 805 morgen, 595 roeden.

Bosch: 278 morgen 300 roeden.

Heide: 138 morgen, 279 roeden,

Veengrond: 100 morgen, 160 roeden.

Verder een moer of plas, groot ongeveer 35 morgen, zijnde een visserij aan Rijksdomeinen behoorende.

Voornaamste soorten van granen?

Tarwe en rogge, verder gerst, haver, boonen, erwten, boekweit, aardappelen, vies en meede. De proportie daartussen is ongeveer als volgt:

4 morgen tarwe tegen 3 morgen rogge tegen 1 morgen gerst;

10 morgen tarwe en 6½ morgen rogge, tegen 1 morgen haver; 8

morgen tarwe en 6 morgen rogge tegen 1½ morgen boekweit.

Voornaamste houtsoort?

Eik, handel in visschersstaakrijs en brandhout.

Productie van

16 à 1800 karren potaarde, die door de potmakers te Bergen op Zoomgebruikt wordt; 500 kar boschturf.

Ordinaire productie van koren en hooi?

4500 mudden tarwe en rogge, niet meer hooi dan noodig voor eigen gebruik.

Welke wegen zijn er en hoe is hun toestand?

Een weg van Bergen op Zoom door deze gemeente naar Steenbergen, in den zomer zeer zanddig, in den winter tamelijk goed, gemiddelde breedte 20 voet, de lengte is 2 uur gaans.

Een weg van Bergen op Zoom naar Tholen, loopende door de polders) in de zomer zeer goed, in de winter soms onberijdbaar, gemiddelde breedte 18 voet. lengte 1¼ uur gaans.

Tussen deze gemeente en de stad Tholen is een veer met boot of pont.

@@

Kaarte en meeting der Celse-Hoeve

J. B. A. J. van der Wee

24 september 1842.

J. G. Veraart fecit ¹⁴⁰⁾

Kaarte en Metinge: Ik ondergetekende heb op verzoek van Mons. F. Bijnaars, gemeente en geкартеert De Hoeve, genaamd *De Kerkhoeve* gelegen onder de Lepelstraat; toekomende aan de Heer van der Wee.

De ondergetekende verklaart hetzelfde hemelsbreedte geкартеerd te hebben, edoch zaayensveld aangetekend gelijk in de Recueil te zien is, zo heb ik hetzelfde groot bevonden Nederlandsche maat 17 bunder 12 roeden 11 ellen. Blooysche maat 43 gemeten 287½ . roede.

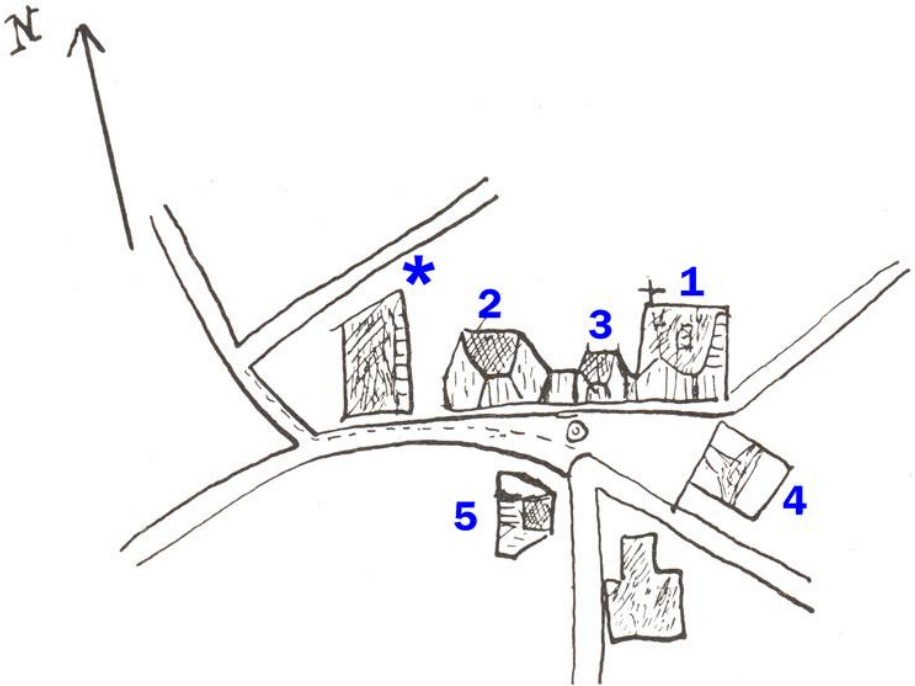
Bergen op Zoom 22 september 1842.

J. G. Veraart.

Het origineel hiervan, met het recueil der gemeente blokken, berust bij Antoon de Wit, Kladde. Verder is het kaartje hetzelfde, alleen de tekening der huizen, schuren en kerkje verschilt.

gecopiëerd door L. Merkelbach, 1-10-1925.

¹⁴⁰ Het origineel van deze verklaring berust bij Antoon de Wit. Kladde.

Verwijzingen op het kaartje:

* Dit is de schuur (in 1911) vervangen door een nieuwe schuur op juist dezelfde plaats, waarin de door Paters sedert het midden of het einde van de 17^e eeuw tot 1749 en Pastoor ¹⁴¹) Adrianus Dekkers van 1749 tot 1763 de H.H. Diensten werden verricht.

In 1763 werd het kleine kerkje (1) gebouwd. In 1765 de pastorie (2); daartussen stond de sacristie (3); schuin daartegenover de stal en bergplaats van de pastoor (4).

Het woonhuis (5) diende beurtelings voor woonhuis, herberg en boerenstee.

¹⁴¹ De eerste pastoor.

VII

Kerkelijke geschiedenis van Halsteren na 1600

1. De Schuilkerk in en eruit

De soldatenfurie van 8 november 1580 te Bergen op Zoom ¹⁴²) kan beschouwd worden als een mijlpaal in de geschiedenis van het katholicisme binnen het Markiezaat. Vanaf die tijd begint in de stad, eerst geleidelijk, doch spoedig meer systematisch en agressief de actie om aanhangers te winnen voor het nieuwe geloof, terwijl openlijke uitoefening van de katholieke eredienst totaal verboden is. Binnen de stad Bergen op Zoom is op die novemberdag veel vernietigd. Ook de omstreken hebben hun deel gehad: '[...] *de beelden van St. Geertruyt tussen Burghvliet ende Bergen op ten Zoom, van St. Crijn te Halsteren* ¹⁴³) *ende van St. Oncommer bij Steenbergem zijn o.a, tot puin geslagen* ¹⁴⁴).

¹⁴² J. Kleyntjens s.j. en C. Slootmans, *De Hervorming te Bergen op Zoom*, p. 70 e.v.

¹⁴³ Het kapelletje ter ere van de H. Quirinus stond aan de grote weg naar het eiland Tholen. Het moet gebouwd zijn in de tweede helft der 15e eeuw. In 1489 leverde M. Keldermans hieraan steenwerk voor 'n venster en twee jaar later gaf de zoon van de Heer van Bergen er een klein raam aan ten geschenke. Aldus G. Juten in *Oud Bergen* (1914) onder het hfdstuk over Halsteren.

¹⁴⁴ Jac. Baselis *Grondich Bericht aengaende de Bulle van Clemens' Bergen op Zoom* 1603, p. 281, 282.

Echter aanhangers heeft de Hervorming te Halsteren niet gewonnen en de oude kerk blijft voorloepig in handen der katholieken. Hoe het met de geestelijke leiding stond, vertelt deken Geeraert Schooffs in het verslag zijner kerkvisitatie:

'Op 26 april 1607 bezocht ik de parochie van de H. Martinus te Halsteren ¹⁴⁵), bediend door Guillelmus Plonus, een onbeholpen en ongeletterd priester, dien ik bij mijn visitatie aantrof in een toestand van verregaande dronkenschap, ofschoon hij te voren verwittigd was van mijn komst, hetgeen hem volgens getuigenis der bevolking niet zelden overkwam, omdat hij zijn tijd doorbracht met drinken in plaats van met studie; op de predikstoel leest hij voor en predikt niet, tot groot nadeel van de geloofsprediking en tot beschaming der naburige pastoors.

Indien alhier een ware zielzorger werd aangesteld, die de bekwaamheid bezat om waardig zijn netten uit te werpen volgens het Evangelie, zouden velen uit de dorpen, aan Holland en Zeeland onderworpen, tot hem ongetwijfeld hun toevlucht nemen.

Er is geen enkele reden om hem nog langer te dulden.

De kerk is hier afgebrand, maar het koor is weer geheel opgebouwd, hierin wordt het H. Sacrament op niet zeer passende wijze bewaard. Over de beneficiën van de pastoor kon ik mij geen zekerheid verschaffen; wegens het weleer grote zielental en de uitgestrektheid der parochie, zijn er waarschijnlijk toch inkomsten geweest vóór de inundatie der polders.

Binnen het gebied van deze parochie is er een kapel, toegewijd aan Sint Quirijn, die jaarlijks 12 Rijnguldens inkomsten opbrengt, welke nu door Pierlingius genoten worden'

¹⁴⁵ *Taxandria* XXXIII (1926) p. 89.

De onmiddellijke of latere (?) opvolger van *pastoor Plonus*, was *Adrianus Rigouts S. Th. B.* (1612). Men 'geniet' dan sedert 1609 van het Twaalfjarig Bestand, aan welk verdrag het geheime artikel was toegevoegd ¹⁴⁶) dat: '*niets nieuws zal worden ingevoerd inzake de godsdienst in de dorpen, welke ressorteren onder die steden van de Verenigde Provinciën, welke in Brabant zijn gelegen en waar tot dan toe de katholieke godsdienst openlijk is beleden*'.

Aubert le Mire, de secretaris van de bisschop van Antwerpen geeft door zijn verslag enig inzicht in de betekenis van '*geen nieuwigheden invoeren*'.

De drossaard van Bergen op Zoom en enkele magistraten dezer stad verhinderden een bezoek van de bisschop van Antwerpen en eischten bovendien van de pastoor van Halsteren een eed, dat hij geen nieuwigheden zou invoeren. Dit moest moeilijkheden veroorzaken: '*toen de pastoor van Halsteren (Rigouts ?) met eenige plechtigheid een huwelijk had voltrokken, werd hij deswege door de drossaard van Breda gevangen genomen en veroordeeld tot een boete van zestig guldens*'.

Bovendien eiste de Magistraat van Bergen op Zoom de volledige rechtsmacht op over de pastoors en priesters in de omgeving ¹⁴⁷).

De bovengenoemde geheime bepaling bevatte ook de clause, dat niet alleen belemmering doch ook ergernis geven door de Hervormden zou worden vermeden. Nu bevat een protest van de regenten van Halsteren 29 juni 1614 ingediend bij Hoog Mogenden een verslag ¹⁴⁸)

¹⁴⁶ *Taxandria* XXVIII (1921): 89 e.v.

¹⁴⁷ Mémorial de l' Academie Royale T. XXXI (1862-63). Brux. 1863, pag. 25-IV.

¹⁴⁸ Commissie van Breda. A.R.A. 's Rage N 1097 H 14.

over het optreden van de predikant Lambertus de Rijcke, uit Bergen op Zoom, dat we hier laten volgen:

'dat Lambertus de Rijcke, predicant tot Bergen op Zoom op Sondach de 21 July voorleden, bij hem hebbende een merckelijck getal van inwoenders van Bergen en andere plaetsen ende publijcke exercitie van de gereformeerde religie geschiet zijnde, soldaeten ende luyden van cleyne conditie, gecomen is inde dorpe van Halsteren, alwaer hij jegens wille ende danck van de regeerders ende nyettegenstaende rechterlijck protestatie der selve, in seeker huys dichtbij de kercke gepredickt heeft voor de voorscr. sijne assistente, zijnde alleen daerbij gecomen van de inwoenders van Halsteren, omtrent 6 of 7 personen, hebbende onder ander een van 't gezelschap van de voorscreven predicant gaende naer 't huys, daer de predicatie zoude geschieden, in sijn bant eenen groenen Mey, tot schimp van de Roomsche religie met luyder stemme, ten aenhoore van de gemeente geseght, dat hij Onse Lieve Vrouwe hadde gelaeden ! Soo mede de voorscreven predicaat voor de tweede mael op Sondach voorleden int voorscreven huys als vooren gepredict en psalmen zo luyde gezongen heeft, dat men deselve in de kercke konde hooren. Hebbende oock de voorgenoemde predicant of zijn assistenten laten verbeyden, dat van gelijcke soude geschieden binnen de dorpe van Wouw ende Heerle ¹⁴⁹⁾ d'welck alsoo nyet alleen en stuyt jegens de voorscreven acte van de heren Ambassadeuren, ende de verclaeren van Uwer Hoog Mogenden ende de selver goeder meyninge, maer anders nergens toe en strect, dan om in de voorschreven dorpen oproer en onlust te causeeren; doordien de inwoenders der plaetsen, daer publijcke exercitie van de

¹⁴⁹ Zie Taxandria XXVIII (1921): 89 e.v. waar men de weeromstuit van dit Halsters gebeuren te Heerle en Wouw kan nagaan.

gereformeerde religie is, omme predicatie te hoeren, buyten haere woenplaetsen nyet en behoeven loopen in de voorscreven dorpen ende de seer weynighe inwoeners van de selve dorpen, die van gereformeerde religie begeeren te wesen, bequamelijck binnen Bergen ende andere naegelegen plaetsen, daer exercitie van haere religie geschiet, konnen gaen, soo sij tot noch toe gedaen hebben ‘

Regenten verzoeken daarom ter handhaving van de geheime bepaling van het Bestand, en om alle ongeregeldheden te voorkomen, ds L. de Rijcke te verbieden in Halsteren te prediken.

Bij het tweede bezoek van ds de Rijcke aan Halsteren heeft de magistraat ook een plechtig protest aan de Rijcke en zijn gezelschap willen doen horen, vóór hij met zijn predicatie begon. Deze weigerden echter te luisteren.

Na afloop der predikatie is het de secretaris toch gelukt, in 't bijzijn van vele omstanders dit protest voor te lezen. En wat antwoordde ds de Rijcke ?

‘Dit protest en acht ik niet, want daer staen veele leugens in’.

't Was pastoor Rigouts, die met Antonie van Cats bij Hoog Mogenden het verzoek overbracht voortaan van dergelijke bezoeken verschoond te blijven.

Uit het schrijven van de regenten van Halsteren valt op te maken, dat er toen reeds enkele hervormden in Halsteren woonden, doch dit heeft niet lang geduurd, na de visitatie van Halsteren in 1620, vermeldt de deken, dat er 700 communicanten zijn en geen enkele protestant¹⁵⁰).

¹⁵⁰ Taxandria XXII (1915) pg. 95.

Materieel was de toestand heel wat minder. Volgens het verslag van deken Hessels waren in 1619 de kerkgoederen voor een groot gedeelte te Bergen op Zoom in veiligheid gebracht en twee jaar later klaagt de pastoor, dat hij de middelen niet heeft om te leven, wijl de Staten de Ontvanger van Bergen op Zoom verboden hebben, nog langer een jaargeld uit de inkomsten van het kapittel der stad aan de pastoor van Halsteren uit te keren.

Teneinde pastoor Rigouts te helpen, verzochten de inwoners van Halsteren de Bisschop in 1614 met aandrang, om de Eerw. Heer van Houtsem ten minste 5 of 6 maanden bij hem te doen vertoeven om de parochianen tegen de dwaalleringen der andersdenkenden te behoeden.

Dit was nog te meer nodig, wijl tijdens en na de jaren van het Bestand, de kerk te Halsteren bezocht werd door de katholieken niet alleen uit Bergen op Zoom, doch speciaal uit Steenberg en Tholen ¹⁵¹), die allen zonder herder waren.

Geen wonder dat op de synode van Goes (in 1620 en in 1638 op die van Tholen) over de *papen* van Halsteren vele klachten werden geuit ¹⁵²). De actie van pastoor Rigouts zal aan een en ander niet vreemd zijn geweest. In 1622 verlaat hij Halsteren en wordt opgevolgd door *Joannes Vits*, die in 1621 pastoor te Berendrecht was benoemd ¹⁵³)

¹⁵¹ De Eerw. Heer L. Laurentius was in 1573 door de Hervormden uit Tholen en Vosmeer verdreven.

¹⁵² J. B. Krüger, Kerkelijke Geschiedenis van het Bisdom van Breda. dl III p. 422. Verder inventarisatie archief Bisdom van Breda; Halsteren no 6.

¹⁵³ Geschiedenis v. h, Bisdom van Antwerpen II-1, p. 145; Archief Bisdom van Breda Halsteren no 9

De kerkvisitatie van 1627 vermeldt ¹⁵⁴⁾ weer, dat de Kerk te Halsteren veelvuldig wordt bezocht door de katholieken van de nabijgelegen plaatsen, alwaar de katholieke godsdienst niet mocht worden uitgeoefend. Dergelijk bezoek wordt 28 juli 1627 verboden.

Na een vertoog in 1629 door de Classis bij de Staten van Zeeland gedaan om de vele overtredingen te beletten, vaardigen deze een placcaat uit, waarbij de Thoolse veerman met straf wordt bedreigd, als hij op Zon- en feestdagen nog papisten over de Eendracht zou zetten ¹⁵⁵⁾.

Waarschijnlijk is in dit zelfde jaar (1629) *Melchior Mandemaecker O. Praem* ¹⁵⁶⁾ pastoor benoemd. Hij was een knap monnik van de St. Michielsabdij te Antwerpen (hij maakte slechts enkele maanden later kans prelaat te worden). Hoewel nog in de kracht van zijn leven stierf hij reeds in 1631.

Gewend aan de vrijheid in de Zuid-Nederlanden, voelde hij er blijkbaar weinig voor in deze streken de katholieke getuigenis binnen de muren van het kerkgebouw te houden; zo zien we hem in mei 1630 voor het Leenhof te Bergen op Zoom gedaagd, alwaar hem wordt verweten *grote insolentie (brutaliteit) bij hem tot Halsteren int ommegaan van der processie en andere pauselijcke superstitionen te hebben gepleegd* ¹⁵⁷⁾.

¹⁵⁴⁾ *Taxandria* XXXV (1915) p. 67.

¹⁵⁵⁾ H. Levelt, *O. L. Vrouw van Bergen op Zoom* p. 53

¹⁵⁶⁾ L. Govaerts *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, t, I p. 54 zegt, dat hij was kanunnik van St Michiel te Antwerpen, professor in de theologie, sub-prior (1617), prior, novicenmeester; volgens Govaerts stierf hij 23 september 1629, slechts 41 jaar oud.

Krüger geeft 1631. Zie ook: NieuwNederlandsch Biografisch Woordenboek VI: 986

¹⁵⁷⁾ Levelt, a.w. p. 54.

Nog geen jaar na deze gebeurtenis bekrachtigt de Markies van Bergen krachtens zijn collatierecht, de benoeming van *Mattheus de Beer*, kloosterling van de St. Michielsabdij te Antwerpen, tot pastoor (16 mei 1631).

Een gemakkelijk leven zou deze niet hebben. Zijn inkomsten waren bijvoorbeeld al heel gering. De markies doet 't zelfde jaar reeds de toezegging, dat hij voor 3 jaar kan rekenen op 50 gld. 's jaars en in 1632 krijgt de drossaard van Wouw last de pastoor de hem toekomende tienden uit te keren.

Met de kerk stond het er ook maar slecht bij; ten einde de restauratie te kunnen bekostigen doet de Markies hem de toezegging van 300 rijksdaalders, t.w. 100 als de verbouwing begint, 100 als het werk op de helft is gekomen en nog eens 100 als de restauratie zal zijn voltooid ¹⁵⁸).

De predikanten uit de omgeving laten hem evenmin met rust; naast persoonlijke plagerijen, geeft Lambertus de Rijcke een paar pamfletten tegen hem uit, waarvan het eerste *Doodsteeck van de Transsubstantiati* is getiteld. Dit geschrift is door de pastoor weerlegd in een geleerde *Afweiringhe*, waarop de predikant een *Begraeffenisse van de Transsubstantiatie* het licht deed zien, welke door de pastoor met eenen *Solemnelen Requiem* is beantwoord ¹⁵⁹).

De katholieke geest blijft echter levendig. Volgens het verslag van de deken van Bergen op Zoom over 1635, kreeg de katholieke kerk te

¹⁵⁸ Krüger, a.w. III; 420.

¹⁵⁹ P. J. Verhoeven, *Oude Kerkgeschiedenis van Halsteren* in *Oudheid en Kunst*, Brecht Jrg. 1921. Overdruk p. 12.

Zie over pastoor de Beer: *Nieuw Nederandsche Biografie Wb.* VI: 90.

Halsteren een *insigne ornamentum* ten geschenke van Emerentia van Ravensway, echtgenote van Louis van Rijnhove ¹⁶⁰).

Van pastoor de Beer stammen de oudste doop-, trouw- en overlijdensregisters, welke van de parochie Halsteren zijn bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat er in 1637 velen aan de pest zijn overleden; in 1639 zijn er zelfs 76 lijken (er staat niet bij ex peste).

De pastoor van Zevenbergen fr. Raphael Lestius is getuige bij een huwelijk in 1634 op commissie van pastoor de Beer. In 1637 zijn pastoor de Beer en zijn helper afwezig; dan wordt door een ander gedoopt; weer met verlof van de pastoor is getuige bij een huwelijk dat 9 augustus 1643 wordt gesloten, *D. Carolius van Tongerloo*.

Pastoor de Beer schijnt dus niet alleen voor zijn zware taak te hebben gestaan.

Elders is er sprake van twee onderpastoors, eveneens

Praemonstratensers of Norbertijnen, de eene genaamd Andreas Colijns (de Nole) ¹⁶¹) gestorven te Meir in 1641, de andere Godefridus van de Graaf, geb. te Antwerpen in 1608 en in 1635 priester gewijd ¹⁶²).

Ondertussen deden er zich nog enkele onaangename dingen voor: Reeds in december van 't jaar 1636 verscheen er van de Staten een algemeen *plakkaat van retorsie* tegen de papisten, hetwelk werd bevestigd door die van augustus 1641 en 16 juli 1648.

¹⁶⁰ *Taxandria* XXXVI (1924): 156 en *Navorscher* 1891: 134.

¹⁶¹ Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude hertogdom Brabant. van C.G.A. Goetschalckx I, p. 432 noemt ook een Ludolphus van Tongerloo.

¹⁶² *Idem*, VIII: 67.

Reeds het jaar tevoren, 13 juli 1647, was op verzoek der predikanten van Tholen en Bergen op Zoom, last gegeven o.a. de kerk te Halsteren ten dienste der protestantse leraars open te stellen. Zo werd pastoor de Beer uit zijn kerk gezet.

Doch dit was nog niet voldoende voor de predikant Finson. Na de dood van pastoor de Beer, 22 Febr. 1653 ¹⁶³) nam hij ook het huis van de pastoor, genaamd *Blanche Fleur* in bezit en richtte dit tot zijn woning in. De broer van de pastoor, Mart. de Beer, drossaard van Merxem, nam daar echter geen genoegen mee en daagde de predikant voor het gerecht. Deze zaak werd in 1656 geregeld ¹⁶⁴)

Op pastoor de Beer volgde in 1653 (of 1656) *Franciscus Heykens* of Heylers (op voordracht der Markiezin). Hij was ook St Michielsheer. Krüger vond in het archief van Huijbergen, dat *Nicolaas Huybrechts* (Huberti) pastoor te Halsteren was en daarna subprior te Antwerpen en *Arnoldus van der Bildt*, zeker diens opvolger, die in 1658 stierf. De werkzaamheid van N. Huybrechts wordt bevestigd door het feit, dat een gegeven uit 1662 zegt, dat nadat Nic. Huybrechts hun laatste pastoor, afkomstig uit het convent van Huijbergen, vertrokken is, de

¹⁶³ Pastoor de Beer heeft tijdens de onderhandelingen voor de vrede van Munster, aldaar de belangen van de katholieke godsdienst in Noord-Brabant behartigd. Zie over hem: Bijdragen a. w, I: 453.

¹⁶⁴ Tussen de pastoor van Halsteren Fr. Heylers en de prior van het klooster te Huijbergen Siardus Bogaerts is overeengekomen, dat de eerste het huis te Halsteren, genaamd *Blanche Fleur* aan de laatste zou afstaan (*Blanche Fleur* was door pastoor M. de Beer aan z'n broer Martinus in schijn overgedragen om het te beveiligen tegen in beslagname door de hervormden) voor zich en zijn opvolgers het recht van huur reserverende, met als voornaamste voorwaarde, dat de laatste de kosten betalen zou van het hangende proces met de predikanten (Archief Bisdome van Breda, par. Halsteren 13).

inwoners van Halsteren, Steenberg en Tholen de bisschop van Antwerpen verzoeken de Eerw. *pater Arnoldus van Zelleren* O.F.M. van Antwerpen ¹⁶⁵), die hen reeds nu bedient, tot pastoor te benoemen. Al deze geestelijken waren waarschijnlijk slechts bedienaren ad interim. Na de dopen van het jaar 1658 lezen we bijv. dat dit sacrament nog wordt toegediend door frater *Carolus de Limoise*, religiosus in Huijbergen.

Onder al die bedrijven door benoemde de bisschop van Antwerpen Cornelius Laureyssen tot deservitor te Halsteren, met de opdracht, tevens de geestelijke belangen te verzorgen van de katholieken van Tholen, Steenberg, Noordgeest en Leemcladde, waarmee we bevestigd zien wat is opgetekend in het verslag over de toestand der katholieken door Jacobus de la Torre in 1656:

'In Tholen (stad) zijn slechts 3 katholieke families (waaronder van Ekelre met groote verdiensten) op het land zijn nauwelijks 100 katholieken, welke voor den vrede gewoonlijk bediend werden door den pastoor van Halsteren en zijn kapelaan; maar daar zulks door den vrede is verboden, moeten we hun nu op andere wijze te hulp te komen echter de priesters met de Katholieken door vervolging getroffen, moesten het eiland verlaten en naar Brabant terugkeeren. In 't geheim gaan zij nu naar Halsteren en Borchvliet, alwaar de pastoor door de kettters is afgezet en nu gestorven is' ¹⁶⁶).

Pastoor Laureyssen heeft ongetwijfeld een moeilijke taak gehad. de 27^e januari 1651 werd besloten, dat de plakkat en tegen de pausgezinden streng moesten worden gehandhaafd, en zij schijnen hier ook stipt uitgevoerd. De pastoor zou nl. in en vanuit Lepelstraat zijn

¹⁶⁵ Ordo Fratrum Minorum; Minderbroeders uit de Franciscaner orde.

¹⁶⁶ Archief Aartsbisdom Utrecht XI (1883), p. 57 en idem, XII p. 552.

bediening slechts in 't grootste geheim hebben kunnen uitoefenen onder de katholieken van genoemde streken.

In de jaren 1669 en 1670/71 werden er 464 huwelijken door de pastoor gewettigd. Pastoor Laureyssen stierf in 1676.

* * *

Bij Krüger vindt men ¹⁶⁷⁾ verhaald, dat in 1647 enige uit hun klooster verjaagde paters Minderbroeders een schuilplaats vonden op het landgoed [Celsche Hoeve](#) te Lepelstraat, toebehorende aan zekere de Ram ¹⁶⁸⁾, waar zij tersluiks de H. Dienst verrichtten.

Deze kloosterlingen zouden uit Zeeland, met name uit Kruiningen gekomen zijn. Nu klinkt dat wel erg vreemd. Er is immers wel geen geweest in de Republiek, waar de katholieke priesters reeds spoedig zo radicaal verwijderd zijn, als juist in Zeeland ¹⁶⁹⁾.

Doch dit is zeker, een brief, welke we aanstonds zullen citeren, bevestigt het: de [Celsche hoeve](#) is vanaf ongeveer 1650 schuilkerk geweest, doch niet vroeger. In die schuur vonden de paters Minderbroeders een onderdak voor het vieren der H.H. Geheimen. Pas na de dood van pastoor Laureyssen (1676) krijgen de paters Franciscanen een aanstelling van de bisschop voor de zielzorg en wel in de persoon van bovengenoemde fr. Arnoldus van Zelleren (Seller of

¹⁶⁷ a. w. IV: 1.

¹⁶⁸ W. Juten in *Taxandria VI* (1899): kon hem niet thuis brengen. Het zou ons niets verwonderen of hij is dezelfde als de Ram van Hagendoorn, ook uit de Steenbergse Kerkgeschiedenis bekend: Zie *Taxandria XLII*

¹⁶⁹ Er is ook een Kruiningen bij Deurne, zie *Bijdragen a.w. XII p. 224*.

Zellaer) O.F.M. ¹⁶⁵) die al reeds vóór 1662 te Halsteren werkzaam was ¹⁷⁰).

Opvallend is, dat niet lang na die benoeming vanuit Halsteren wordt gevraagd, waarom niet (teneinde de smaad van afvalligen te voorkomen) iemand uit het klooster van Tongerlo (dezelfde orde als de paters van St Michiels) tot pastoor wordt gezonden bv. Hermanus Becanus of Joannes Evermodus van Berlicum, doch, zeggen ze erbij: geen paters uit Huijbergen! ¹⁷¹) ¹⁷²).

Na de dood van pater Zellaer in 1695 wordt hij opgevolgd door pater fr. *Joannes van Hove* of *van de Hove* ¹⁷³) die al sinds 1676 of '79 hier dienst deed en in 1709 overleed. Van Hove behoorde tot de orde der Franciscanen Recollecten. Twee andere Franciscanen stonden hem in de zielzorg bij nl.: fr. *Joannes de Leeuw* en fr. *Petrus Claessens*. Zij bezochten vooral Tholen en St Philipsland.

Een pater Franciscaan *Conradus Graven* (1625-1705) noteerde uit een verslag over de missiearbeid zijner medebroeders uit het handschrift, dat te Rome bewaard wordt, het volgende betreffende Halsteren:

'De meest zware en gevaarvolle missie van alle is Halsteren, de Eerw. Pater Joannes van Hooff of van Hove houdt daar stand; zijn

¹⁷⁰ Arnoldus van Zellaer, persoon der kerk van Eekeren, scholaster van het kapittel van St Rombout te Mechelen, is in 1656 rector van Capelle. Geschiedenis van het Bisdom van Antwerpen II-1 p. 242.

¹⁷¹ 1680, zie: Archief Bisdom Breda, Halsteren 16.

¹⁷² Op 14 April 1649 waren de Wilhelmiëten uit hun klooster te Huijbergen verdreven, alwaar zij na een driejarige ballingschap de 31^e augustus 1652 konden terugkeeren. Toch bleef Huijbergen een voorwerp van onrust, van binnen- en buitenlandse twisten, wat stellig aan de kloostertucht niet ten goede kwam.

¹⁷³ of zoals het parochiaal archief te Lepelstraat zegt: *van Hoof*.

parochie telt meer dan 1000 communicanten; nauwelijks is hij voorzien van eenig stipendium ¹⁷⁴). Hij bedient Halsteren, bezoekt Bergen op Zoom en omliggende dorpen, ja zelfs de eilanden. Vanaf Paschen 1684 tot Paschen 1685 doopte hij 63 personen en diende evenzovelen de laatste Sacramenten toe, hij verzoende 50 verharde zondaars met de Kerk, preekte en gaf katechismus iedere Zondag en feestdag, evenals in 1685.

In 1685 doopte hij 54 zieken, sterkte 150 met de laatste H.H. Sacramenten, bekeerde 3 personen tot het geloof; 50 personen, verhard in 't kwade en sedert 20 jaren niet meer gebiecht hebbende, bracht hij tot bekeering; 26 huwelijken celebreerde hij; dikwerf doorstond hij vervolgingen en gevaar op het water, hij kan immers slechts 's nachts de schorren doorwaden. Toch zijn er op de eilanden meer dan 400 Catholieken die geen ander bedienaar der Sacramenten hebben ¹⁷⁵).

Aangezien van Hove kinds was geworden, wordt in 1705 *Vincentius de Hagelaer* door de markies, Prins Egon de la Tour d' Auvergne, voorgesteld als opvolger ¹⁷⁶). Deze wordt dan in 1709 pastoor, hij sterft in 1714.

Deze streken dragen wel volop het karakter van missieland. Omstreeks 1707 werkt in de polders ten noorden van Steenberg de Jezuïeten pater *Petrus Idiërs*, die hier ongeveer een zestien jaar verblijf hield (geb. te Brussel, overleden te Caslet 17 december 1730 ¹⁷⁷).

¹⁷⁴ Inkomsten.

¹⁷⁵ Archief Aartsbisdom Utrecht VIII (1880) p. 466.

¹⁷⁶ Archief Bisdom van Breda, parochie Halsteren..

¹⁷⁷ Zie *Acta Sanctorum* T. v, n. 53.

Een oud jaargetijden- of missenboek in het archief der parochie Lepelstraat geeft op de eerste bladzij een hele rij met namen van paters. Deze namen vinden we ten dele terug bij Krüger, die waarschijnlijk zijn gegevens uit dat boek heeft gehaald en met gegevens van elders aangevuld.

Nog altijd wordt door de bewoners van Lepelstraat de schuur van Mouws, *de Kerkschuur* genoemd. Wegens haar vervallen toestand werd ze in 1911 afgebroken en op dezelfde plaats een nieuwe gebouwd. Bij het graafwerk voor de nieuwe fundementen werden toen ook geraamten gevonden; volgens de traditie, die bij de bewoners van Lepelstraat voortleeft, zouden de paters in de schuur begraven zijn.

Door een van de twee laatstgenoemde paters-pastors is het plan voorbereid, om in Halsteren zelf een schuilkerk te bouwen. Dit was de classis van Tholen, Bergen op Zoom en vanzelf 't eerst de kerkeraad van Halsteren ter ore gekomen. Getroffen door dit onvervaard optreden der katholieken dienden zij daarover een klacht in bij Hoog Mogenden Heren Staten-Generaal, welk college de drossaard van Halsteren de volgende resolutie (22 juli 1709) toezond:

'Is ter vergadering gelesen de requeste van gedeputeerden des Classis van Tholen en Bergen opten Zoom neffens de Kerkenraad van Halsteren, onder het Marquisaat van Bergen; houdende, dat de Papisten tot Halsteren van voornemen waren om aldaar voor haren dienst een kerke te bouwen, dat zij daartoe alrede een plaatse hadden gedestineerd ende gekogt, digte bij de kerk van de Gereformeerden Godsdienst, niettegenstaande zij reets een

genoegsame plaats tot oeffening van hare Godsdienst, een half uur verder, wel zestig jaren herwaarts beseten hadden; versoekende om redenen inde voors. requeste geallegeerd, dat haar Hoog Mogenden het voorgenomen werk gelieven te stuijten en haar te verbieden van iets te ondernemen tot veranderinge van de plaats haarer Godsdienst; Waarop gedelibereerd sijnde is goedgevonden en verstaan, dat de Drossaart ofte Schout van Halsteren sal werden aangesegt en gelast, so als gelast wordt mits desen de voorseijde nieuwe paapsche kerke te weeren, en indien daartoe een plaatse geappro prieerd is, die te doen amoveeren, op poene van haar Hoog Mogenden hoogste indignatie, dat voorts copie van de voorsr. requeste en extract van dese haar Hoog Mogenden resolutie gesteld sal werden in handen van het Officie fiscaal van Braband, om bij nalatigheyd van gemelden Drossaard of Schout tegen de selven en verders zodanig te procedeeeren als tot maintien van de placca ten van de Lande bevonden sal werden te behoren’.

De 24^e september 1709 richtten Burgemeesters en Schepenen van Halsteren een schrijven aan Diderick Vleugels, fiscaal van Brabant, die hen had gewaarschuwd deze onderneming geen voortgang te doen hebben. Uit dit schrijven is deze passage merkwaardig:

‘ [...] datmen buiten kennisse van onsen drossaert een concept had geformeert, om een paapsche kerk te bouwen in dese dorpen, en dat soodra het schrijven van Hoog Mogenden aan de drossaert was ter hand gecomen hij aenstonds de noodige ordres heeft gesteld om de voortgank van dien int geheel te beletten tot zulken effecte, dat haer Hoog Mogenden ordres en bevelen op regt zijn voldaan en nagekomen, waarvan wij hebben geoordeeld noodig te zijn, Uw Ed.

deze oprechte openisse en communicatie te doen, en te geven met hertelijcke dancksegginge dat het UEd. wel heeft gelieft tot voor kominge van ongemakken en cost en ons deel te geven van de voorsc. bevelen aen Uw Ed. Gestr. bij haer Hoog Mogenden gegeven'.

De eerste brief heeft voldoende bewijskracht om ons te bevestigen, dat de schuurkerk op de Celsche hoeve te Lepelstraat, niet lang na 1648 in gebruik is genomen.

Hoe druk het daar was, lezen we in een verzoek van een weduwe, die in 1727 vraagt om te hertrouwen. Zij kon manshulp niet ontberen, want ze had het niet alleen erg volhandig met hare bouwnering, doch vooral met haar tapperij en winkel die sedert het sluiten van de Roomse kerk binnen de stad Steenberg en staande, boven het ordinair en dagelijks vertier merkkelijk was geaccresseerd, door de *grote confluentie van de menschen, die onder deze jurisdictie ter kerke komen*. Vandaar dat Ds Dellius er blijkbaar een genoeg in vond die weduwe in haar trouwplannen te dwarsbomen ¹⁷⁸).

¹⁷⁸ De resolutien dd. 15 April 1727 geven we hier in het kort weer:

Dirk van Engelen was bouwman, winkelier en tavernier bij of omtrent de Roomsche kerk onder deze jurisdictie; na lange ziekte liet hij bij zijn overlijden na een weduwe van 43 jaar en 5 kinderen. Zij had het nu erg volhandig met haar bouwnering doch vooral met haar tapperij en winkel. Zonder manshulp kon ze het niet af en derhalve had ze verzocht te mogen hertrouwen. De magistraat had dit toegestaan, doch de predikant en de kerkeraad weigerden, krachtens art. 52 van het Echtegtement. Zij dient nu opnieuw 'n verzoek in om ondertrouw te mogen aangaan met Jan Willeme Bergmans, oud 48 jaar. Thans overlegt ze bij haar request twee verklaringen onder ede van beëdigde vroedvrouwen, dat aan haar niet het minste teken van zwangerschap is. Dit alles wordt bericht aan de Raad van Brabant, ter beantwoording van het

In 1714 komt *Mattheus van Cotthem* (ook geschreven Kottem en Kothem) als pastoor, deze is 29 november 1729 overleden. Zijn opvolger was *Petrus Claessens*.

Van hem evenmin als van nog enkele andere paters, die tussen 1729 en 1743 de parochie bedienden, is het jaar van aanstelling en overlijden bekend. Het zijn:

request, dat de predikant reeds aan dien Raad zond. De magistraat wijst er bovendien op, dat het gedrag van de predikant hem erg verwondert, reeds meerdere malen heeft hij weduwen binnen nog korter tijd in ondertrouw opgenomen zonder machtiging van de Magistraat. De Raad van Brabant beslist echter ten gunste van de predikant (Resolutie 2 mei 1727)

Over het optreden van predikant Dellius zie men het hoofdstuk [6. Predikanten te Halsteren](#)).

Een andere moeilijkheid, welke hij opwierp, wordt vermeld in de resolutiën van 8 Juli 1727 en komt hierop neer:

Juffrouw Arnoldina Dimmer had in haar testament, 5 Febr. 1713 verleden voor notaris Okkers te Antwerpen, zowel aan de katholieke als gereformeerde dorpsarmen van Halsteren vermaakt, een stuk land groot 6 gemeten, genaamd de Sluisblok gelegen in de Beymoer. De dorpsarme competeerde de rente van 32 st. per jaar, waarvan de revenuen in de jaarlijkse armenrekening behoorlijk werden verantwoord; en aan wie de rente competeert, hem behoort ook stellig de eigendom. Predikant Dellius meende echter volgens zijn schrijven van 10 mei recht te hebben op de helft van het land, zich beroepend op de woorden '*gereformeerde als catholieke arme*'. Ten onrechte, want de dorpsarme, als algemene verzorger van armen, was verplicht te zorgen zoowel voor gereformeerde als katholieke armen, en de testatrice had dit zo duidelijk ingezien, dat zij aldus disponeerde, waardoor de dorpsarmen de eigendom van het land verkregen en reeds sedert 1713 of 1714 bezeten heeft. 6 Aug, 1727 bleek dat de Kerkenraad er nog eens op terug is gekomen. Deze blijft aandringen op de helft van de eigendom

Michaël van Lanschot,
Jacobus Moons, (ook wel geschreven Moens),
Adrianus Leemans,
Franciscus Daemen en dan komt
Petrus Cuijk.

P. fr. *Petrus Cuyck* deed meer dan 30 jaren in Halsteren dienst. Hij stierf aldaar als pastoor, tengevolge van gebrek en de vervolging, welke de bewoners van de stad en de omliggende plaatsen de 28e november 1747 moesten ondergaan.

Zijn kapelaan was p. fr. *Franciscus de Smet*¹⁷⁹). Deze verbleef 18 volle jaren te Halsteren, tengevolge een er ziekte in de zielzorg opgedaan en de mishandelingen der Fransen, die 6 dagen tevoren Bergen op Zoom hadden ingenomen en in Halsteren flink huishielden, stierf hij 22 september 1747.

Een andere kapelaan was p. fr. *Joannes Buckens*, die in de ouderdom van 75 jaren de 20e juni 1785 in het klooster zijner orde overleed. Bij diens (gouden) jubilé, dat hij de 16e october 1780 te Antwerpen vierde, werd met de volgende dichtregelen aan zijn Halsterse periode herinnert:

¹⁷⁹ In het archiefboek der parochie Lepelstraat staat *Mons*, dan komt *F. de Smet*, dan *Leemans*,
Archief Aartsbisdom Utrecht VIII (1880): 128 noemt een *Joannes Mons*. Orde St Franciscus te A'dam.
Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan *Oudheid en Kunst* XX (1929), p. 8 en 9.

*Het goede dat hij deed in dien benarden tijd
 Is overal gekend, is algemeen verbreid,
 Dat hij als assistent in die bedrukte jaren
 Van oorlog heeft gedaen, kan A It'ren nog verklaren
 Ja Bergen op de Zoom, die wijt beroemde stad
 Kan dat tot zijnen lof nog stellen op het blad
 Wie kent de woede niet ? en de wreedheid der soldaten ?
 Als deze winnaers zijn, en d'anderen 't veld verlaten
 Men rooft, men moord, men brand, men plundert voor de hand,
 Men spaart noch mensch, nog beest, nog huys, nog kruys, nog land,
 Dit heeft de jubilaer met hertzeer ondervonden,
 Als hij tot Alt'ren was, daer alles wierd verslonden.
 En waer dit droevig lot (ook sonder onderscheid
 Van Geest- of Wereldlijk) voor alle was bereyd
 Hij zag daer de soldaet met grote woede loopen;
 En wat hij grijpen kon, zonder genade stroopen:
 Hij zag het Paters-Huys ook op zeer korten tijd,
 In d'uyterste Ellend', ja nooddruft neergelegd,
 Pastoor ¹⁸⁰) en Cappelaan zag hij op zeeve weeken
 Door een vervroegde dood dit traentoonneel ontweeken
 Zo dat er niemand was als onze Jubilaer
 Om 't lastig Herders-ampt aldaer te nemen waer
 Wat heeft hij niet gedaen? Wat heeft hij niet geleden?
 Hoe dikwijls heeft hij daer niet met de dood gestreden ?
 Hier knield hij op de Aerd met 't Heylig in zijn hand,
 Als hem een booz' Soldaet met 't blanke stael aanrandt,
 Daer wordt hij uitgeschud van alle zijne kleêren,
 En moet hij maer half naekt naar Bergen toe marcheern
 Doch schroomde geen gevaer, noch zwaerd, noch vuer, noch dood
 Om het verlaeten schaep te helpen in zijn nood*

¹⁸⁰ Die pastoor was pater P. Cuyck, de kapelaan pater F. de Smet.

Na de aftocht der Fransen komt als pastoor p. fr. *Guilielmus Schaken*, die in 1749 stierf. Hij is de laatste van de Franciscaner paters, die als pastoor de parochie Halsteren bedienden.

Boven wezen we er reeds op, dat katholieken van Steenberg, speciaal uit de polders, welke dicht bij Lepelstraat zijn gelegen, hier ter kerke kwamen. Rechts behoorden zij tot de jurisdictie van de pastoor van Steenberg, en nadat aldaar in 1679 Jacobus Kerckens zijn werk als zoodanig was begonnen maakte deze daar gegronde aanmerkingen op ¹⁸¹). Heel diens leven is de parochiegrens een twistpunt geweest tussen hem en de pastoors te Lepelstraat. Pas zijn opvolger Josephus Ambachs, kwam met pater Matthias van Cothem tot een minnelijke schikking: de parochies zouden de Langen Weg in het Westland ¹⁸²) als grens beschouwen. Dit is door de bisschop van Antwerpen bekrachtigd. Later zou daar echter nogmaals over gesproken worden.

In de algemene positie der katholieken kwam door een resolutie van Hoog Mogenden dd. 19 juli 1730 ook enige verandering. Hoewel de vergunning spaarzaam werd verleend, werd voortaan toegestaan de schuurkerken te repareren, en door de resolutie van 12 maart 1731 kregen de priesters oogluikend verlof die districten te bedienen, welke zij tot dan toe hadden verzorgd. Elke aanstelling van priesters of uitoefenen van hun taak binnen 'n bepaalde kring bleef echter, zonder uitdrukkelijk verlof, verboden.

¹⁸¹ G. Juten, Parochiën in het Bisdome Breda, Steenberg, p. 73 e.v.
In 1682 protesteren de bewoners van Westland, Leemcladde, Coevering ende Heyelande reeds tegen de voorgenomen inlijving bij Steenberg. (Archief Bisdome van Breda - par. Halsteren 15).

¹⁸² Thans [Westlandse Langeweg, Steenberg](#)

Naar aanleiding van een tweetal resoluties, door de Staten Generaal hierover uitgevaardigd, moesten seculiere geestelijken de plaats innemen van de monniken. Zo werd 28 augustus 1749 *Adrianus Dekkers*, wereldlijk geestelijke, deservitor of pastoor van Halsteren te Lepelstraat benoemd. Deze godvruchtige, eenvoudige herder was in 1720 geboren te Ginneken en overleed 5 april 1790, na 30 jaar lang met veel moeite, maar ook met ere en vrucht zijn herderlijke taak te hebben vervuld.

Hij heeft na de publicatie van het Staatsbestuur van 21 maart 1760 en na herhaalde requesten, in 1763 van Hoog Mogenden verlof gekregen, een nieuwe, grotere kerk en in 1765 de thans nog bestaande (oude) *pastorie* te bouwen en wel grotendeels op eigen kosten. De nieuwe kerk werd bijna vlak naast de oude Celsche schuur gezet. Nog altijd heet het huis tussen beide, de (oude) pastorie.

Een [kadaster kaartje](#) toont heel duidelijk schematisch getekend, de boerenhofstee bestaande uit kerkschuur, sacristie, pastorie en schuurkerk. Schuin tegenover de pastorie is het koetshuisje van de pastoor en tegenover de kerkschuur de woning van de pachter getekend, welke tijdelijk als herberg dienst deed. Nu is de weg verlegd, maar vroeger liep die over de werf heen, tussen schuur en woonhuis.

Een en ander is op te maken uit het volgende stuk:

Deze ondergeschreven bekennen en verklaeren volcomentlijk te vrede te zijn met dese volgende punten:

ten 1e, *dat de wandelpad achter de hof van de Roomsche pastorij tot op de helft van de graeght of sloot komt aan de Celse hoeve;*

ten 2e, *dat het schuerke staende zuydoost over de graeght of sloot bij de Roomsche kerk geset is, en maer staet bij gedoogen van monsr Chrijstoffel de Ram, eigenaar van Celse hoeve, en dat selve schuerken maer sal gebruikt worden tot stallinge van het*

peerdt van de pastor, en tot leggen van torf en hout, hooij en strooi;

ten 3e, *dat het huijskeo staende oostzijde van de pastorij, geset int jaer 1766, niet sal mogen dienen tot een herberge, oft schenken van jenever, of iet diergelijcx;*

ten 4e, *dat de grondt voor de pastorij voorseide huijsken en Roomse kerk een roede velts van de muer af te meten, komt aen de pastorij.*

Aldus geaccordeert in presentie van de lantmeters W. Suurland en N. Bestebroer, Halsteren 17 april 1767.

Cornelia Deckers

*Christoffel de Ram en voor mijn broeder Cornelis de Ram,
bij procuratie*

(Stukken A. de Wit, Kladder)

Tijdens het pastoraat van pastoor Dekkers, kwam de grenskwestie met Steenberg en nog eens op het tapijt ¹⁸³).

Het katholieke kerkbestuur van Steenberg en met zijn pastoor, dienden 21 Febr. en 25 Maart. 1775 en nog eens in januari 1777 bij Hoog Mogenden verzoekschriften in, waarin zij er op aandringen:

1. dat deze zullen verbieden, dat de priesters van Wou en Celsche hoeve, ook een deel der parochie Steenberg en bedienen;
2. dat zij een verbod zullen uitvaardigen, dat de Rooms en onder Kruisland, 't Westland en de Rubeere zich afscheiden van de parochie Steenberg en bevelen, dat zij, die zich reeds van

¹⁸³ Deze bijzonderheden zijn ontleend aan het afschrift van dit request, dat in het kerkelijk archief te Lepelstraat berust. Cfr. Memoriaalboek.
Ook in de loop van onze schets haalden we hieruit vele bijzonderheden.

Steenbergen mochten hebben afgescheiden, daaronder moeten terugkeren;

3. om met dispensatie in de resoluties van 1730 en 1731, toe te staan, dat nog een tweede kapelaan te Steenbergen mag worden aangesteld.

De Drossaard van Wouw moest hierop van advies dienen. Zijn omstandig antwoord is van 19 juni 1777. Hij beweert ten onrechte op bepaalde gronden, dat Kruisland, 't Westland en de Rubeere nooit onder Steenbergen hebben behoord. De laatste twee hebben ook bijgedragen in de kosten van de nieuwe kerkschuur van 1763. Hij vindt het voor hen onbillijk, nu onder de pastoor van Steenbergen te moeten komen en deze te onderhouden; *'en dan zouden deze Roomschen vanwege de winter, de verre afstanden en de slechte polderwegen dikwerf niet ter kerke kunnen gaan en elkaar afwisselen, en de kinderen niet ter catechisatie; en ouden, zieken en gebrekkigen zouden nooit ter kerke kunnen gaan'*. De Steenbergse priesters zijn daar bovendien ook nooit geweest en dus krachtens de placaten van 1730 en '31 daar ook niet toegelaten. Zijn conclusie is: *'Zonder recht stelt dus de katholieke Kerkenraad van Steenbergen deze vordering en zullen de Hoog Mogende Staten goed doen dit verzoek af te wijzen, of te handelen, zoals hun geschikt voorkomt'*.

Onder pastoor Dekkers zijn te Lepelstraat kapelaan geweest: *Joannes Arion*, die later naar Ginneken verplaatst, aldaar als pastoor is gestorven.

Cornelis Timmermans, die naar Teteringen overgeplaatst, aldaar als pastoor is overleden 8 maart 1782.

Petrus Jacobs, geb. te Ginneken 1741, werd 20 augustus 1769 hier kapelaan, en in 1779 volgde hij zijn heeroom Adrianus Dekkers als pastoor van de Lepelstraat op.

Pastoor Jacobs, heeft tot zijn dood (16 maart 1805) hard gewerkt. Hij maakte zeer bijzondere omstandigheden mee. De gevolgen van de Franse omwenteling hier te lande, plaatsten hem voor een ommekeer van de toestand in kerkelijk opzicht.

Onder zijn pastoraat scheidde Tholen zich af, nadat het in 1795 een nieuwe kerk had gekregen.

Ook in Nieuw-Vosmeer werd in 1796 een kerk gebouwd voor Nieuw- en Oud-Vosmeer samen.

In Halsteren kregen de katholieken in 1800 hun oude kerk ¹⁸⁴) terug, en deze werd 25 april 1802 wederom in gebruik genomen, tevens werd een scheiding gemaakt tussen Halsteren en Lepelstraat, al bleven beiden onder één pastoor één parochie vormen tot 1830, in deze zin, dat ieder een eigen kerkbestuur had en in de kerk van Halsteren de H. Dienst werd verricht door geestelijken (de kapelaan), die te Lepelstraat bleven resideren.

Gezien deze feiten, blijft de opmerking van Krüger het herhalen waard: *‘Met recht gezegd is Lepelstraat sedert de zoogenaamde hervorming te beschouwen als de moederkerk van wel 12 dorpen en buurten, zoowel in Noord-Brabant als Zeeland gelegen’.*

Onder pastoor Jacobs waren kapelaan:

1779, *Paul van der Schriek*, geb. te Bergen op Zoom, gestorven 4 maart 1782.

1782, *Joannes Molenschot*, zie onder;

¹⁸⁴ Martinuskerk.

1802, *Henricus van der Heyden* van Terheyden werd in dit jaar intussen als tweede kapelaan benoemd, en werd later pastoor te Wagenberg; 1803 of 1804, *Adrianus Mangelaars* van Gastel, later pastoor te Terheyden.

Bij de dood van pastoor Jacobs heerste er grote ongerustheid in Lepelstraat, daar *'door sommige lieden wordt uitgestrooidt en verspreid alsof onze gemelde parochiekerk in een capelle zoude worden verandert en na(ar) de dorpskerk van Halsteren getransponeert, en dewijl door ons voorouders de eerstgenoemde kerk met zoveel moeite en onkosten is aangelegd'* en omdat ze bevreesd zijn, dat de geruchten waarheid zullen worden, machtigen ze, ten einde een wettigen pastoor *'aan en bij onze gemelde parochie. kerk woonachtig'* te krijgen, de Hoog Eerw. Heer Vicaris van het gewezen Bisdom van Antwerpen in naam van hen, die in Lepelstraat kerken, dit verlangen zo goed mogelijk bij de bevoegde instantie te bepleiten. Zo deze pogingen niet slagen, spreken ze af *'nimmer in eenige andere collectens te zullen betalen, maar alleen onse giften te doen tot onderhoud en luister van de godsdienst en de Roomsche Catholique Kerk van de Lepelstraat'*. Aldus een stuk van 13 april 1805. Lepelstraat werd echter nog geen zelfstandige parochie, al bleef ook de nieuwe pastoor aldaar resideren.

Opvolger van Petrus Jacobs was zijn vroegere kapelaan *Joannes Molenschot*, geb. te Roosendaal 30 april 1754, pastoor 2 mei 1805. Hij stierf reeds in 1810, en bleef in herinnering als een goed en opgeruimd mensch, een ijverig en godvruchtig priester.

Onder hem waren kapelaan:

Petrus Rombouts, geb. in de Hout 2 mei 1805, deze werd 1 juni 1809 pastoor te Prinsland;

Hubertus Lootten, van Breda 20 januari 1809, deze wordt 19 oktober 1812 kapelaan te Wouw;

Willem Oomen van Teteringen komt 7 juni 1809, hij vertrekt 26 maart 1810 als kapelaan naar Etten;

Franciscus van Welij van Bergen op Zoom komt 26 maart 1810 en krijgt in 1812 ontslag.

De volgende pastoor is *Gerardus Joannes Praets*, die van 1810 tot 11 januari 1830 (zijn dood) zijn ambt waarneemt. Hij was 26 december 1768 geboren te Groot Zundert.

Over de materiële toestand van de parochie vinden we enkele aardige bijzonderheden, in de antwoorden op een vragenlijst, welke in overleg met pastoor en kerkmeesters de 27^e februari 1819 door de burgemeester L. Testers werden gegeven. We sommen het voornaamste hier op:

- Halsteren telt 900, Lepelstraat 1051 Rooms katholieken;
- De grote kerk is binnensmuurs 4647 voet, die van Lepelstraat 2775 voet ¹⁸⁵);
- Beide gebouwen eisen dringend reparatie. Voor Halsteren zullen de kosten daarvan bedragen f 2800.-., voor Lepelstraat f 7000.-.;
- Ingevolge het desbetreffende placcaat van 1778 zijn de heffers van de geestelijke tienden, zijnde de helft der tienden van Halsteren, verplicht, om te contribueren in het onderhoud van de kerk van Halsteren. Dit bij wijze van subsidie, daar de inkomsten van de kerkfabriek niet toereikend zijn. Die verplichting strekt zich niet alleen uit tot de kerk, maar ook tot alle daaraan vast zijnde gebouwen. In 1782 nog zijn de reparaties aan kerk en toren geheel

¹⁸⁵ Bedoeld is hier vierkante voet, oppervlak 0,0929 m²; de Halsterse kerk meet dus 431,7 m², de Lepelstraatse 257,8 m².

ten koste der tiendheffers aanbesteed. Sedertdien is daarin altijd door de kerkelijke gemeente voorzien;

- De opbouw, het vernieuwen en het onderhoud van de kerk te Lepelstraat is steeds door de katholieken verzorgd. De laatste 25 jaar is aan de kerk van Halsteren f 3357.-. besteed, en aan die van Lepelstraat f 1152.- ;
- De vaste inkomsten der kerk van Halsteren bedragen f 100, die van Lepelstraat: nihil. De jaarlijkse vaste lasten van de eerste bedragen f 90,-, die van Lepelstraat f 112,50;
- Beide laatste kerkrekeningen hadden een kwaad slot, Halsteren ter grootte van f 1606,32. Lepelstraat een tekort van f 106,95.
- Het pastoriehuis van de kerk van Halsteren eist dringend vernieuwing of aanzienlijke reparaties. De inkomsten der kerk zijn daartoe niet toereikend, derhalve is dit huis geheel in verval en slechts gedeeltelijk geschikt voor het verblijf van een geestelijke;
- Naast de vaste lasten van de kerkfabriek vinden de beide kerkelijke gemeenten zich nog bezwaard met het onderhoud van de pastoor en een kapelaan ¹⁸⁶). De eerste geniet een toelage van het Land groot f 200,- de tweede krijgt niets. Organist, koster en alles wat tot de uitoefening van de godsdienst nodig is eisen voor iedere kerk jaarlijks f500.-;
- De kerk van Lepelstraat is belast met een kapitaal van f 2250.-. en daarvan moet in 1820 f 1000.-. afgelost worden;
- De kerk van Lepelstraat is aan de ene zijde nog met een rieten dak belegd, en daardoor zeer aan brandgevaar blootgesteld. Deze kerk is ook niet voorzien van toren of klok en zodoende kan daar de H. Dienst ook niet behoorlijk op uur en tijd plaats vinden.

¹⁸⁶ Ook een tamelijk overbodige mededeliag.

Nog hetzelfde jaar (16 december 1819) worden de verplichtingen, welke het Bestuur der Domeinen ¹⁸⁷) binnen de gemeente Halsteren, overeenkomstig het placcaat van Hoog Mogenden van 16 januari 1778 moet vervullen, ineens op deze wijze afgekocht:

1. een som van f 3000.- in contant geld;
2. een kapitaal van f 4000.- in N.S. ten laste van het Rijk, rentende 2½ %, welke laatste ten name van de kerkfabriek van Halsteren op het Grootboek werden ingeschreven, en de interest 1 januari 1820 inging, benevens afstand van het pastoriehuis aldaar.

Dit contract werd aangeboden door de heer van Harencarspel Eckhardt, directeur van de registratie en domeinen in de provincie Noord Brabant en getekend door:

- a. Piet Verbeek, Pieter Tholenaars en Jan de Bie Hubertz, kerkmeesters, onder tussenkomst van Laur. Testers, burgemeester,
- b. Simon Adriaan Smits, Cornelis Bovee, gecommiteerde leden van het gemeentebestuur van Halsteren,
- c. onder toezicht van de daartoe aangewezen leden van Gedeputeerde Staten van Noord Brabant: J. Linsen en Mr W. Panneboeter.
- d.

Kapelaans onder pastoor G. J. Praets waren:

Jacobus Th. Praets, geb. te Groot-Zundert 24 augustus 1787, gewijd 23 mei 1812, kapelaan te Halsteren 19 oktober 1812, pastoor te Rucphen 30 maart 1826, te Oosterhout 31 maart 1830, en aldaar gestorven 22 Febr. 1845.

¹⁸⁷ Als geestelijk tiendheffer van de tienden, geheven wordende binnen de gemeente Halsteren, met betrekking tot het opbouwen, vernieuwen, repareren en onderhouden van de parochiale kerk, toren enz.

Florentius van de Kieboom, geb. te Rijsbergen 14 december 1794, priester gewijd te Mechelen 2 maart 1819, assistent te Rucphen 9 Febr. 1820, kapelaan te Halsteren 3 maart 1826, te Oosterhout 28 Febr. 1830, pastoor te Etten 17 mei 1838, deken aldaar 10 november 1853, kanunnik 4 december 1858, overleden te Etten 13 september 1871.

Na de dood van Pastoor Praets, werden door Mgr. J. v. Hooijdonck 23 Febr. 1830 Lepelstraat en Halsteren voor goed gescheiden.

2. Pastoors te Halsteren na 1830¹⁸⁸⁾

Volgens het *Memoriale* van het Halsterse kerkarchief waren na 1830 aldaar pastoor:

Gijsbertus Goverde, geboren te Oosterhout de 22^e september 1789, werd 23 Febr. 1830 pastoor te Halsteren. Hij stierf 11 april 1855.

Petrus Cornelius Jordens, geb. te Roosendaal de 28^e juli 1831, werd 9 mei 1855 benoemd tot pastoor te Halsteren. Hij overleed 13 juni 1864.

Joannes Bernardus Gouverneur, geb. te Hoeven, werd pastoor 27 juni 1864. Hij overleed 18 Febr. 1897.

Petrus Schoen, geb. te Steenberg, werd als pastoor van Boschkapelle de 25^e Febr. 1897 overgeplaatst naar Halsteren. Geslagen met blindheid en ongelukkig van ledematen overleed hij in het gasthuis te Halsteren 5 oktober 1908.

Willem Jozef van der Pol, geb. te Oosterhout, directeur van het Bisschoppelijk Instituut te Huijbergen, werd pastoor benoemd te Halsteren op 12 september 1908. Hij overleed er 29 oktober 1916.

Deze pastoor was de bouwheer van de nieuwe kerk.

¹⁸⁸ Aangezien onze taak zeer verschilt van die van de schrijver der *Parochiën van het Bisdom van Breda* volstaan we hier met een sobere opsomming en worden ook de kapelaans niet vermeld.

Adrianus Cornelius van Gastel, geb. te Beek bij Breda, bekleedde eerst het pastoraat te Hoofdplaat in Zeeuws Vlaanderen, vanwaar hij naar Halsteren werd geroepen 3 november 1916. Hij overleed aldaar 3 juni 1927.

Joannes Petrus Adrianus Lodiers, geb. te Kruisland, bekleedde een professoraat op het Groot Seminarie te Hoeven en werd tot pastoor benoemd 22 juni 1927.

Het Liefdehuis, R. K. Gasthuis ter verpleging van zieken en ouden van dagen, werd in 1867 gesticht door Marinus de Bie, pastoor en deken te Huijbergen.

3. Pastors te Lepelstraat na 1830

Als eerste pastoor werd benoemd *Adrianus van Rosmalen*¹⁸⁹), geb. te Helvoirt 4 september 1792, rector van de Latijnse school te Oosterhout 1813, professor in de wijsbegeerte aan het Seminarie Ypelaar, priester gewijd te Gent 16 september 1815, assistent in de O. L. Vrouwekerk te Breda 28 Oct, 1816, kapelaan te Princenhage van 15 mei 1817 tot 1 maart 1830, toen hij te Lepelstraat pastoor werd.

In 1834 heeft hij 't kerkje van pastoor Dekkers vernieuwd en vergroot. Het gouvernement stelde daarvoor 8 november 1832 een subsidie beschikbaar van f 3000. De verbouwing werd aanbesteed voor f 5600 en gegund aan Stadhouders uit Gastel. De parochianen droegen bij tot een bedrag van f 1101.

De 12e mei 1834 kon de eerste steen worden gelegd, door de pastoor en de kerkmeesters J. Maas, M. Koenraadt en P. Koenraadt.

De inwijding geschiedde door deken van Aken uit Bergen op Zoom.

¹⁸⁹ Kruger a.w. IV: 6 e.v.

De klok werd 29 oktober 1834 gewijd door Mgr. Van Hooijdonk. 't Was een geschenk van Adr. Th. de Wit en Joanna Catharina Sloots, weduwe van Marijn Koenraad, die penningmeester en de grootste weldoener der kerk geweest is. De klok was in 1721 te Amsterdam gegoten, en had in een torentje te Goes gehangen, ze woog 214 pond. Die klok hing in een aardig torentje met uurwerk. Dit torentje was voorzien van het volgende jaarvers, gehakt in arduinsteen:

A CathoLICis proprlo aere FUNDatUM
P. Ad. D.
EX pia Largitate regls et popULI De noVo ConstrUCtUM
P. Ad. v. R.

In 1835 werd een kerkelijke begraafplaats aangelegd op een gehuurd stuk grond, toebehorend aan een zekere heer van der Wee, drogist te Lier. Over deze begraafplaats kwamen later moeilijkheden. Het [veld] werd 15 december 1835 gewijd door deken van Aken van Bergen op Zoom, ofschoon burgemeester de Roock en de assessor Deswarel en Hendrik Rubbens, de opvolger van de burgemeester de oprichting van het kerkhof trachten te beletten.

Op 30 november (St. Andries) werd het kruis geplant, 19 januari 1836 na de plaatsing van het eerste grafkruis, dreigde Hendrik Rubbens, juist burgemeester geworden, met een proces, maar verloor dit. Ere aan de secretaris van Halsteren, Delhez, van wie de pastoor grote medewerking ondervond.

Een eigen school was er toen te Lepelstraat nog niet, rond 1845 was er op de Kladder (huis van Van Dooren) al sinds lang een schooltje voor heel deze streek, want zelfs kinderen van de Halsterse molen, Slikkenburg en Vosmeer, kwamen naar de school op de Kladder.

Wegens zijn hoge leeftijd deed pastoor van Rosmalen 22 december 1867 afstand van zijn functie, terwijl hij vergunning kreeg op de pastorie te mogen blijven wonen, tegen betaling van kostgeld aan zijn opvolger. Hij stierf 24 Febr. 1870. Bij de opening van de grafkelder bij de dood van pastoor van Eekelen 15 november 1923, werden kist en lichaam nog geheel gaaf gevonden.

Pastoor van Rosmalen vroeg zijn ontslag ten gunste van *Cornelis Doggen*, destijds kapelaan te Steenberg (190). Hij was geboren te Roosendaal (Wouw) 10 november 1825, priester gewijd te Hoeven, 19 Febr. 1853, assistent te Dongen 12 maart 1853, kapelaan te Chaam 3 Febr. 1864, kapelaan te Steenberg 28 juni 1864, pastoor te Lepelstraat 22 december 1867, nam bezit van zijn parochie 3 januari 1868 (191), emeritus te Dongen 1 april 1892, en aldaar overleden in het Sint Elisabeth's gesticht 1902.

In het jaar 1873 begon men een geheel nieuwe kerk te bouwen in Romaanse stijl (architect C. v. Genk, aannemer Hoppenbrouwers). Den 24^e april 1874 werd de hoeksteen der kerk plechtig gewijd, de consacratie werd 12 september 1875 verricht door Mgr. van Beek, die tevoren plechtig was ingehaald. Pastoor van deze nieuwe kerk werd, evenals van de nu afgedankte schuurkerk, de H. Antonius van Padua.

Op de dag der kerkwijding las men boven de deur van het oude kerkje het volgend opschrift:

¹⁹⁰ *Taxandria* XXIV: 147

¹⁹¹ Na de splitsing van het dekenaat Bergen op Zoom werd C. Doggen deken van het dekenaat Bergen op Zoom 23 maart 1872.

**Ik mocht een eeuw en twaalfal jaren
De Christenen in mij vergaren,
Ja, 'k mocht de woonstee zijn van mijnen God
Ik dank de Heer voor dit bevoorrecht lot
En ben verheugd en blij voor Hem een tempel
Te zien van d'overheerlijkste stempel**

Boven de tweede deur van de oude kerkschuur was het
volgend veelbetekenend opschrift aangebracht:

**Ik was honderd en nog zestien jaren
Het toevluchtsoord der Christen scharen,
Van Halsteren, van hier, van Steenbergse Oude land,
Van Heen, van Vossemeer, en St Philippusland,
Van Tholen, Stavenisse, Poortvliet, en St Annaland,
St Maartensdijk, - ik weet haast niet van welke Sinten meer.
Zag ik verheugd in bet're tijden
Dat kerkje daar aan God toewijden,
Wat vreugd - denk eens - is thans voor mij
Die pracht van kerk aan de andere zij !**

In 1863 was de Celsche hoeve, waaraan het kerkhof behoort, aan-
gekocht door de Erven de Wit ¹⁹²) die het kerkhof in 1863 hebben
vergroot.

De volgende pastoor was *Frans van Eekelen*, hij werd 26 maart 1892
benoemd, en stierf na een operatie in het gasthuis te Steenbergse,
half november 1923.

Pastoor de Wit uit Putte schonk in 1902 de nieuwe pastorie.

¹⁹² Thomas de Wit-van Trijen, zij kochten het rechtstreeks van dhr. v.d. Wee door
notaris de Wit.

Onder zijn bestuur kwam in 1911 het klooster der Eerw. zusters tot stand, terwijl de zusters zelf 13 mei 1902 werden ingehaald.

Bij de overgave van de Zusterschool werd bedongen, dat één der voorste lokalen te allen tijde door het kerkbestuur mag gebruikt worden als katechismuslokaal, vergaderlokaal van de conferentie van St. Vincentius à Paulo, de koorzangers, sociale actie etc.

De 21e november 1923 werd *Joannes Rijppaert*, reeds 10 jaar pastoor te Putte, pastoor benoemd. Hij overleed 29 november 1927. Hij werd opgevolgd door de Zeereerw. heer H. J. F. Smet, tevoren sinds 1922 pastoor te Groede.

Martinuskerk en Stadshuis omstreeks 1972; gezien vanuit de bouwplaats van het bankgebouw, thans Grafische Wereld. [WBA BOZ016003084](https://www.wba.be/BOZ016003084)

4. Het oude kerkgebouw

Uiterlijke beschrijving

De oude katholieke kerk, welke bijzonder schilderachtig is gelegen achter het fraaie gemeentehuis op het einde van de langzaam stijgende Dorpsstraat, was toegewijd aan St. Martinus. Ze ligt oost-west georiënteerd en bestaat uit een vijf traveeën lang middenschip met zijbeuken en een zogenaamd transept. De toren aan de westzijde van het schip wordt door de zijbeuken, zowel aan de noord- als aan de zuidzijde ingesloten, hij staat méér dan één travee lengte in het schip, waardoor dit gedeelte van de kerk feitelijk tot 4 traveeën lengte wordt teruggebracht.

Een triomfboog scheidt het drie traveeën lange koor van het schip, terwijl de koorafsluiting gevormd wordt door drie zijden van een zeshoek.

In de hoek, gevormd door de zuidmuur van het koor en de oostelijke wand van het zuider transept ligt de oude sacristie, terwijl een nieuwe gebouwd was aan de noordzijde van het koor tegen het noorder transept (thans verdwenen).

Aan de westzijde komt men, door de toren, de kerk binnen; buiten is een stenen portaal gebouwd. De toegang door de (nu) verdwenen sacristie was uitsluitend voor de geestelijken en hun helpers.

De lengte van het schip vanaf de toren tot de triomfboog bedraagt 16,26 m., de breedte 7,27 m. De zijbeuken zijn ieder 3,33 m. breed. De volle lengte der traveeën is 22,46 m., de transepten zijn 4,16 m. breed, terwijl de totale breedte in de transepten 23,77 m. bedraagt. Het koor is 7,12 m. breed, en zonder afsluiting, 8,80 m. lang. De sacristie meet inwendig 3,06 bij 3,67 m.

De toren meet buitenwerks 6,94 bij 6,94 m., inwendig 3,75 bij 3,75 m., zodat de muurdikte 1,60 m. bedraagt.

Het schip wordt door sierlijke ronde kolommen van witte steen, waarover spitsboogvormige spaarbogen zijn aangebracht, van de zijbeuken gescheiden. Deze kolommen bezitten basementen en kapitelen, de laatste zijn versierd met koolbladornament.

Het middenschip is van boogvensters voorzien, waardoor de afdekking vrij hoog moest zijn. De onderkant is thans gestucadoord evenals het koor, dat echter een minder hoog gestucadoord houten gewelf bezit.

De sacristie is nog voorzien van haar oorspronkelijk kruisgewelf, rustend op geprofileerde ribben; ook de toren heeft zijn oud stenen gewelf behouden. Dit bestaat uit een spitsboogvormig tongewelf loopend van oost naar west. Het dekt de gelijkvloerse ruimte. Dergelijke gewelven komen in Nederland zeer zelden voor.

Van binnen is de kerk veranderd door het verlagen der dakschilden in haar houten gewelven, van buiten is de oorspronkelijke vorm bewaard. Het koor heeft 5 spitsboogvormige vensters, de meeste voorzien van primitieve traceringen.

Opmerkelijk is, dat het benedengedeelte van het koor en van de oude sacristie tot op 163,5 cm. uit grotere en rodere steen bestaat, dan het hogere metselwerk.

Het schip met de zijbeuken en transepten verraden dan ook een latere bouwtrant, de vensters zijn rijker geprofileerd en geheel van witte steen. De ellipsvormige toegang in het zuidertransept is weer van latere datum.

De toren heeft verschillende spitsboogvensters waarvan de meeste zijn dichtgemetseld. Aan elke zijde zijn twee galmgaten. De toren wordt door een vrij hoge, van een vierkant in een achthoek overgaande spits gedekt.

Het 18^e eeuwse orgel werd gedragen door 4 houten kolommen, door rondbogen met elkaar verbonden. Tussen deze rondbogen komen 17^e eeuwse schulp- en fruitornamenten voor, gedateerd 1643. Dit orgel is in 1912 naar de nieuwe (Quirinus) kerk overgebracht ¹⁹³).

Bouwgeschiedenis

De oorspronkelijke kerk dagtekent uit de 14e eeuw: hiervan is nog over de toren tot aan de waterlijst en het beneden gedeelte van het koor.

In de torenmuur zijn direct onder de waterlijst aan alle zijden, de oude galmgaten, hoewel dichtgemetseld, nog aanwezig.

Die oude kerk was éénschepig, en had de breedte van het middenschip, de lengte vanaf de toren tot aan het tegenwoordig koor en dezelfde koorafsluiting als nog bestaat.

Deze kerk van vrij eentonige vorm moet te klein zijn geworden voor de zich uitbreidende gemeente; zij werd tot op de fundering afgebroken behalve het beneden gedeelte van het koor.

De in het zuidelijk koorcontrefort gemetselde steen geeft als datum 1457. In gotische letters lezen we daar n.l.:

¹⁹³ Er is meer meubilair overgebracht naar de Quirinuskerk, nadat de Martinuskerk buiten gebruik werd gesteld; zie ook [website Geschiedkundige Kring](#).

desen choer was ghe
maect int jaer o(n)s here(n)
doen men screef du..¹⁹⁴)
sent vier hondert en(de)
sueven en viftich

Toen door deze verbouwing in de tweede helft der 15e eeuw de kerk een veel grotere ruimte en hoogte had verkregen, kon men de oorspronkelijke toren ook niet op de oude hoogte houden. Die is derhalve kort daarna ook omhoog gebracht.

Vroeger waren er twee klokken, terwijl beweerd wordt, dat een oude klok jaren terug naar Poortvliet is overgebracht. De oudste, nu¹⁹⁵) nog aanwezige klok is 0,60 m. hoog en heeft een diameter van 0,73 m. Het opschrift luidt: *ghegoten 't Antwerpen bij Franchois Fiefvet int jaer ons Heren 1653*. Lager op de klok vindt men 2 verbonden wapens, waaronder de woorden *Zollern* en *Bergh*. Aan de tegenovergestelde zijde leest men: *St Martinus van Halteren*.

De tweede klok is 1,16 m. hoog en heeft een doorsnee van 1,37 m. Zij is gegoten door Petit en Fritsen 1891, deze is naar de nieuwe kerk overgebracht.

Na de voltooiing der verbouwing van 1457 is de kerk tussen 1495 en 1500 nog vergroot met een transept. Het Leenhof gaf 12 juni 1498 het dorpsbestuur verlof om 5 jaar lang een afzonderlijke accijns op bier te heffen, teneinde de verbouwing te bekostigen. De inscriptie in de rand van het noorder transept heeft hierop betrekking.

Daarna zag de kerk eruit zoals thans, uitgezonderd de gewelven die sierlijk in hout waren uitgevoerd, in een ronde of spitsboogvorm.

¹⁹⁴ Hier is een stuk weggekapt.

¹⁹⁵ 1939

Sporen van een half rond houten gewelf zijn onder de kap tegen de torenmuur nog zichtbaar.

Tussen 1631 en 1635 hebben belangrijke herstellingen aan de kerk plaats gehad (zie [eerste § van dit hoofdstuk](#)). Overigens bleef de vorm dezelfde, ook nadat ze in handen der hervormden gekomen was, tot 1747, toen ze door het krijgsgeweld, waarover we al verhaalden, gedeeltelijk werd vernield.

Het duurde even voor ze werd hersteld ¹⁹⁶).

Een request uit 1774 van baljuw, burgemeesters en schepenen der heerlijkheid Halsteren en, nog meer uit een dat jaar gehouden aanbesteding, blijkt dat de kerk erg vervallen was:

De aannemer moet dan het schaliedak geheel afbreken, het kruis met de haan afnemen, de makelaar inkorten, omdat deze te zwak is en weer terugplaatsen. Hij moet het duivenhok binnen de toren verwijderen. Al het houtwerk moet geveerd worden in de kleuren van de Markies; de haan en de appel moeten verguld en het kruis en de

¹⁹⁶ Volgens een bestek dd. 19 augustus 1756, werd toen aanbesteed, het maken van een *nieuw suffisant ijzerorlogie*, op de navolgende voorwaarden:

- een derde groter als het oude geweest is,
- het ijzerwerk van het oude orlogie dat nog op de toren berust gebruiken, overigens gesmeed ijzer gebruiken;
- spil en wijzer dienen te zijn van geslagen rood koper (het vergulden blijft voor rekening van het dorp).
- De besteders zullen leveren touwwerk, katrollen, schijven, gewichten en houtwerk.
- Het *orlogie* zal een heel jaar in onderhoud blijven bij de aannemer en binnen 12 weken klaar in de toren moeten hangen.

Gegund aan Arie Biesheuvel voor f 150,-.

wijzerplaat zwart geverfd worden, letters en cijfers dienen verguld of met goud belegd.

De datum van oplevering werd bepaald op 1 augustus 1774.

De aannemer was Pieter Morgen voor f 1650 (borgens: Anthonie van Overstraten en Gerrit van Kuijk).

Bij deze vernieuwing van de daken werden deze echter niet in de oorspronkelijke toestand teruggebracht, doch verkregen een zwakkere helling, waardoor het onmogelijk werd dezelfde ronde spitsboogvormige gewelven aan te brengen.

Blijkbaar had het nog al moeite gekost de nodige gelden voor dit herstel bij elkaar te krijgen. Er is ten minste een resolutie van de Raad van State dd. 11 maart 1782, welke er op wijst, dat de middelen ontbraken om het herstel te bekostigen. Genoemd college geeft dan de nodige voorschriften, gebaseerd op een desbetreffend placcaat van de Staten Generaal van 16 januari 1778, hoe de gelden moeten worden opgebracht.

In 1809 werden, nadat de katholieken weer in het bezit van hun oude kerkgebouw waren gesteld (1801), de tegenwoordige onooglijke stucgewelven gemaakt. Van die tijd zal ook wel dagtekenen het brutaal wegbreken van het benedendeel van de triomfboogpijler, waardoor een onsolide toestand verkregen is.

Deze oude kerk, nu door de (katholieke) eredienst verlaten, blijft een sieraad van het dorp.

De oudheidkundige bouwmeester Adolf Mulder, zegt, dat hij op zijn veelvuldige reizen door Nederland soortgelijke kerkgebouwen slechts hoog zelden tegenkwam en dan nog slechts in de zuidelijke provinciën. Zo had de Martinuskerk te Tongerlo hetzelfde grondplan, terwijl

opvatting en uitvoering op elkaar leken. Deze kerk werd in 1889 gesloopt. Een tweede soortgelijke kerk vond men te Lierop, die in 1892 werd afgebroken. Te Nuland-Geffen, vindt men nog een derde vertegenwoordiger van deze soort, hoewel met een moderne verbouwing.

Noot:

Bij de verschijning van deze publicatie was (uiteraard) niet bekend dat de Martinuskerk in 1972 alsnog door de Hervormde gemeente in gebruik werd genomen, en op deze manier zijn oorspronkelijke doel als gebouw voor religieuze eredienst weer terug kreeg.

5. Armeenzorg

De Raad van State besloot 23 juli 1727 de regenten en armmeesters te Halsteren, te gelasten, *'dat sij aanstonds van zijn dienst afsetten de paapse armmeester, welke haar Edel Mogenden met bevreemding gezien hebben, dat aldaar aangesteld is, onaangesien er dertig ledemaaten van de Gereformeerde religie, en veertig toehoorders in het voorseide dorp sijn en dat een uit de voorseide ledematen of toehoorders in plaatse van de voornoemden paapse armmeester aangesteld sal worden'*.

Het antwoord, dat Halsteren op dit schrijven gaf, omschrijft de situatie heel goed:

Edel Mogende Heren !

'De resolutie bij U Ed. Mog. in dato de 23 augustus 1723 genomen is ons geworden, maar zijn met de uijterste verwondering daer over aangedaan, vermits wij daar in ontdekken, dat U Ed. Mog. zijn geïnformeerd van dingen, die t'eenen male onwaar zijn,

- *daar in bestaande, dat bij ons soude sijn aangesteld een armmeester van de Roomsche Religie, vermits bij het overlijde van de voorige armmeester in de maant november van de voorleedene jaare, wij gebragt sijn in de uijterste verlegentheijt aan wie wij het armmeesteramt soude toevertrouwen, hebbende daarom des armen ontfang en uijtgeeff provisionelijck gelaten aan onsen substitut-secretaris, moетende ten dien eijnde U Ed. Mog. doen weten, dat wij onder onse jurisdictie niet meer hebben als vier mannen van de Gereformeerde Religie, sijnde onse schoolmeester, die nog een jongeling is van omtrent 17, 18 à 19 jaren, de geregtsvorster, die men daartoe niet wel gebruiken kan, nog een arbijder seer*

- geringh en die daaglijks voor een ander in het velt moet gaan werken, op wien soo een ampt mede niet te leggen is,*
- *en dan nog quasi een dorpeling genaamt Pieter Deene (of Dane) aan wien men (te weten onsen Predikant) wel soude willen, dat men het Borgermeester- en Armmeesterampt soude opdragen, dat egter voor ons onverantwoordelijk soude wesen, vermits zijne geringe staadt en die al vrij wat aan de armen schuldig en ten agteren is, wegens landtpagten bij hem in huure van de armen gebruikt geweest, en aan wien ook is geproponeert, al voorens de provisioneele aanstelling van onsen substituut-secretaris, dat men hem armmeester wilde aanstellen, soo hij voor syne aanstellinge konde voldoen, hetgene hij nog schuldig is,*
 - *item, hem te stellen behoorlijk cautie voor sijne ontfang als mede, dat hij voor de ontfang sijner penningen vermits voor de armen geen ontfangloon soude moge eijssen ofte rekenen kan, welke requisite hij Pieter Dane verklaarde niet te kunnen voldoen seggende: 'Ik kan niet betalen, ik heb het niet, en zo ik sulks moeste doen, soude dan met mijn vrou en kinderen moeten gaan bedelen ofte selfs van de arme leven.*
 - *Waaruijt aff te meten is off een magistraat, die in allen deele verpligt is een naau toezigt te hebben, het kwalijk te nemen is, omsigtig in sulke omstandigheden te werk te gaan en off mede het de pligt is van een goet Balliuw, soo een man niet te recommanderen als borgemeester, aan wie jaarlijks over de f1000,- inkomsten soude moeten worden toevertrout.*
 - *Moetende UEd. Mog. verder informeeren, dat de ongefundeerde en teenemaele onware klagten alleen ontstaan uijt een*

sekere eierzuchtigheid van de Predikant die het daar alleen om te doen is ¹⁹⁷), omme selfs als armmeester te werden aangesteld en wel soo wij vermeijnen, omme alsdan alle armen en nooddruftigen, uijt de dorpsarmenscasse sonder onderscheijt het noodige te kunnen toereijken, omme daardoor te spaaren het innekomen van de diaconiearme,

- *uijt welkers casse al in verscheijde jaere onses wetens geene uijtreijkinge aan nootlijdende is gedaan, ja selfs niet aan minderjarige wesen, wiens vader en moeder ledematen van de gereformeerde religie alhier sijn geweest, werdende rontborstig bij sijn Eerwaarde gesegt, niet verpligt te sijn eenige hulpe off assistentie aan de evengenoemde minderjarige te doen, vermits hij nog jong sijnde en geen ledematen en waren.*
- *Aanbelangende het doen van de dorpsarmensrekeningen betuijgen wij seer gaarne niet te hebben kennen sien op art. 22 in de Politique ordonnantie, dat aldaer werdt geordonneert en gestitueert, dat die rekeninge moest werden gedaan ten overstaan van de Predikant, maar sijn in dat begrip tot nu toe geweest, dat daer voor alleen werden beoogt, soo als onses bedunkens de text zegt: alle arme en kerkrekeningen, te weten kerkerekeninge en kerkarme- off diaconie rekeninge, omdat sulks is van het departement van de kerkerade, daar de armen, waarvan in de requeste aan UEd. Mog. gepresenteert is gesproken, is een apparte huijshoudinge concerneerende de regenten deser Heerlijkheit, die ook alleen hebben de faculteit,*

¹⁹⁷ 't Geen egter strijdig is tegens opgamelde politique ordonnantie en wel art alwaer nadrukkelijk de Predikanten werden gesegt, haar in geen saken buijten de Predikstoel te bemoeien.
De predikant is ds. Dellius.

omme altoos en soo menigmaalen als haar sulks goetdunkt een ander armmeester aan te stellen, die ook verpligt blijft, des aangemaant sijnde aan opgemelde regenten te doen behoorlijke reekeninge, beweijs ende reliqua en we mejnen vrij meer redenen van klachte te hebben aangaande de behandelingen, die men van de seijde van de Kerkenraat hout in het doen hunner reekeningen, vermits zij haar onttrekken van die te brengen onder het oog van de magistraat alhier.

* * *

Omtrent de schamele middelen van de armenkas te Halsteren licht ons een verzoek in uit het jaar 1755.

Ten laste van het personeel ('n belasting) der jurisdictie, had deze na korting van 1/10 part te pretenderen een obligatie van f 627-10-8 gedateerd 8 december 1713, geregistreerd ten kantoor der beden te Breda, waarop in 1754 een som van f 361-4-8 was afgelost. Ongelukkig genoeg was de oorspronkelijke obligatie '*door de fatale belegering en overheersing der stad Bergen op Zoom in 1747, alwaar deselve obligaties (n.l. ook nog een van ingelanden) waren in bewaring gegeven, verloren gegaan*'. Niettegenstaande alle nazoekingen, was het hun niet gelukt die stukken weer in handen te krijgen en nu maakte de Rentmeester der Beden te Breda er bezwaar tegen, dat deze obligatie verder werd afgelost, wat voor de armenkas een hard geval was.

De Raad van State gelastte genoemde Rentmeester echter nog in het zelfde jaar van de twee vermiste obligaties copiën te verstrekken.

* * *

Raden en Rekenmeesters van de Doorluchtigen Huize van Bergen op de Zoom, troffen ook een maatregel om de armenkas te stijven. Een besluit van dit College van 11 maart 1769 deed overgaan tot heffing van ongelden bij de tiendverpachtingen in de polders van Oud-Glimes, Auvergne en Beymoer, ten behoeve der Roomse armen in de stad Bergen op Zoom. De hardheid van dit besluit ten opzichte van Halsteren werd verzacht, toen genoemde Raad 25 juni 1777 besloot: *'bij provisie en tot nadere dispositie van deesen raade aan de armmeesters van Halsteren te accordeere, de helft der armgelden, die deze Rade komt te stellen, ten lasten der thiende pagters over de Auvergnepolder en Glimespolder, en dat de andere helft sal worden genoten bij de Roomschen armen dezer stad (Bergen op Zoom) mede bij provisie en tot naedere dispositie, vermits aan desen Rade kennelijk is, de grote noot, waarinne zig de voornoemde armecasse deser stad bevint'*.

Het was wel hard nodig, dat deze voorziening werd getroffen. In 1773 nog hadden pastoor en armmeesters aan baljuw, burge-meesters en schepenen van Halsteren verlof gevraagd f 700 te mogen lenen. Zij wijzen er dan op, dat zij ook voor hun arme geloofsgenoten niet alleen van Halsteren, de Noordgeest, Auvergne-, Oud-Glimes en Beymoerpolders moeten zorgen, maar ook voor die van het hele eiland Tholen, Nieuw-Vosmeer en een gedeelte van het Westland onder Steenbergen.

De armen werden zeer sober bedeed, en kregen zeker niet genoeg wegens de duurte der levensmiddelen, zodat de supplianten in 1772 en 1773 ruim f 900 te kort waren gekomen.

De armmeesters konden zoveel geld niet voorschieten, en verzochten derhalve f 700 te mogen lenen. Als zekerheid voor de geldschieters zouden dan obligaties gepasseerd worden, onder algemeen verband

der collecten voor de armen, de kerk, de kerkgoederen en andere inkomsten ¹⁹⁸).

* * *

De wezen werden door de armmeesters publiek uitbesteed. De bestedingsstukken uit de jaren 1775 en 1776 noemen de voorwaarden:

1. De bestedingstijd was 1 jaar;
2. de aannemers zullen de kinderen moeten onderhouden van eten en drinken, al naargelang ze bij ziekte of gezondheid nodig hebben, alsmede van stoppen en naaien;
3. de aannemers zullen de kinderen ieder in hare religie ordentelijk hebben op te voeden en daarin ordentelijk onderwijzen, gelijk ouders aan hare eigen kinderen verplicht zijn;
4. Geen R. K. zullen Gereformeerde kinderen mogen aannemen, doch de Gereformeerden mogen wel R. K. kinderen aannemen;
5. De kinderen zullen 2 maanden in het jaar naar school moeten gaan om in het lezen en schrijven te worden onderwezen.

¹⁹⁸ Dit verzoek was getekend door:

H. Dekkers,	pastoor van Halsteren,
Michiel van Baal,	kerkmeester voor Halsteren,
F. de Bij,	kerk- en armmeester voor id.,
Pieter van Beek,	kerkmeester voor de Auvergnepolder,
Jan de Leeuw,	idem voor Vosmeer,
Hendrik van Tilburg,	idem voor 't Westland,
Thomas de Wit,	idem

Voor 1745/46 werden op deze wijze besteed:

Leena Martha oud 13 jaar, aangenomen bij Jacobus de Neef voor f 29

Pieter Martha oud 11 jaar

Jozef Sas oud 13 jaar, aangehouden

Pieter Sas oud 8 jaar, aangenomen bij Paulus Blom voor f 24

Cato Anthonise Ekkers 10 jaar aangenomen bij Engel Huijsmans f 8.

Aldus publiek besteed na behoorlijk door de gerechtsbode Louis Lantmeter aan de heer Predikant van Spankeren te hebben verzocht off genoemde heer Predikant present geliefde te komen, die tot antwoord gaf: 'Ik ben niet genegen arme kinderen aan te nemen'.
w.g. J. Calkoen.

6. Predikanten te Halsteren ¹⁹⁹⁾

Ofschoon dit niet volgens afspraak was kwam tijdens het Twaalfjarig Bestand ds. Lambertus de Rijcke uit Bergen op Zoom te Halsteren prediken ²⁰⁰⁾. Pogingen, om hier een gereformeerde gemeente te vestigen, dateeren van 6 juli 1638. De classicale vergadering van Tholen en Bergen op Zoom, die deze pogingen ondernam, had daarmee echter géén succes. Pas na het sluiten van de vrede van Munster werd de gelegenheid gunstig voor de classis. Zij bepaalde dat Halsteren zou bediend worden door predikanten van Tholen en Steenberg (21 juli 1648), doch besloot 8 september reeds de predikanten van Bergen op Zoom met die taak te belasten. Spoedig kwam ook de toestemming van Hoog Mogenden om een predikant te mogen benoemen (2 Febr. 1649) en 7 april 1649 vestigt de classis hare keuze op:

1. *David van Doeslaar*, pred. te Hobrede en Oosthuizen in Noord Holland; 6 juli 1649 wordt hij in zijn ambt bevestigd. Hij werd in 1650 van Halsteren naar Tholen verroepen. Deze predikant was in 1610 te Enkhuizen geboren, werd 7 juli 1627 als student te Leiden ingeschreven, en trad in 1635 als predikant te Frederikstad in Brazilië in dienst. Na in dit land nog op enkele andere plaatsen gefungeerd te hebben, vertrok hij in 1643 naar het moederland en kreeg reeds in 1644 een standplaats te Hobrede en Oosthuizen.

Zijn opvolger was:

¹⁹⁹⁾ Bewerkt naar *Kerkhistorische aantekeningen van de gemeente Halsteren na de Reformatie* door J. van der Baan, in Tijdschrift voor Noord Brabantse Geschiedenis. Jrg. I. p. 121, 125 en 153.

²⁰⁰⁾ Zie hiervoor [1. De Schuilkerk in en eruit.](#)

2. *Arnoldus Finson*, te voren predikant te Putte en Huijbergen, waar hij zich onmogelijk had gemaakt. De classis probeerde dit beroep 3 januari 1651. Al spoedig geraakte hij te Halsteren in een hevig conflict met de schout Machiel Heckaert, welke twist evenwel, dank zij de bemiddeling der classis, 3 januari 1652 werd bijgelegd. Hoewel Finson bij het toenemen in jaren, wel iets minder fanatiek zal zijn geworden, zond hij in de zestiger jaren nog een scherp request aan de Staten-Generaal over het wangedrag der '*papen en hunne adhaerenten*'. Finson trad ook op tegen de minder goede leden zijner eigen gemeente: zo werd in 1666 Johan Kemminck, secretaris van Halsteren, vanwege zijn ergerlijk gedrag, door Finson en zijn consistorie uitgesloten van het Avondmaal ²⁰¹).

Hij heeft ook de pastorie, (*Blanche Fleur* genaamd) alsmede de kerkelijke goederen in beslag genomen, nadat pastoor Matheus de Beer overleden was.

In het jaar 1671 bestond de kans, dat Finson tijdelijk predikant op de oorlogsvloot zou worden. Hiertoe kwam het echter niet, hij is in september 1679 als predikant te Halsteren overleden, nalatende een weduwe en 2 kinderen.

Arnoldus Finson, geb. 6 juli 1627 te Tholen, werd 14 juli 1645 als student te Leiden ingeschreven en na examen de 20^e mei 1647 bij de classis van Tholen als proponent toegelaten. Na voorlopig Nieuw Vosmeer bediend te hebben, werd hij 7 april 1649 de eerste predikant van Putte en Huijbergen.

3. Opvolger was *Johannes van Berlecom*, in 1655 te Heusden geboren, en 7 mei 1677 te Leiden als student ingeschreven. Bij approbatie der

²⁰¹ Uit een later request van de magistraat aan de Staten Generaal vernemen we, dat Kemminck meestal dronken was en de archiefboeken vernietigde.

classis van 21 november 1679 werd hij tot predikant te Halsteren beroepen en 7 januari 1680 als zoodanig bevestigd. Hij vertrok in 1692 naar Lillo.

4. *Jacobus Nicolaas Turcq* werd 22 september 1668 te Bergen op Zoom geboren, uit een bekende protestantse familie. Hij genoot voorbereidend onderwijs aan de Latijnse school te Dordrecht, studeerde te Utrecht, en werd in 1691 proponent bij de classis van Haarlem. Beroepen te Halsteren, bij approbatie der classis van 6 januari 1693, werd hij door zijn vader ²⁰²⁾ aldaar bevestigd. Van hier werd hij in 1701 naar Bergen op Zoom verroepen.

5. *Godefridus Dellius*, was in 1651 geb. te Cothen. Hij studeerde te Leiden, waar hij de xen october 1672 als student werd ingeschreven. Na enigen tijd te Antwerpen werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1702 tot predikant te Halsteren beroepen en bevestigd. Hij verhinderde in 1709 het vestigen van een katholieke kerk te Halsteren. Wegens zijn ouderdom, kreeg hij verlof tot het aanstellen van een adjunct, waarmee de classis 23 mei 1730 in kennis werd gesteld. Dellius overleed in 1738.

Ds Dellius was een agressief man, die de katholieken nog al eens dwars zat. Hij benoemde in 1712 eigenmachtig een schoolmeester, van hem was de ongegronde klacht over een paapse bijschool (1726), hij breekt in 1727 *eygener autoriteyt* de kerkhofmuur af en legt in 1727 een testament uit 1713, waarbij een stuk land aan de dorpsarmen in het algemeen werd gelegateerd, zó uit, dat de gereformeerde armen de helft moet afgestaan worden.

Tevens stelt hij in 1727 alles in het werk om de katholieke armmeester

²⁰²⁾ ds. Fr. Turcq, predikant te Bergen op Zoom van 1666 tot 1710.

af te zetten, die in 1723 was benoemd, wyl geen ander geschikt persoon onder de 30 lidmaten en 40 toehoorders, die de predikant toen had, te vinden was. Desniettegenstaande wilde Dellius toch de benoeming doordrijven van een gering en arm man, die het ambt zelf niet eens begeerde en er ook onbekwaam toe was.

Als hij een weduwe, die een aardige nering drijft vlak bij de katholieke kerkschuur te Lepelstraat, in 1727 allerlei hinderpalen in de weg legt, opdat zij niet kan hertrouwen, toont hij zich wel het kleinst ²⁰³).

6. *Samuel de Waal*, werd in december 1707 te Geffen geboren.

Als student 8 juni 1725 te Leiden ingeschreven, werd hij na volbrachte studiën, 19 april 1730 te 's Bosch als proponent toegelaten. Nog in het zelfde jaar (15 juli d.a.v.) zag hij zich door ds Dellius tot zijn adjunct bevestigd, doch nam reeds 6 april 1732 afscheid van de gemeente Halsteren.

7. *Henricus Cornelius van Cuylenburg* was 2 januari 1705 te Roosendaal geboren. Na volbrachte studiën, werd hij 15 Sept, 1732 door ds. Dellius als diens adjunct bevestigd. Hij vertrok 8 april 1734.

8. *Antonius Spankeren*, werd 8 maart 1708 geb. te Gelselaar.

Na zijn studietijd eerst werkzaam te Utrecht, wordt hij 10 oktober 1734 als adjunct van ds. Dellius, door deze bevestigd. Door het overlijden van ds. Dellius in 1738 trad hij in volle dienst. In 1760 richt hij zich tot Hoog Mogenden, ten einde te beletten, dat de katholieken hun kerk op de Celtsche hoeve te Lepelstraat naar het dorp Halsteren zouden verplaatsen.

²⁰³ Men zie in de eerste § van dit hoofdstuk uitvoeriger over dit alles [in noot 160](#).

Tijdens het beleg van Bergen op Zoom door de Fransen in 1747 zag ds Spankeren zich genoodzaakt de vlucht te nemen. De kerk was bij zijn terugkomst deerlijk gehavend, met behulp van een door de staat beschikbaar gestelde schadevergoeding en giften werd de kerk hersteld.

In 1786 werd hij op zijn verzoek Emeritus verklaard, met vrijheid tot het stellen van een adjunct. Ds Spankeren overleed 28 mei 1790.

9. *Christiaan Philip Winckel*, werd 28 oktober 1759 te Hahm Stetten, in het hertogdom Nassau geboren. Na te Herborn gestudeerd te hebben, werd hij 21 maart 1782 candidaat, en reeds 23 april d.a.v. tot predikant geordend. Hierop vertrok hij naar de Nederlanden, alwaar hij door prins Willem V tot veldprediker werd benoemd bij het regiment van de prins van Oranje (later Koning Willem I).

Hij werd 6 oktober 1786 tot adjunctpredikant te Halsteren beroepen en 18 april 1787 aldaar bevestigd, terwijl hij, na het overlijden van ds. Spankeren in 1790 in volle dienst aldaar trad. Dit belette niet, dat op hem nog meerdere malen een beroep gedaan werd om als veldprediker op te treden. In 1815 werd hij zelfs definitief legerpredikant en 30 april 1816 door de koning tot predikant te Antwerpen benoemd ²⁰⁴).

²⁰⁴ In 1812 woonde ds Winckel te Bergen op Zoom, Lieve Vrouwestraat, in Wijk nr 7.

Hij had 7 kinderen, geb. te Steenberg, Halsteren, Bergen op Zoom en Ginneken. Een hunner, Christiaan Philippe was geb. 11 Febr. 1799 te Bergen op Zoom. Na eerst sinds 1816 in Nederlandse dienst te zijn geweest, kreeg hij 25 oktober 1841 eervol ontslag en werd toen Majoor van de staf en in 1842 Majoor-GeneraalSecretaris, Referent voor Militaire aangelegenheden bij het regeringscollege in Luxemburg 1841-1848. (Alf. Ennesch, Skizzen und Bilder aus dem Luxemburgischen Bundes contingent zum deutschen Heere).

Nadat reeds in 1808 beproefd was, of de hervormde gemeente van Halsteren niet zou kunnen worden opgeheven, ofwel met een naburige gemeente gecombineerd, kwam in 1816 de combinatie met Wouw tot stand, tengevolge waarvan, ds J. C. Lotichius predikant te Wouw, de 5^e januari 1817 zijn dienst te Halsteren aanving. Toen deze echter Emeritus was verklaard, werd de gemeente Halsteren, bij Koninklijk Besluit van 19 september 1825 met Nieuw-Vosmeer gecombineerd.

Het kerkgebouw te Halsteren, in 1648 de katholieken ontnomen en sedert door de protestanten gebruikt, werd bij Decreet van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek van de 13e augustus 1799 aan de katholieken teruggegeven.

De Protestanten moesten zich daarna eerst behelpen met een vergaderkamer in een gewoon huis. Later hebben zij, dank zij een milde gift van Z. M. de Koning, een kleine kerk te Halsteren gesticht, gevormd door het achterste deel van de woning van de koster. Dit bedehuis werd 13 Febr. 1825 plechtig in gebruik genomen.

De hervormde kerk aan de Schoolstraat in Halsteren (gesloopt in 1971) [WBA FTOP00275](#)

7. De Hervormde Gemeente te Halsteren dd. 1816

Hoe de situatie zoowel van R.K. als Hervormden in 1816 was, leert ons een uitvoerig verslag van het Classikaal Bestuur van Breda aan de Minister van Binnenl. zaken. dd. 24 september 1816:

- *Dat de hervormde gemeente van Halsteren voor het tegenwoordige bestaat uit 45 zielen, terwijl nog een negental buiten het grondgebied der plaats onder gemelde gemeente is parochiërend;*
- *dat ingeval voorgenoemde gemeente geen afzonderlijke predikant zou kunnen obtineren, dezelve op een voegzame wijze zou kunnen gecombineerd worden met de hervormde gemeente van Wouw, dewijl Wouw 32 zielen telt en een zeer goede woning voor de predikant heeft, maar elke Zondag slechts één maal gepredikt wordt;*
- *dat daarentegen indien de gemeente van Halsteren met een of andere grotere gemeente zou worden gecombineerd, waar elke Zondag 2 maal of 3 maal gepredikt wordt, zulks tot nadeel van die gemeenten en hun armenfondsen zou strekken;*
- *dat het tot verval der godsdienst zou uitlopen, wanneer in Wouw en Halsteren slechts om de 14 dagen gepredikt zou worden; en dat de helft van het tractement van de predikant van Halsteren aan de predikant van Wouw zou kunnen worden toegevoegd;*
- *dat wat het lokaal te Halsteren betreft, het een kleine kamer is in een boerenwoning van een Rooms-katholiek en slechts aan de gemeente toegestaan door de eigenaresse Vrouwe Wed= de Weerdt te Steenbergem;*
- *Het Classikaal Bestuur voornoemd kan bij deze gelegenheid, niet nalaten zich te interesseren voor gemelde gemeente van*

Halsteren, uit aanmerking van de partijdigheid, waarmede die gemeente van de zijde der Roomsgezinden sedert 1799 is behandeld geworden, en daartoe het volgend (verhaal) van zaken te laten volgen:

- *Omdat de Roomsch-Catholieken verre de meerderheid uitmaakten der inwoners van Halsteren, moest door dezelve krachtens de geest der toenmalige Staatsregeling, de kerk en de predikantswoning, benevens de kerkelijke goederen tegen behoorlijke uitkering, naar evenredigheid der zielen worden genaast;*
- *de R.K. uit welke het dorpsbestuur grotendeels was samengesteld, lieten in dien tijd van gemelde kerkelijke gebouwen en goederen een taxatie doen, zonder daarin de Hervormden in het minst te kennen en begrooten de waarde daarvan op f 1100,-. Zij gaven het getal der Hervormden op als bedragende 39 zielen, niettegenstaande de gemeente in dien tijd nog bedroeg een getal van 66 zielen, overeenkomstig deze opgaf, geformeerd door de municipaliteit van Halsteren;*
- *Volgden bij de Eerste Kamer van het toenmalig Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks op de 13^e augustus 1799 een besluit op 23 augustus daaropvolgende door de Tweede Kamer bekrachtigd; behelzende hoofdzakelijk, dat het kerkgebouw, het Pastoriehuis met de kerkelijke fondsen en goederen zoals dezelve door bovengenoemde municipaliteit waren getaxeerd, aan de Rooms katholieken zouden overgaan, en dat daarvoor aan de gereformeerden door gemelde Rooms katholieken een uitkering geschieden zou in evenredigheid van 39 tegen 1104 zielen.*

- *De Hervormden hoezeer gehoorzaam de voornoemde gebouwen en goederen afgestaan hebbende, weigerden in gemelde schikking, op een valsche opgave gegrond, te treden, en hebben gemeend de luttel uitkeering niet te moeten aannemen, welke de Rooms katholieken hun aanboden, hopende eenmaal gelegenheid te zullen zien, om hetgeen zij hadden moeten afstaan, op een rechtvaardige manier te zien vergoeden;*
 - *tot hiertoe in het minst niet schadeloos gesteld voor de geleden verliezen, heeft de kerkenraad van gemelde gemeente niet opgehouden zich deswegens bij het gouvernement in der tijd te beklagen;*
 - *men heeft dat vruchteloos gedaan onder de regeringe van de heer Schimmelpenninck en (koning) Lodewijk Bonaparte;*
- *Men heeft na de gezegende omwenteling zich met dringende smeekbeden gericht tot Z. M. onze geliefden Koning, als tot Hoogstdezelfs Ministers van Binnenlandsche zaken, en dat hierop tot nog toe geen decisie is gevallen, meent de Kerkenraad daaraan te moeten toeschrijven dat hunne requesten telkens ter goeder trouw gesteld worden in handen van de Burgemeester van Halsteren, de Heer Werthmiller, thans kapitein in dienst bij een regiment Zwitsers in dienst van Z. M., onder de Franse overheersching Burgemeester geweest zijnde van Halsteren;*
- *Hoezeer wegens belijdenis tot het Hervormde kerkgenootschap behorende, beklagt zich de Kerkenraad, dat deze man altijd op de zijde van de R.K. was en de Hervormden tegenwerkte, vermoedende tevens genoemde Kerkenraad, dat voornoemde gewezen Burgemeester het tegenwoordig gouvernement door valsche berichten heeft getracht te misleiden, en daarom meermalen gewenscht hebbende, dat het onderzoek dezer zaak*

mocht zijn opgedragen geweest aan de burgemeesters van Bergen op Zoom en Steenberg en of andere magistraatspersonen, van welke men verwachten mocht, dat zij door overdreven gehechtheid aan zeker Kerkgenootschap, zich niet tot partijdigheid zouden laten verleiden, hetwelk wellicht opnieuw het geval zou wezen, wanneer deze zaak wederom in handen mocht gesteld worden van de tegenwoordigen Burgemeester van Halsteren, die de R.K. eeredienst is toegedaan;

- *de R. K. van Halsteren hebben thans 2 kerkgebouwen en het gewezen predikantshuis dient niet tot kerkelijk gebruik, omdat daaraan geen de minste reparatie gedaan wordt; het Classikaal Bestuur voornoemd neemt derhalve de vrijheid om de veelvermogende interesse van uwe Excellentie bij Z. M. voor de Hervormde Gemeente van Halsteren te verzoeken, en aan de wijsheid over te laten van aan de gemeente vergoeding voor het geleden ongelijk te verschaffen - hetzij door de R.K. te injungeeren tot de voorheen gelaste uitkeering aan de hervormden, naar hun vorig getal van 66 zielen berekend of tot herstel en teruggeven van de geheele vervallen predikantswoning tot de openbaren eeredienst der Hervormden - hetzij op een andere wijze, als het Z. M. mocht behagen, ten behoeve van die gemeente voorziening te doen, ter verzekering eener geruste uitoefening van de openbaren godsdienst.*

Breda, 24 juli 1816.

Het Classikaal bestuur etc.

Een request van de predikant Winkel, ter zelfdertijd gericht aan de Souvereinen Vorst, licht bovenstaand schrijven nog even nader toe: Geeft met de diepsten eerbied te kennen:

Philip Winckel, voorheen Veldprediker bij Uwe Koninklijke Hoogheids Regiment, thans Predikant te Halsteren en wonende te B.o.Z. dat hij ingevolge van een Dekreet van het toenmalig Wetgevend Lichaam in 1799 genomen, met mei van 1800 de Predikantswoning te Halsteren aan het naastend R. K. Kerkgenootschap heeft moeten afstaan, onder in het Decreet gemaakte bepaling en voorwaarde, dat de kerkelijke goederen en predikantswoning zouden worden getaxeerd en daarvan een uitkeering worden gedaan, naar evenredigheid der zielen behorende tot de Hervormde gemeente, welke uitkeering nimmer echter genoten is.

Sedert al dien tijd zag zich de gemeente van Halsteren verstoken van een geschikt lokaal tot hare godsdienstoefening, en de predikant was genoodzaakt, zijn woning te Bergen op Zoom te nemen; dit veroorzaakte hem een schade van tenminste f 150 jaarlijksche huishuur, behalve dat hij des Zondags met moeite en kosten, zijn dienstwerk te Halsteren moest gaan verrichten, welke kosten hij in gemoede op f 50 jaarlijks kan berekenen.

Terwijl de R.K. gemeente in het bezit was van de revenuen der kerkelijke goederen en der predikantswoning, welke zij in perceelen aan daglooners verhuurden, omdat hare priesters niet nodig hadden, om dezelve te bewonen, als bezittende eene zeer goede woning in de nabij gelegen Lepelstraat.

De predikantswoning te Halsteren als niet onderhouden wordende is thans geheel vervallen en onbewoonbaar. De Predikant heeft daarenboven moeten ondervinden, dat de Municipale Raad van Halsteren aan de R.K. Priesters op een bedekte wijze 500 à 600 francs voor huishuur over het jaar 1813 heeft toegestaan, zijnde zulks aan hem geweigerd, schoon met goedkeuring van de heer Prefect, andere Predikanten in dit Arrondissement die huishuur

hebben genoten, 't welk alles de Burgemeester Wertmiller kan getuigen.

Op de eerbiedigste wijze hulde doende aan de gedeclareerde sentimenten van Uwer Koninklijke Hoogheid, vertrouwde de ondergetekende echter, dat het Hoogstderzelve behagen zal om zulk eene onderdrukking niet te dulden, en in dezelve hoge Wijsheid en Rechtvaardigheid maatregelen te nemen, opdat niet alleen de Gereformeerde gemeente van Halsteren een geschikt lokaal bekomme, tot uitoefening van hare openbare eeredienst, maar ook de ondergetekende schadeloos gesteld worde, zo wegens de verliezen, welke hij gedurende 14 jaren, tot ruïne van zijn zeer talrijk huisgezin geleden heeft, als die hij verder lijden zou door het voortdurend gemis aan een bekwame woning te Halsteren.

Hetwelk doende,

C. F. Winckel.

Gemeentehuis Halsteren met op de achtergrond de St Martinuskerk. Opname dateert van vóór 1912. [WBA BOZ016002883](https://www.wba.nl/BOZ016002883)

8. Iets over de School

Over de school van Halsteren is maar weinig zakelijks te vertellen. Het onderwijs wordt gegeven in de geest en door personen, als de Heren Staten-Generaal goedgevonden hadden voor te schrijven d.w.z, de sfeer is geheel protestant en wel agressief-protestant; bij tijd en wijle worden de katholieke kinderen gedwongen rozenkransen, medaljes en santjes uit te leveren. Aan katholieken was het natuurlijk verboden onderwijs te geven. Het behoeft niet te verwonderen, dat men in Brabant lang 'dom' bleef: de ouders zonden hun kinderen met tegenzin naar school, en dan nog slechts om het allernoodzakelijkste te leren.

Op de laatste katholieke schoolmeester *Marcellus van de Bosch* ²⁰⁵), volgde in de zeventiger jaren der 17e eeuw *Pieter Asseur*. In 1690 wordt als schoolmeester genoemd *Anthony Leynsen*, die na zijn dood in 1698 wordt opgevolgd door *Jacobus uyt den Broeck*. Na hem komt *Abraham Heron*, die in 1712 zijn functie neerlegt.

De doorslaande betekenis van de predikant, inzake het onderwijs, komt overduidelijk uit in de resolutie van de magistraat van 15 december 1712. Ds Dellius blijkt n.l. zonder verlof of kennisgeving aan de magistraat tot substituut-schoolmeester te hebben aangesteld *Leendert van der Blicck*.

²⁰⁵ De namen en data betreffende de onderwijzers zijn alle ontleend aan de studie van H. Levelt *Onderwijs te Halsteren in de 18e eeuw*, in de St Geertruydsbronnen IX (1932): 141 e.v.

't Is opvallend, dat in Halsteren langer de katholieke schoolmeester bleef dan bijv. te Woensdrecht, waar ± 1600 al een hervormde als zodanig optreedt.

De magistraat, die zich genegeerd voelt, besluit de benoemde géén salaris te geven. Nu was Halsteren op dit laatste punt niet erg sterk: A. Heron heeft volgens dezelfde resolutiën een request gezonden aan de Raad van State om nog f 211.-. aan achterstallig tractement te krijgen. Dit request heeft hij in januari 1713 nog laten volgen door een tweede, waarop de magistraat hem een schikking voorstelt. Aan deze toestand is niet gauw een einde gekomen.

Intussen had de vroedschap, op last van de Raad van State, Van der Blicck toch als schoolmeester moeten erkennen.

Predikant Dellius verzoekt 15 juli 1723 het schoolmeesterstractement te voldoen, dat hij heeft voorgeschoten ten einde meester *Dirck Suurland* te betalen, die sedert het overlijden van de substituut-schoolmeester *v.d. Blicck* diens ambt waarneemt. Wijl er géén geld in kas is, zal de heer Dellius door de vorster worden gevraagd enig geduld te oefenen tot de nieuwe dorpsrekening, welke eerstdaags zal worden voldaan.

Dirk Zuurland was in 1723 nog een jongeman van omtrent 17 à 18 hoogstens 19 jaar, en lang niet onbekwaam, hij was n.l. in het bezit van het Landmetersdiploma, dat de Raad van Brabant te 's Gravenhage hem kort te voren had uitgereikt. Van dit diploma heeft Zuurland nog veel genoeg beleefd; hem werd in 1766 opgedragen een *Veld- en Gaerboek* te maken, dat thans nog een der fraaiste archiefstukken van Halsteren is ²⁰⁶).

²⁰⁶ 24 en 31 mei 1766 waren commissarissen benoemd om het nieuw kohier der heerlijkheid Halsteren op te stellen, daar de benoemde heren *vaceerden om dat werk bij de hand te nemen*. 28 juni 1766 vergaderden de baljuw, burge-meesters, schepenen, gemeentensmannen en ingelanden van Halsteren in een der zalen van het leenhof te Bergen op Zoom. Met eenparige stemmen werd besloten kaarten en veldboeken op te laten maken, om zo de jurisdictie van

Tijdens zijn schoolbeheer - op 4 Febr. 1726 -, wordt door de Magistraat een missive behandeld van de substituut-ontvanger der geestelijke goederen Jacobus van der Heys, inhoudende:

1. dat de substituut-schoolmeester van Halsteren bij hem was geweest om te klagen over zijn woning, *daar hij onbevrijd is tegen de ongemakken van kwaad weer;*
2. dat onder Halsteren (stel je voor!) een paapse bijschool wordt gehouden en dat hij verplicht is, dit aan Edel Mogenden mede te delen, maar dat hij eerst wilde informeren, want dat zou een *danseuseuse sake met quade gevolgen kunnen zijn.*

De vonken onzer vriendschap verplichten mij deze missive niet per deurwaarder te laten brengen', aldus van der Heys.

De magistraat hoort op deze punten de schoolmeester Dirk Suurland, die verklaart:

1. dat hij nooit geklaagd heeft over zijn woning, want dat hij gezien heeft de ijver van de magistraat om zijn woning te repareren, maar dat door de storm en de regen het herstelwerk niet is kunnen geschieden;
 2. dat hij niets afweet van een paapse bijschool onder Halsteren, *'en daer ontrent oyt ofte oyt egene klagten deswegens heeft gedaan'.*
- Alle regenten verklaarden bovendien niet de minste kennis te dragen van een paapse bijschool.

In 1769 wordt Johan Jacob Muller schoolmeester te Halsteren, die daar, hoewel 72 jaar oud, in maart 1805 nog in functie was. Muller was de laatste hervormde schoolmeester. Na zijn dood (2 november 1805)

Halsteren te kunnen opmeten. Dit werd voor f 600.-. aanbesteed aan de deskundigen Willem Suurland en Kristiaan Bestebroer, gezworen landmeesters.

plaatste het Gemeentebestuur een oproep in de *'beide Bossche couranten'*, waarop 8 sollicitaties inkwamen. De raad maakte daaruit een nominatie op van 3 personen en 31 december 1805 werd *Petrus Franciscus Cusseneers*, organist der katholieke gemeente door het Departementaal Bestuur van Brabant, als onderwijzer te Halsteren benoemd.

De vraag, wààr men school deed, vindt men gedeeltelijk beantwoord in de resolutie der raadsvergadering van 12 oktober 1773. We lezen daar:

Bij gebrek aan een behoorlijke school moet dikwijls worden school gehouden in een klein vertrekje onder de toren, 's zomers; in het najaar op het dorps huis, 's winters wanneer er veel meer leerlingen zijn in het choor der kerk, waaronder het onderwijs erg lijdt ²⁰⁷).

Dit werd enkele dagen later ook geschreven aan de Raad van State.

't Antwoord van dit hoge college was kort en goed: *'de schoolmeester moet een goede school hebben'*.

Inderdaad worden dan spoedig de nodige maatregelen genomen: Er is n.l. in het archief een bestek, waarnaar baljuw, burgemeester en schepenen aanbesteden: het maken van een nieuwe dorps school op het eind of tegen het dorps schoolhuis, ter plaatse waar de oude schuur staat, met leverantie van alle materialen.

²⁰⁷ Dat er 's winters veel meer kinderen naar school komen, (er was toen immers géén leerplicht) wordt ook bevestigd door een rekest dd. 14 mei 1749, waarin J. J. Stuurman, drossaard van het Zuid- en Westkwartier (waaronder óók Halsteren hoort), dat *op geen dorp, onder mijn drossaerd t ampt langer als tien weken off uiterlijk drie maanden in het jaar wordt schoolgehouden, zulks des winters van Kerstmis tot halff Maart, na welke tijd de huisluiden (de pachters) haarer kinderen thuis houden, om het vee te hoeden en tot de landbouw te gebruiken.*

Wat bruikbaar was van de oude school mocht gebruikt worden. Ook moet er een varkenshok voor één varken worden bijgebouwd en een privaat. De aannemer zal gehouden zijn om de poort tussen de keet en school in de heining tegen de straat weer in orde te maken. Het gehele werk moest 1 augustus 1774 klaar zijn.

Voor f 625.-. werd Jan Booijmans aannemer. Deze oude en nieuwe dorpsschool stond in de Dorpsstraat, even voorbij de tegenwoordige Verbeekstichting.

VIII

MENGELINGEN

1. De oudste stukken betreffende Halsteren

Dat de naam Halsteren al van zeer oude datum is, blijkt uit meerdere schenkingen.

Vooreerst uit het charter van 1263 ²⁰⁸) waarbij heer Hendrik van Breda, met toestemming van zijn voogd Wouter Berthout, heer van Mechelen, aan Willem de schout van Ijsendijke heeft uitgegeven: 200 bunder moer *‘metten grunde legghende tote eenre stat geheyten frankenberge reykende tot eyne dorp geheyten Halsteren’*.

Vervolgens blijkt zulks uit de schenkingen van Arnoud van Leuven, heer van Breda, die te Bergen op Zoom op 23 mei 1272 aan de Praemonstratenser Maria-abdij van Middelburg 21½ bunder moer schenkt gelegen *juxta Halstert* ²⁰⁹) en kort daarna in Februari (1273) 1274 met zijn echtgenote samen, nogmaals 30 bunder moer gelegen *juxta Haltre* ²¹⁰), naast de 20 bunder moer die zij reeds bezaten; deze laatste 30 bunder hadden de abt en het convent in mei 1274 gekocht van Bollarduszoon en zijn vrouw.

Het *juxta* van de Latijnse tekst heeft een voor de hand liggende vertaling van *bij* of *nabij* Halsteren.

²⁰⁸ Het charter is aan het eind van dezer paragraaf ([pag 240](#)) weergegeven.

²⁰⁹ Fremery vertaalt foutief (?): ‘onder Halsteren’.

²¹⁰ Fremery vertaalt hier (onnauwkeurig) ‘te Halsteren’.

Wat wordt hier bedoeld met Halsteren? De kom van het dorp, of het hele rechtsgebied (wat wij gemeente zouden noemen)? Is de kom bedoeld, dan kan juxta dus betekenen: nabij de kom, binnen of buiten de jurisdictie; wordt het rechtsgebied bedoeld, dan liggen deze moeren zeker buiten de jurisdictie. En, indien we verband mogen leggen tussen de schenkingen van 1272 en 1274 met die van 1263, dan zoeken we deze moeren in de omgeving van Frankenberge en Halsteren.

In het hoofdstuk

Over de grenzen van

het Halsterse gebied ²¹¹) menen we te hebben aangetoond, dat we voor Frankenberg de huidige Dassenberg mogen aanwijzen met het Steenbergse Laag en Halsterse Laag en is dit inderdaad zo, dan zouden deze 21½ en 30 bunder waarschijnlijk wijzen op het Halsterse Laag. Maar ... ook de Beymoeren, ook de Boudenspolder wellicht en zelfs het Westland kunnen hiervoor in aanmerking komen. Dus hieromtrent is alles nog vaag, tenzij ... de *Monnikenhoeve* in het Westland, ten Westen van de Dassenberg, al van deze oude tijd zou dateren.

Wat echter voor ons van het allergrootste belang is in het charter van mei 1274, is het feit, dat dit charter bewijst, dat reeds in 1274 de schepenenbank van Halsteren bestond en 7 (?) schepenen telde met een ballivus, baljuw of schout; want 6 of 7 met naam genoemde schepenen leggen getuigenis af van die overdracht van Jan Bollarduszoon aan de abdij van Middelburg.

Voor de bepaling van de oudste bewoning (in dorpsgemeenschappen) van de uiterste Noord-Westhoek van het oude hertogdom Brabant, het land ten Oosten van de grensrivier de Striene, is dit van groot belang. Hier volgen hun eerste vermeldingen.

²¹¹ In gedrukte versie: p 159

De Striene zelf vinden we het eerst genoemd in de veel omstreden, ja beruchte bekrachtigingsbrief door Keizer Otto I in 966 gegeven aan de Kerk van Nijvel van al hare bezittingen, waaronder die in 't land van Strijen o.a. op de rivier de Striene de erfenis van Sinte Geretruda, in de stad, welke genoemd wordt Bergom (?).

De tol van Schakerlo, hetzij aan de Striene, hetzij aan de Schelde wordt eerst vermeld in 1213, terwijl *'Tholne of Hardestock dat lighet in Schakersloo'* pas in 1290 naar voren komt, wanneer èn de zuidarm der Striene is afgedamd èn Schakerlo zelf met nieuwe polders omgeven is. In 1232 of 1235 wordt Wouw opgedragen aan Boldinus van Bergen, wat bewijst dat èn Wouw èn Bergen als een klein dorp of gehucht reeds bestonden. Zeker in 1260 bezit Bergen op Zoom een schepenbank en het is hoogst waarschijnlijk vóór 1260 stad geworden. In 1260 bestaat ook reeds Polre (St. Boudenspolder).

In een moeruitgifte bij Frankenberg *'reykende tot eyne dorp geheyten Halsteren'*, dd. 1263 wordt Halsteren als dorp aangewezen. Steenbergem krijgt kort daarop nl. in 1272 zijn eerste keuren.

Let wel, dit zijn niet de jaartallen van de stichting der genoemde dorpen, maar wel de oudste op schrift vastgelegde, nog bewaard gebleven gegevens omtrent hun bestaan.

De stukken zelf zijn te vinden in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* door Mr L. v. d Bergh en het *Supplement* door James de Fremery, nrs 166 (23 mei 1272), 172 (februari 1274), 173 (mei 1274).

Het charter van maart 1263, laten we hier volgen:

Copie contract over 200 bunder moers leggende tot Frankenberghe ende zich uitstreckende tot de dorpe Halsteren, maart 1263.

Heinric, here van de lande van Breda, doen cont allen de ghenen die dese littere sollen syen off hoeren liesen, die wairheit te kennen, dat ic here Heinric vursz. tot de tijden doen icht wijttelijc doen mocht uytgegeven hebbe myt rade consent ende auctoriteit here Wouters Berthout, here van Machelen mijns mombers, Wijlhem de schoutet van IJsendijke, twee hundart buenre moer metten grunde legghende tote eenre stat geheylen frankenb[erg] reykende tot eyne dorp geheyten Halsteren om eyne jaerlixse pensie ende erfrente van thijen punt loevense muent van de vursz. Wijllem, sijnen erffgenamen ind nakomelyngen erfflic ind all jare de vursz. here Heinric sijnen erffgenamen ind nacomelijnge te betalen op sent stephaens dach. Wylke vursz. pensie ind erfrente begijn non sall ieerstwerff betalen nu to sent stephaens dage neest comende.

Vort an so hebbe ic here Heinric vursz. uytgegeven ind verleent de vursz Wijllem woenynghen, hoefsteden ende weeghen gelijke wijs alsoe vur ons leenmannen ende scepen de vursz. Wijllem getekent, gelevert ende gemeten sijn, wylke vursz. wonynghe hoefsteeden ind weegen ic here Heinric vursz uytgegeven hebbe de vursz Wijllem ende sijnen nacomelijngen vrij ende commerloes te besyten sonder eynghen heren thijns, herendienst off herenschattinge daer aff te gheven.

Vort an so hebbe ic here Heiric vursz. de vurgenoemden Wijlhem alsoe vele verliet ende gegeven van de moer ende gronde, dat hij schuldich sall sijn te maken de wech ende dije watterleye streckend hen van

frankenberge tot sijne vorhoeft te Halssteren waert, totten de ende van sijnen palen die hem daer getekent sijn.

Ende van de ende vort reykende tot Woude wart van acht roeden breet, myt alsulker vurwairden daer to gedaen, dat so wie de vursz. watterlye gebrueken ende bouwen wijlle namaels, dat die solen betalen van de coste die daer to gedaen is, off gedaen sall werden na portie ende gront die sy in dat lant off daer bij lijgen hebben.

Ende were dat saeke, dat dese lude dat nijet mede betalen en wouden de cost vursz na porcie van hoeren moer off gronde, die sy in dat vursz. lant off daer bij lijgende hebben, ende waert dat sake dat dan die vursz. Wijllem dese lude weeren ind keren mach van de vursz. watterleye ende hoer scepe vur sijn vorhoeft eynche violencie off broeken daer mede te verboeren.

Vort an sin dese vursz. moer ende gronde als vurseet es, de vursz. Wijllem getekent, gemeeten ende geleverd onder een seker ter[mijn] ende palen die daer gesedt sijn vur onse leenman ende scepen, de vursz. Wijllem synen nacomelyngen teweliken dagen te besijten in der manieren als vursz. es.

Ende vort an gelove ic here Heinric vursz. vur mij ind mijne nacomelijnge dat ic ghein ander mate namaels versoeken en sall noch en mac (mag ?) op dijt vursz moer ende gront.

Ende overmytz dat alle dese vursz. punten ind vurwairden macht ind craft hebben solen, so hebbe ic Heinric, here van de lande van Breda, dese lijttre mijt mijnen properen segele, die her na geschreven staen,

datz te weeten: here Wouters Berthout mijns mombers vursz., here Goedwards van Crunynge, here Wouters van Berghem, here Johans van Staede, rijtters, Jans Belart, Aerds sijns broeders Heinrixs soen, Heinrixs van Wale scepen van Breeda ende van Berghen mede bezegelt.

Ende vort an ist ons rijtteren vursz. Jan Belart ind Arde gebrueder, Henric die Wale, ind ons scepen vursz cont ende kenlic, dat de vursz. Henric, here van de lande van Breeda, dijt vursz. contractt gedaen heeft in de tijden, in de wijlken hij geweest was in der hoeve des hertoghen van Brabant, dat here Henric vursz., comen ware tot sijnen wijtteghen dagen na gewoente ende loep des lands van Brabant ind nijet behoeflic en ware eynichs mombers in de vursz. contractt.

Ende tot der beeden des vursz. here Heinrixs, so hebben wij dese carte medebesegelt in getuegflnisse der wairheyte deser punten vursz.

Gegeven te Machelen int jaer ons heren doe man schreff dusent tweehondert ende LXIII, in der maent van mert.

(Alg. R. A. Nassau Dom., Cassa Steenb. nr 3)

2. Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom en zijn verblijf te Halsteren ²¹²⁾

Nadat Erasmus 25 april 1492 de priesterwijding ontvangen had, wenste hij het klooster Steyn te verlaten. De gelegenheid daartoe vond hij in 't aanbod van de post van secretaris bij de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen ²¹³⁾. Men schreef toen 1493.

Genoemde bisschop was 'n zoon van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom († 1494), en Margaretha de Saint Simon. In de stadsrekeningen van Bergen op Zoom 1471-1472 vinden we reeds: *'Meester ²¹⁴⁾ Henric van Berghen', als 'protonotarius van onsen Heiligen Vader de Paus van Romem, onssen voirs, liefs heren zoon'.*

Enkele jaren later is hij bisschop van Kamerijk. Hij werd als zodanig te Brussel 1 oktober 1480 geconsacreerd ²¹⁵⁾. Toen Erasmus bij hem kwam, was de bisschop juist benoemd tot kanselier van de Orde van het Gulden Vlies, de aanzienlijkste waardigheid aan het hof.

De bisschop wilde graag nog hoger en verhoopte daarom veel van de gaven van Erasmus ²¹⁶⁾. Deze betrad met zijn nieuwe betrekking, het pad van een in die tijd zeer gewone en zeer gezochte carrière: die van de intellectueel in de schaduw der groten.

²¹²⁾ Dit artikel werd door C. Sloopman vroeger gepubliceerd in *Taxandria XXXV* (1928), p. 113 e.v.

²¹³⁾ *Erasmus*, door J. Huizinga. Haarlem 1924, pag. 21.

²¹⁴⁾ Reken Stadsarch. B.o. Z. 1471-'82, fol. 39 recto.

²¹⁵⁾ G.C.A. Juten, *Oud-Bergen*. Oudh. Jrb 4^e Jrg. pag. 159 en 160

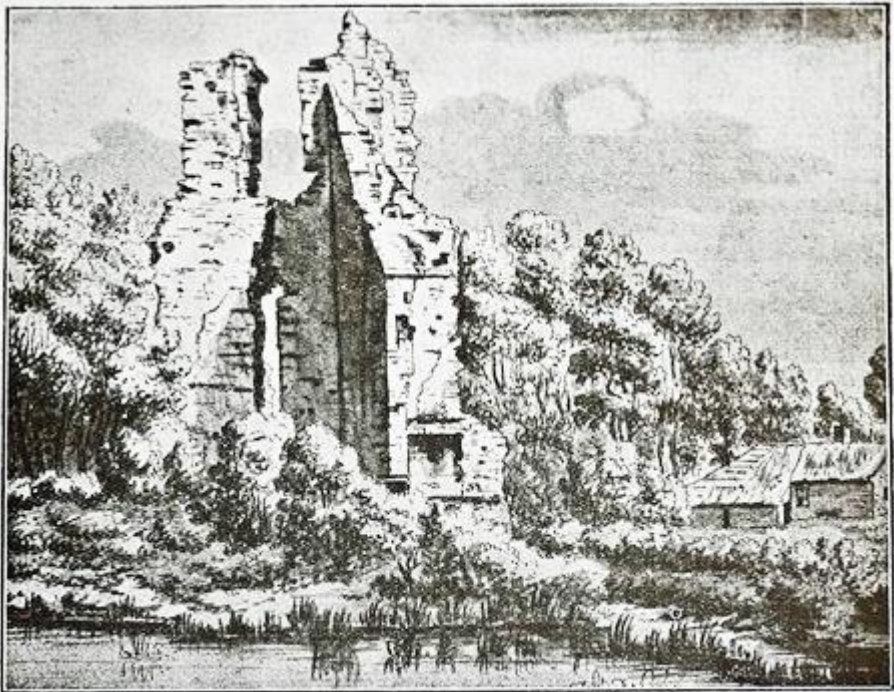
²¹⁶⁾ Erasmus had het aanbod te danken aan zijn roep als latinist en letterkundige, want het was met het oog op een reis naar Rome, waar de bisschop de kardinaalshoed hoopte te verwerven, dat hij in diens dienst trad (Huizinga. a.w. pag. 21). Van de reis kwam intussen niets.

Intussen viel het Erasmus niet mee bij de bisschop. Hij had 't er heel druk en moest de veelvuldige verplaatsingen van het ene verblijf naar het andere: Bergen op Zoom, Brussel, Mechelen meemaken ²¹⁷).

De weerslag van zoo'n bezoek aan Bergen op Zoom, vindt ge gewoonlijk in de Stadsrekeningen. Volgens notities uit die jaren, welke in betrekking met ons onderwerp 't voornaamste zijn, gaf de stad bij ieder bezoek 'n geschenk:

Opten XIIIen dach van Meerte gesconcken mijnen Heer van Cameryc XII gelten Rijns wijns, ²¹⁸).

* * *

Ruine van het kasteel te Halsteren (Lepelstraat) door Jozué de Grave 1671

²¹⁷ Huizinga, a. w. pag. 22.

²¹⁸ Rek. 1494-1495, fol. 183 verso en nog eens fol. 186 verso; Rek. 14-93-'94-, fol. 139 recto en Rek. 1497-'98, fol. 38.

Ondanks dat trekkend leven kon Erasmus werken. Zo heeft hij de *Anti Barbari*, te Steyn begonnen, in 1494- te Halsteren ²¹⁹⁾ waar hij toen verbleef, herzien en uitgewerkt, in de vorm van een dialoog. De personen die hij ten tonele voert, zijn, met hemzelve, zijn beste vrienden.

In *Tomus X*, van '*Omnium Operum Desiderii Erasmi*'; (Leiden, 1706.) ²²⁰⁾ kolom 1691, begint '*Desiderii Erasmi Antibarbarorum liber primus Joanni Sepido suo*'. We lichtten er de passages uit, die ons 't meest interesseerden en geven ze woordelijk vertaald weer:

(Kol. 1693)

Toen ik nog een jonge man was, woedde bij ons vreselijk de pest. Uit zucht naar zelfbehoud begaf ik me toen naar het platte land aan Brabant, zó gezond en aangenaam tevens, dat die plaats mij allergeschikst leek, niet slechts om gezond te blijven, maar evenzeer om me aan de studie te wijden ...

Terwijl ik hier als verborgen leefde en van het rustige buitenleven genoot, bezocht mij onverwachts *Willem Hermans*, een vriend, onder mijns gelijken veruit de dierbaarste, de boezemvriend mijner kinderjaren, en tevens een prettige studiemakker, zodat met onze jaren, ook de vriendschapsband nog was aangegroeid

Zijn komst en nog meer het onverwachte van zijn komst, deed me zoveel genoeg, dat ik, om niet alleen hiervan te genieten, aanstonds een bode zond naar ons beider vriend, *Jacobus Battus*, die toentertijd in de dicht nabijgelegen stad Bergen, het ambt van Secretaris bekleedde.

²¹⁹⁾ Hierop komen we verder nog terug.

²²⁰⁾ In het vervolg zullen we dit werk citeren naar deel, kolom en gedeelte van een bladzijde, b.v. L B X 1219 F = Opera, deel X, kolom 1219, onderaan.

Welk een heerlijke verschijning was die man ²²¹) (God getuige het), met zijn candide ziel, zijn zachtheid van karakter, en begaafd met een diepe wetenschap.

Battus zelf brandde van verlangen om Willem te zien, opgewekt hiertoe, deels door zijn brieven, ten dele ook door mijn gesprekken, waarin ik bij mijn nieuwe vriend, over onze oude vriendschap sprak.

Tot heden heb ik nog niemand ontmoet, die zo bewonderd, zo vereerd werd en die wederzijds zo vurig de vriendschap van ontwikkelde personen zocht, vooral in de schoone letteren.

Zodra hij (Battus !) mijn bericht ontving, rukt hij zich los uit de vriendenkring, en snelt - neen vliegt hierheen, en zoals bij regel 's nachts, daar hij overdag zich moeilijk kon verwijderen; onlangs immers was de administratie der stad hem opgedragen, zodat hij al zijn werk zeer vlot en ijverig moest vervullen. Het kleinste deel van de nacht werd dan ook aan de slaap gegund.

Nauwelijks komt de dageraad, of we staan op en zoeken de litteratuur op; de heldere hemel lokt ons naar buiten. Wij maken een wandeling in de omgeving, en aan mijn gast toon ik de ligging der streek en het natuurschoon.

Terwijl wij daar bij toeval op de *ophaalbrug* staan, verschijnt eensklaps in de verte Judocus de geneesheer, een zeer beminnelijk en ontwikkeld man, vergezeld van Willem Conradus, een hoogst voornaam burger der stad. Deze bezat niet verre van ons een klein landhuis, waarheen de wijze man zich gewoonlijk begaf, wanneer het stadsleven en de stadsaangelegenheden hem vermoeid hadden (hij bekleedde aldaar de hoogste magistratuur), en wanneer hij de toevloed der burger rechtsgedingen een weinigje wilde ontvluchten

Vandaar waren wij bij hem, of was hij bij ons al de tijd, die hij op de buiten doorbracht, want ik genoot van de omgang met die man, tevens vriend en geleerde, bovendien hadden wij gemeenschappelijke zaken te regelen....

²²¹ Erasmus bedoelt hier Willem Hermans.

(Kol. 1694)

Zodra hij genaderd was, roep ik hem toe; Wat komt gij, consul, hier doen op 't platte land, welke gemeenschap is er tussen U en de landelijke rust, o mensch der menschen, die leven als een dwarrelwind?

De burgemeester lacht eens, en denkt aan Battus, die in zijn eerste jongelingsjaren de vluchtige meisjeslieftheden had gezocht, waar echter de Letteren hem weer vanaf getrokken hadden.

Zodra de burgemeester Willem gewaar wordt, stapt hij dadelijk met de dokter uit zijn wagen en zendt zijn echtgenote met al haar 'pompa' vooruit naar het landhuis.

(Kol. 1744)

Terwijl zij aldus onderling schermutselen, zien wij een knaap van de burgemeester afkomen van de villa; daar thuis alles gereed is, zal de maaltijd bederven en worden wij door z:ijn echtgenote verwacht, zo bericht hij.

Welaan dan, zeide de burgemeester, laten we allen gaan.

Enkele der gecursiveerde zinnen in het gegeven citaat willen we met de ons ten dienste staande gegevens, nader verduidelijken.

1. Welk is het verblijf op het platteland van Brabant, dicht bij de stad Bergen, waaraan 'n ophaalbrug was?

De compositie van de Anti-barbari, in dialogvorm moet men stellen in 1494 tijdens het verblijf van Erasmus op 't kasteel te Halsteren ²²²)

Met deze mededeling, is meteen de vraag beantwoord ²²³).

²²² Zie: Opmeer, *Opus Chronologicum*, Antw. 1611, pag. 438; dum episcopus profectionem adornat in castello Halteretio agri Bergensis, libros Antiberburorum cotiscribit.

²²³ Zie voor het kasteel te Halsteren [§ 3 van dit hoofdstuk](#).

Als reden voor 't verblijf van de bisschop met z'n secretaris aldaar in 1494, mogen we wel opgeven 't feit, dat de vader van de kerkvorst, Jan metten Lippen, toen juist op het ziekbed kwam te liggen, welk ziekbed de 7^e september 1494 zijn sterfbed werd.

2. *Willem Hermans*, is 'n vriend uit Steyn, waarmee Erasmus 10 jaren in het klooster was.

3. *Jacobus Battus*

Erasmus ontmoette Battus 't eerst in Bergen, zoals duidelijk blijkt uit het gegeven citaat ²²⁴). Battus was toen - we schrijven 1494 - bijna 29 jaar ²²⁵). Hij had aan de Universiteit te Parijs gestudeerd en was daarvan ongeveer 2 jaren geleden teruggekeerd.

'*Prima Februarij 1493 (- 1494), werd Meester Jacob Badt - borge Peter de Jonge - als poorter van Bergen ingeschreven* ²²⁶). Daarna was Battus hoofd der stadsschool ²²⁷). Kort daarop is hij gemeente-secretaris ²²⁸).

Blijkens 't gegeven citaat, was dat op de tijd van de totstand-koming der Anti-barbari nog slechts kort te voren geschied ²²⁹).

Hij is niet lang secretaris gebleven, wat over duidelijk blijkt uit de Stadsrekeningen 1494-1495, fol. 228recto:

²²⁴ L B X 1693 D: *apud recentem sodalem*.

²²⁵ L B X 1760 B: *accedo enim ad annum undetrigesimum*.

²²⁶ Poortersboeken 1472-1522, Stadsarchief Bergen op Zoom.

²²⁷ L B 1700 F 6: *cum ante biennium fere reversus a Lutetia Parisiorum, ludi litterarii administrationem suscepissem*.

²²⁸ L B 1697 E. I: *donec publicum ludum eius urbis moderaretur, nam hinc ad secretarii munus eret adscitus*.

²²⁹ L B 1693: *nuper in administrationem Rei publicae vocatus*.

‘Meesteren Jacobe Badt, secretaris, dien in zijn aennemen toegeseyt was, datmen hem syne officie goet maken soude LX Rijngulden tsjeers, ende want hy synen tyt nyet ute en diende, ende vanden cameran nyet meer ontfangen en hadde dan XXXIII Rijngulden, zoe is hem voirt betailt de rest beloopende VI pond XV st’.

Ten overvloede blijkt dit ook uit Allen, *Opus Epistolarum Erasmi*, dl. 1, ep. 38. 4 ²³⁰).

Prof. Huizinga vertelt ons verder in zijn boekje *Erasmus*:

‘Het was Batt, die, toen de vooruitzichten bij de Bisschop van Kamerijk op teleurstelling uitliepen, voor Erasmus een uitweg hielp vinden. Hij zelf had te Parijs gestudeerd ²³¹), en daarheen hoopte thans ook Erasmus zich te kunnen begeven, nu Rome hem ontging.

De toestemming van de bisschop met de belofte van een stipendium, werden verworven, en Erasmus vertrok naar de beroemdste aller universiteiten, te Parijs, waarschijnlijk in de nazomer van 1495. Batt's moeiten hadden hem dat geluk bezorgd’. (pag. 25).

‘In het voorjaar van 1496 werd Erasmus ziek, en vertrok uit Parijs, eerst naar zijn beschermer de bisschop, die hem te Bergen vriendelijk ontving, en waar hij weer op zijn verhaal kwam’ (pag. 33).

‘In de zomer van 1498 deed Erasmus opnieuw een reis naar Holland en naar de bisschop’. Hij vond deze ‘in de drukte van een aanstaand vertrek naar Engeland op een diplomatieke zending, prikkelbaar en vol klachten.

²³⁰ noot: het bovenschrift van Ode 4 van Herman luidt:

Incredible suum declarat desiderium Jacobei Batti, hominis candissimi, qui fuit senatus oppidi Bergensis publicus a secretis; cuius cum mores ab Herasmo qui tum Batto familiarissime utebatur, per epistolam didicisse(t) quanta videndi hominis arserit cupiditate hac carmine non obscure testetur’,

Dit bovenschrift is waarschijnlijk toegevoegd bij de publicatie in januari 1497, en uit het perfectum ‘*fuit*’ blijkt, dat Battus toen reeds uit Bergen vertrokken was.

²³¹ We zagen dit reeds (C.S.)

Het werd Erasmus meer en meer duidelijk, dat hij naar een andere beschermer zou moeten omzien. Misschien zou het de Vrouwe van Veere, Anna van Borselen kunnen zijn, in wier dienst thans zijn trouwe en hulpvaardige vriend Battus stond als gouverneur van haar zoon, op het kasteel Tournehem, tussen Calais en Saint Omer'. (pag. 36).

Zoals blijkt uit Allen, a. w. ep. 80, was Battus reeds 29 november 1498 in dienst bij Anna van Borselen, als gouverneur van haar zoon, Adolphus van Veere. Abt van het klooster St. Bertin te St. Omer was Antonius van Bergen ²³²), broer van de bisschop van Kamerijk. Hij bezocht ook meermalen de stad Bergen op Zoom, en kende dus Erasmus zoowel als Battus. Het is lang niet onwaarschijnlijk, dat deze Antonius, Battus aan zijn nieuwe positie geholpen heeft. De laatste schijnt daar z'n verdere leven mee doorgebracht te hebben.

Even is er nog sprake van, dat hij naar Holland zal komen ²³³), dit zou dan Luik moeten zijn, waar Adolphus zou gaan studeren ²³⁴).

Verder spreekt Erasmus nog van een terugroepen van Battus door de domina ²³⁵). Die uitstedigheid is blijkbaar niet van blijvende aard geweest; alle verdere brieven zinspelen op z'n verblijf 'in arce', op zijn betrekking tot Adolphus, op Anna van Borselen.

Huizinga vertelt verder over de vriendschap van Erasmus met Battus nog 't volgende:

'Battus heeft Erasmus nog uitgenodigd naar Tournehem te komen. Hij gaf daaraan echter geen gevolg. Battus wordt aangespoord het terrein voor hem te bereiden bij Anna van Veere, hij had nl. geld nodig!

²³² Zie voor zijn persoon *Taxandria* XXXI (1924) bls. 102.

²³³ Allen a, w. ep. 92.11.

²³⁴ Allen a. w. ep, 95.11.5.

²³⁵ Allen a, w. ep. 124.40.

In het begin van 1499 had het beloofde bezoek op het kasteel Tournehem plaats, gevolgd door een nieuwe reis naar Holland. Anna van Veere gold nu voortaan als zijn beschermster.

Battus kon blijkbaar niet zoveel voor hem verwerven. als Erasmus gehoopt had. (pag. 37).

‘Later (1500) schrijft Erasmus een brief, waarin hij de trouwe Battus aanwijst, hoe hij de Vrouwe van Veere moet belezen, om geld te geven. (pag. 40).

‘Een gedeelte van het jaar bracht Erasmus te Orléans door. Blijkbaar heeft hij in die dagen gratis gewoond bij een zekere Mr. Jacobus Voecht ²³⁶) uit Antwerpen, wie hij een vette kostganger wist te bezorgen in de persoon van een bastaardbroeder van de bisschop van Kamerijk ²³⁷). De bisschop zelf beweert Erasmus - *Antimaecenas* noemt hij hem nu - laat thans nauwkeurig te Parijs zijn gangen naspeuren.

‘Er is heel wat gal in de brieven uit die tijd.

Het meest verdriet ons de toon jegens de brave Battus. Hij wordt hogelijk geprezen, zeker, Erasmus zal hem mede onsterfelijk maken. Maar hoe geraakt is hij, wanneer Battus niet terstond aan zijn dringende eisen kan voldoen. Hoe bijna schaamteloos zijn z'n instructies, wat Battus de Vrouwe van Veere moet vertellen, om haar gunst voor Erasmus te verwerven. (pag. 50).

²³⁶ Volgens Dr. Floris Prima, wien ik over deze persoon om inlichtingen vroeg, is hij zeer waarschijnlijk, maar niet zeker, dezelfde als Jacob de Vocht, een gekend Antwerpsche handelaar. Hij werd op 27 Sept, 1514 naar Bremen gestuurd met twee andere Antwerpenaren, om de betrekkingen tussen de Oosterlingen en Antwerpen te herstellen. Zie Alimeyer, Trésor Nationat (1842), 1. bis. 292. Hij was lid van de Broederschap der H. Besnijdenisse te Antwerpen.

²³⁷ Die bastaardbroeder kan zijn: Antonius, later deken van Lier. Deze was dus een natuurlijke zoon van Jan metten Lippen, en - zoals uit de legitimatie-akte van maart 1515 blijkt - van Marie Jossens. In 1535 beroept hij zich in 'n verzoekschrift op '*sen grand aige*'.

In 't zelfde jaar nog gaat Erasmus op reis, o. a. om bij de bisschop van Kamerijk nog eens zijn opwachting te maken, waarschijnlijk te Brussel. Vandaar ging hij naar Veere, maar vond geen gelegenheid, zijn beschermvrouwe te spreken. In juli 1501 kwam hij tot rust op het kasteel Tournehem, bij zijn trouwen Battus. 't Jaar te voren had hij Battus er nog op uitgestuurd om de abt van St. Bertin 'n gift te ontwringen ²³⁸) (pag. 64).

‘Erasmus spoorde Battus ook aan om Grieks te leeren, maar die had geen tijd daarvoor. (pag. 66).

Battus sterft ten slotte, tot verdriet van Erasmus, die er zijn trouwste vriend aan verloor, waarschijnlijk door vergif ²³⁹).

Er is dan ook herhaaldelijk sprake van afgunst op Battus, van pogingen om hem er uit te gooien, wat ze inderdaad met zijn broer gedaan hebben. Zijn dood moet vallen vóór 2 juli 1502, daar in een brief van deze datum Erasmus er van spreekt als over een bekend feit. Het jaartal staat niet vast, maar op 18 juli 1501 leefde hij zeker nog, en in ep. 172 schrijft Erasmus: *‘hoc anno magnifice saevit in nos fortuna’*, Deze brief dateert vrij zeker uit september 1502, omdat de dood van Hendrik van Bergen (7 oktober 1502) er nog niet in vermeld wordt.

Van Battus particuliere leven blijkt verder alleen nog, dat hij getrouwd was (Erasmus laat haar zijn groeten overbrengen) en dat hij tenminste een zoon had, Cornelis, die later steun vond bij Erasmus. Onder de kanunniken der Grote Kerk was ± 1567 een Batt. Dat zegt zonder nadere gegevens echter weinig: vóór Jacobus, vinden we ook wel 'ns 'n

²³⁸ Bekend is nog een brief van Erasmus aan Antonius d.d. maart 1514, waarin hij uitweidt over het euvel van de krijg. (Allen, a.w. 288 en Huizinga a. w. pag. 113 en 114.) Die brief werd later 't boek: *Dulce bellum inexpertis*..

²³⁹ Allen, a, w. ep, 171; *Battum mors ademit vel venenum potius*.

Batt genoemd in het Bergse archief ²⁴⁰). Het zijn meestal vreemdelingen (waarschijnlijk Zeeuwen).

Erasmus mocht in 1502 wel zeggen: *‘dit jaar heeft de fortuna wel hevig tegen ons gewoed’; Battus was gestorven, in oktober 1502 stierf Hendrik van Bergen en Anna van Veere was hertrouwd en kwam als patrones niet meer in aanmerking.*

Ik heb de bisschop van Kamerijk in drie latijnse grafschriften en één grieks herdacht; ze hebben maar zes gulden gezonden, opdat hij, ook gestorven, zichzelf gelijk zou blijven’, zo schreef de fijne spotter ²⁴¹).

4. *Judocus de geneesheer,*

dien Erasmus noemt, kan niemand anders zijn als: *‘Meestere Jooste van Schoonhoven der stadtdoctor in medicinen voir zynen loon ende jaerlicke wedden zoe dairaff met hem overcomen is, betaalt ... XV pond’* ²⁴²).

Geen enkele der 3 andere geneesheren toch, draagt de voornaam van Joost. Uit de Notulen der Rekenkamer blijkt, dat mr. Joos reeds in september 1493 hier werkzaam was. Er bestond een geschil tussen *‘meester Anthoenis en meester Joose beyde medecyns ter cause van der gagien van mijnen Heer ende vander stad’*. In 1502 is hij reeds overleden. Zijne vrouw was Kerstine Henric Clausdochter ²⁴³).

²⁴⁰ ‘Poorters int genachte XVII december 1474 Meester Cornelis Willems. de Bat. doctor in medicinis, borge Walraven Claussen’. Poortersboek 1472-1522, fol. 4 recto.

²⁴¹ Huizinga, a.w. pag. 74.

²⁴² Zie: Rek. Stads-Arch, B.o. Z., 1493-'94, fol. 132 recto; 1494-'95, fol. 178 recto; 1497-'98, fol. 29 recto en 1498-'99, fol 27 verso.

²⁴³ *Taxandria* XXIX 1922 pag. 136.

5. *Willem Conradus*

een hoogst voornaam burger der stad, die aldaar de hoogste magistratuur bekleedde, die Erasmus zelfs aanspreekt met de titel consul, zochten we onder de burgemeesters. Bergen op Zoom had toen twee burgemeesters, die ieder jaar aftraden. Beider functie was echter zeer verschillend. Vandaar dat Erasmus schijnbaar het recht heeft, z'n vriend consul te noemen.

In 't Boek der Privilegiën 1397-1442 CA, staan alle burgemeesters en schepenen vanaf 1397 tot op de eerste helft der XVIe eeuw. Het oplettend beschouwen van deze lijst deed ons tot de conclusie komen, dat:

Willem Colgheeness, de vriend van Erasmus is, al was hij dan ook in 't jaar 1494 geen burgemeester. Erasmus zin slaat echter duidelijk op het verleden, bovendien neemt Willem Coelgenens in de geschiedenis van Bergen op Zoom een zodanige plaats in, dat zijne biografie tegelijkertijd een deel der geschiedenis van Bergen op Zoom gedurende het laatste kwart der XVe eeuw is.

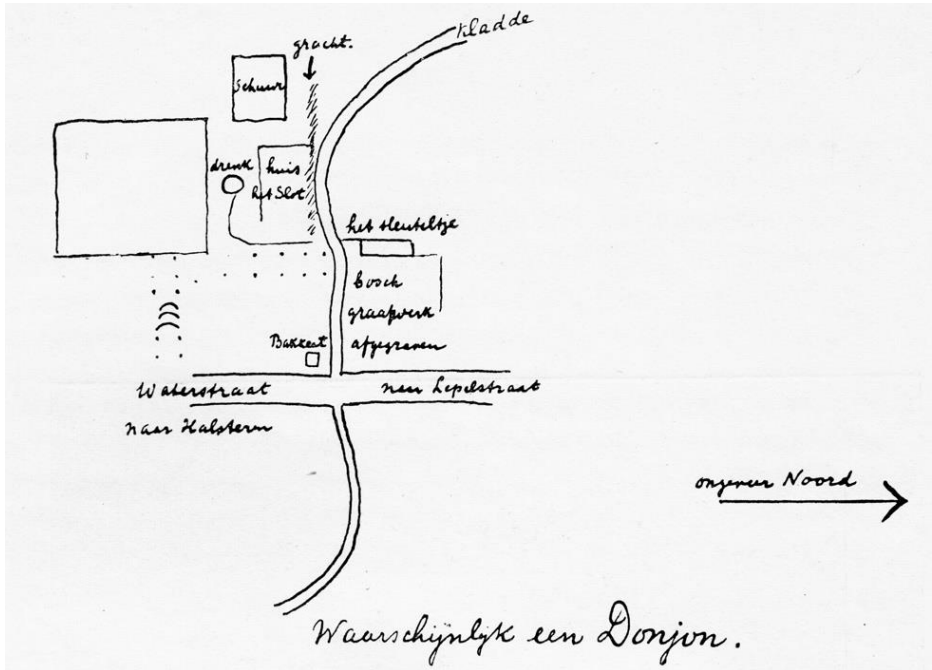
In de Rek. 1469-1470, lezen we: 'de secretarise van der stadt Willeme Coelghenensoen' ²⁴⁴) en als zodanig zien we hem aanhoudend op reis om te onderhandelen over handelsaangelegenheden.

De Rek. 1478-'79 zeggen: '*Willem Coelgenens, pensionaris der stad van Bergen, die by gemeynen raide van der stadt aengenomen is in de jare voirleden*' ²⁴⁵). In 1484 is hij burgemeester, later bekleedt hij allerlei andere regeringsfuncties. Vooral in 't jaar 1497 heeft hij zich als

²⁴⁴ fol. 9 verso.

²⁴⁵ fol. 17 recto.

bestuurder geweldig geroerd. We menen te mogen zeggen, dat hij van beroep lakenkoopman was. Zijn vrouw was Catharina Knopper ²⁴⁶).

Overzichtskaartje van de ligging van de resten van het vroegere kasteel te Lepelstraat

²⁴⁶ Voor verdere bijzonderheden, zie: *De familie Coelgheens*; het artikel van C. A. Juten, in *Taxandria* XXXV (1928), p. 123 e.v.

3. Het Slot

In 1379 verkocht Jan Bode, de amman van Antwerpen ‘*dat huus ende slot van Halsteren*’, aan Hendrik van Boutersem, ‘*dat dat open huys ende slot es ende van rechte zijn zal mijns liefs ende gemints heren van Bergen op ten Zoom, omme daerinne ende daarmede te doen, als dat gerechte lantsheren met ende in huere open huysen ende sloten gewonlic sculdich zijn te doene*’²⁴⁷).

Jan Bode was in bezit gekomen van deze versterkte hofstede, door zijn huwelijk met Lijsbet van der Gheest, wier vader Willem in augustus van het voorafgaande jaar, de grootste helft van het dorp van Halsteren in bezit had gekregen. Uit de rekeningen van de rentmeester valt op te maken, dat er in het slot was een *sale*, een *eetkamer*, een *groencamer*. Archivalische gegevens bevestigen, dat het slot door een gracht omsloten werd en op de binnenplaats geheel afzonderlijk een zware toren stond. Achter het kasteel liep een hoge aarden wal, waaruit meermalen kogels te voorschijn kwamen die uit de richting Tholen erin geschoten waren. Ook vond men hier geraamten, en één der jongste onderzoeken in januari 1935 kwam tot het vermoeden dat het hier ging om overblijfsels van een Frankische nederzetting (van de 4e tot de 9e eeuw van onze jaartelling).

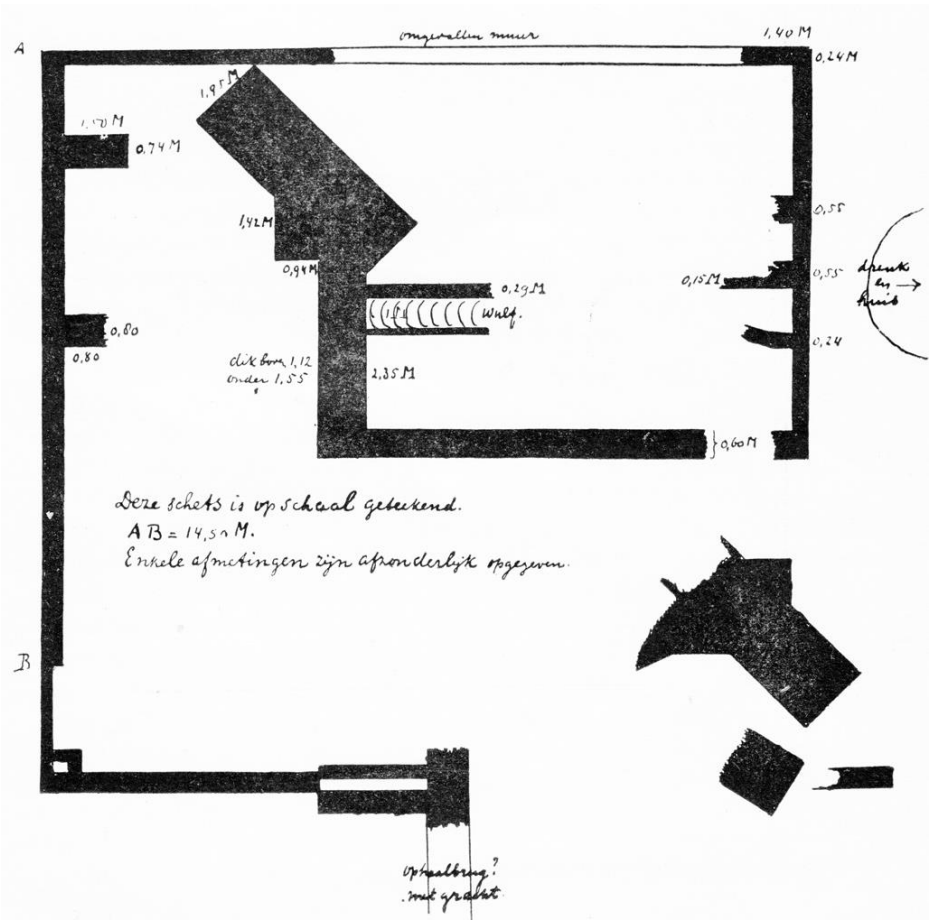
De lemen vloer, welke werd aangetroffen, zou afkomstig zijn van een woning van deze stam. Het graf, waarin het geraamte gevonden is, moet gedeeltelijk door deze vloer gegraven zijn, terwijl het vermolmde hout beschouwd werd te zijn het onderste gedeelte van de boom-

²⁴⁷ G. Juten in *Oud-Bergen* en P. J. Verhoeven, in *Oudheid en Kunst* (Brecht) XII (1921) p. 1, 41, 60 e.v.

stammen, welke ter stutting van het met plaggen bedekte dak, in de duinbodem zijn gedreven.

* * *

In het begin van de 80-jarige oorlog vormde het kasteel een belangrijk strategisch punt. Zo werd 6 augustus 1583 door de Staten van Zeeland, in overleg met de Prins van Oranje, toen in het bezit van het Markiezaat, ernstig overwogen, om ter beveiliging van het land van

Plattegrond van de opgraving van het kasteel in 1929 door L Merkelbach

Tholen de voorliggende polders onder water te zetten, en het slot te Halsteren te verbranden.

Als in de maand juni van hetzelfde jaar Steenberghe door Parma is ingenomen, worden de troepen van Biron, die gekomen waren om die stad te ontzetten, door de Spanjaarden verslagen en op de vlucht gedreven. De Spanjaarden achtervolgden de Fransen, speciaal het regiment van Paes, zover het vallen van de avond en het slot, dat op hem vuur gaf, toeliet.

In deze jaren zal ook het rond het kasteel gelegen bos afgebrand zijn. Gedeeltelijk verkoolde onderdelen van boomstammen en stukken hout, werden in de omgeving van het kasteel herhaaldelijk van onder een dikke kleilaag en uit de turf opgedolven.

Als Steenberghe in handen der Spanjaarden is, probeeren deze het kasteel zo lang mogelijk te behouden. Vanwege het verre uitzicht over de Schelde en over de verdrinken landen langs de Eendracht tot Vosmeer, kon men vanaf het Halsterse kasteel de krijgswegingen van de vijand bespieden, mogelijk zelfs afbreuk doen.

Waarschijnlijk werd er een vaste bezetting gelegd. Althans zo zou men willen besluiten uit een post, voorkomende in de *'rekening der gemeene magistraten'* van het eiland Tholen over 1585-1586:

'[....] Is noch bij mij betaelt aen Mathijs Corneliss. schuytman van Romelswale, die met sijne schuyte een compagnie Engelsche soldaten uit haer schepen aan de forten Geuzegat ende Venusdam gevoert heeft volgens sijn billet tot 6 sc. 8 gr.

[.....] hebbe noch betaelt een billet bi de capiteyn Utenrecht geschreven van zekere vivr es biden vorss. capiteyn op het Halstersche slot gezonden met een schuyte van ter Tholen tot 10 sch., valet alt zamen ter somme van 4 £, 3 sc. 4 gr'.

Overzicht van de opgraving in 1968 [WBA BOZ105006687](#)

Alvorens een aanval te doen op Tholen en Bergen op Zoom te omsingelen, maakte Parma op 17 september 1588 zich meester van het slot van Halsteren, na een schermutseling vanuit de Reigerstoren met de zwakke bezetting. Nadat hij tevergeefs had getracht Bergen op Zoom in te nemen, heeft hij alvorens af te trekken, in de nacht van 11 op 12 november 1588, het slot van Halsteren in brand gestoken. In 1671 stonden van het kasteel nog maar enige muren meer overeind. De originele tekening van Josua de Grave, aanwezig in de topografische atlas van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's Hertogenbosch, laat dit duidelijk zien.

Bij een opgraving in 1929 werden de fundamenten ten dele blootgelegd en op tekening gebracht. De nog bestaande hoeve der familie Bogers-Dankers lag eertijds binnen de buitenvest. Onmiddellijk achter

het woonhuis en de drenk kwamen de fundamenten te voorschijn (zie bijgevoegde tekeningen, pag 262 en 264). ²⁴⁸)

²⁴⁸ In 1968 is een nieuwe opgraving op dit terrein gedaan door Prof JNG Renaud. Hiervan is een verslag gepubliceerd in het Nieuwsbulletin van van de Koninklijke Oudheidkundige Bond: *Archeologisch nieuws*. Ook TJ Hoekstra; [Verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het Kasteel van Halsteren](#); Fibula 10 (1969) 1-4 (afl 1) en 21-28 (afl 2)
Zie ook [Waterschans 2008-4](#)

4. Over Brood, Vlees en Bier

Zover als we uit het Bergen op Zoomse gemeentearchief gegevens van deze aard kunnen putten, blijkt, dat het platteland van het latere markiezaat in de middeleeuwen een grote mate van vrijheid werd gelaten, om brood en vlees binnen de stad te verkopen.

De aanvoer en verkoop van gebakken brood is een gewoon verschijnsel op de Bergse weekmarkt. Als een soort correctie op de hoge prijzen van de slagers, werd aan hun vakgenoten van buiten de stad gelegenheid gegeven, op de z.g. Zaterdagsche '*buijckmerct*' vlees te verkopen.

Aan die toestand is een eind gekomen tijdens de Republiek, in verband met fiscale voorschriften eenerzijds, doch stellig ook dank zij het steeds meer exclusief optreden van de stedelijke gilden, die daardoor werkten aan de eigen ondergang.

Bij resolutie van 5 juli 1691, werd door de Raad van State verboden brood te bakken te Halsteren, Noordgeest en Borgvliet.

Desniettenstaande geeft de magistraat van Halsteren 18 januari 1707 aan Adr. Janssen Nijders en 12 juni 1708 aan Anthony Adriaenssen van Oers uit Roosendaal verlof tot het bakken van brood. Vanwege de voorkomende overtredingen wordt dit verbod op 18 september 1713 vernieuwd, de drossaard krijgt bevel '*om behoorlijk toezicht te houden op nakoming deser ordre, als strekkende tot beneficie van 's Lands middelen en tot voorkoming van fraude*'.

Dit toezicht had enige steun in de voorschriften, welke bestonden op het malen van het graan. Niemand toch mocht zijn graan ter molen brengen zonder van de pachter of collecteur van 's Lands middelen een biljet ontvangen te hebben, terwijl ieder moest aangeven op welke molen hij zijn graan liet malen.

Ook dit verbod wordt overtreden. Zo ziet de baljuw zich 11 december 1723 genoodzaakt huiszoeking te doen bij Govert Dirksen Luijkx, bij wie een *handquarenmolen* wordt aangetroffen. Om verdere fraude te voorkomen, krijgt dit molentje een plaats op het dorpshuis.

Naar aanleiding van een schrijven van de substituut drossaard van Bergen op Zoom dd. 19 januari 1752, vernemen we bij de behandeling daarvan door de Raad van State de 26e mei 1752, *'dat drossaard en regenten der heerlijkheid Borgvliet, niet alleen aan Mathijs Gigts het broodbakken hebben gepermitteerd, maar zelfs de vermaning daarover (met iteratieve instantie) van de substituut drossaard hebben afgewezen, en ook zelfs Jeker en Jan van der Leeden met verlof het slachtersambacht exerceert aldaar, verscheiden beesten slacht, het vleesch verkoopt en uitvent, hetgeen alles is in prejuditie en nadeel van de bakkers en slachters der stad Bergen op Zoom en tot merkelijk nadeel van 's Lands gemeene middelen'*.

De Raad van State hernieuwt zijn resoluties van 5 juli 1691 en 18 september 1713 en verbiedt met de meeste nadruk het bakken van brood en het slachten van vlees op een boete van f 200.

De Representanten van het Volk van Bataafsche Brabant maakten 10 maart 1797 aan dit soort achteruitzetting van het platteland een einde.

De aanleiding was weer een klacht. Sedert enige tijd had n.l.

J.Hendriks, wonende in de herberg de *Koperen Doos* staande even buiten de Steenbergse poort, tegen de teen der glaxis, een bakoven geplaatst, en publiek brood verkocht, dat frauduleus binnen Bergen op Zoom werd gesmokkeld, waardoor de pachter van de impost op het gemaal zo considerabel veel leed, dat hij geweigerd had te betalen, zolang daarin niet voorzien was. Die pachter had zich ook al, doch vruchteloos, gewend tot de drossaard van Halsteren en Noordgeest. Zoals gezegd, de Representanten trokken het besluit in *'als strijdende*

met de natuurlijke vrijheid van ieder ingezetene' en aan burger J.H. Hendrixx en andere ingezetenen van deze jurisdictie wordt vrijheid gelaten, om binnen die gemeenten brood te bakken en vee te slachten.

* * *

Met het bier staat het enigszins anders. de 21^e augustus 1533 krijgt de stad Bergen op Zoom van de Markies een privilege, waarbij wordt bepaald, dat alle dorpen van het markgraafschap, behalve Oudenbosch, Gastel, Hoeven en Rukven, zullen gehouden zijn hun bieren te halen binnen de stad of de vierschaar van Bergen en niemand zal daar bier mogen brouwen, dan alleen voor eigen gebruik, alles op straffe van 60 karolus gulden.

Tijdens de Republiek, bleef dit zo. Toch lezen we in een resolutie van de magistraat van Halsteren dd. 17 juni 1704, dat de brouwer Augustijn Pietersen van Bael, bevolen wordt *'de weg terzijde van zijn brouwerij op te maken en te zorgen, dat het water uit zijn brouwput elders wordt heengeleid, zodat het niet over de weg loopt'*.

Blijkbaar werd er dus wel eens octrooi verleend tot het oprichten van een brouwerij. De gang van zaken komt aardig uit, als een tweede gegadigde in 1712 een brouwerij te Halsteren wil oprichten. We citeren hier diens request aan Hoog Mogenden Heren Staten-Generaal de Verenigde Nederlanden:

'Geeft met behoorlijke reverentie te kennen Laurens van Balen, zoon van Cornelis van Balen, oud-borgemeester en inwoonder van Wouw, dat bij suppliant tot commoditeit ende op het verzoek, van eenige ingesetenen van Halsteren, Marquisaet van Bergen op Zoom, zich hebbende laten bewegen, om onder de jurisdictie van Halsteren te maken en op te richten een brouwerije, dat bij suppliant daartoe van

haar Hoogheijt de marquise van Bergen op Zoom, ook permissie en octrooy bekomen heeft op 11 mei 1712 als blijkt hier annex, soo keert hij suppliant zich tot U Hoog Mogenden ootmoedig verzoekende, dat U Hoog Mogenden deselve permissie en octrooy gelieven te approbeeren, ende te ordonneeren, dat onder het district van Halsteren, niemant int toekomende geen brouwerije meer sullen vermogen te stellen ofte maken, dan als die van de suppliant binnen de tijd van 15 of van 20 jaren'.

Dit verzoek bereikt langs de Raad van State, de magistraat van Halsteren om advies. De laatste keurde het goed, omdat het in het voordeel van Halsteren was, *'evenwel zonder anderen van vestiging uit te sluiten'*. Deze twee brouwerijen brachten echter moeilijkheden mee, vanwege het ontbreken van een ordonnantie op dit bedrijf.

Op een vergadering van schout, burgemeesters, schepenen en gemeentensmannen van Halsteren en Noordgeest de 15^e juli 1716 in *de Prince van Auvergne* te Bergen op Zoom gehouden, beloven de brouwers Jacobus van Hoerenbeek en Cornelis van Balen, ieder voor hun brouwerij op het platteland f 30.- te zullen betalen, zodra deze kwestie is opgelost. De schout zou zich daarvoor met z'n collega's van Oost- en Westkwartier naar de Haag begeven, teneinde een concept-ordonnantie op de brouwerij te bespreken.

Enkele jaren later besluit de Raad van State dat er *'geen coopbier brouwerijen in de generaliteit mogen staan, binnen 1½ uur gaans van beslooten steden'*. Het was de Halsterse magistraat echter bekend, dat overall in de baronie van Breda, 't markiezaat van Bergen op Zoom en Steenberghe *'de brouwerijen coopbieren brouwen als voorheen, alleen in Halsteren niet, en daar het hier meest alle geringe en arme menschen zijn, die somwijlen wel een vat off kinneken bier, tegen de*

vrouw in de craem comen, zouden gebruiken en om de grote onkosten van wacht, tol en watergeld en werkloon sulckx moeten derven', daarom moet baljuw Deijts in een request aan de Raad van State vragen, 'dat onze brouwerijen als voorheen coopbieren mogen brouwen' (8 maart 1720).

5. Meekrap

‘Het eerste spoor van meeproductie ontdekt men in 1514. Het is dus waarschijnlijk, dat men in het land van Bergen pas omtrent 1500 met de verbouw van mede is begonnen’, aldus Dr W. Moll in zijn boek: *De rechten van de Heer van Bergen op Zoom*.

We meenden reeds lang dit te moeten betwijfelen, aangezien het archief van Bergen op Zoom een keure bevat op het bereiden van meekrap, die in de polders ten noorden of ten zuiden van Bergen op Zoom moet verbouwd zijn en welke keure dateert uit het jaar 1440. Maar deze keure behoeft nog geen bewijs te zijn, dat reeds toen in het land van Bergen meekrap werd verbouwd.

Een definitief bewijs leveren de notulen der Bergen op Zoomse weeskamer d.d. 7 Febr. 1474, wanneer de weesmeesters uitmaken wat het erfdeel is van *‘Thoenkene, Adriaen Willems van Halsteren weeskint*. Tot deze rijke erfenis behoorden o a.:

een aandeel in

‘eenre meedstoven ende erven metter molenen

ende toebehoirten, gestaen op te noortside van de havenen;

de helft van 6 gemeten ende 200 roeden lants ende erven [...] in de

Nyeuwen Noortpolder gelegen ende gecomen van Henrick Clauss., dair

Jan van der Mere jairlicx op heeft op 't geheel 31 sc. brab. ende sall de

voirss Danckaert in hueren hebben, elc gemet voer 7 sc. brab, ende is

omtrent anderhalf gemetstaaert gepoet met meeden;

[...] als van meeden bewesen sij, dat de wedewe en 't voirss. weeskint

tsamen hebben, acht ende een half gemeten ouder meeden van 2

jaeren, gelegen in de Noortpolder, in de Boyenmoer ende oic int land

van Glymes ende elders;

[.....] *ende noch 8½ gemeten meeden van eenen jaire gelegen int lant van Glymes ende in de Noortpolder;*

[...] *zij bewesen voirt der voirss. weduwen en kinde tsamen toebehoirende zeven balen crappen gelegen in de meedstove op te havene, oic noch drie balen gemeen meeden;*

item, noch sekere meede in de stove ongebaelt ende sekere mede die noch te dilven is, dair namaels afgerekent zal worden, als die gebaelt ende bereedt sijn sal'.

De overleden boer dreef met die meekrap flinke zaken, de weduwe had n.l. nog geld te vorderen van *'een man van Brucelle geheten Jan Voschaert (en) noch 9 pieteren, die sculdich is Hube de Verwere'*, beiden ongetwijfeld lakenververs.

In een aanvulling op deze boedelstaat wordt nog gesproken van *'15½ gemeten ende 37 roeden meeden in Bovenmeer'*, over de verkoop van 5 balen *baelioens* en andere partijen meekrap op de Bergse Paasmarkt van 1474. Een van die kopers, *Jan Willoquel van Doirnic*, zou tijdens de a.s. Bamismarkt te Antwerpen betalen.

Dit enkele geval, levert niet alleen het bewijs, dat meekrap werd verbouwd in de Halsterse polders lang vóór 1500, doch tevens dat het een gezocht handelsartikel was op de Bergse jaarmarkt.

* * *

De boeren zijn in hun polders meekrap blijven verbouwen.

Omdat er in naburige plaatsen een buitengewone aftrek bestond, besloten enkele personen de 2^e maart 1755 in de Glymespolder een meestoof te bouwen. De oprichters waren:

Laurent Adan, Raad en Intendant van het Doorluchtig
Huis van Bergen,

Mr. Carel van Bommel, Drossaard van Bergen op Zoom,

P.A. Mattenburg, rentmeester van het Doorluchtig Huis van Bergen,
A. Ooninckx, K. Adan, landmeter van het markiezaat,
Joan De Neef, Johan Plevier, rentmeester van de dubbelen 200ste penning over een kwartier van het eiland Tholen en
Willem Plevier, schepen der stad Bergen op Zoom.

Zij kochten gezamenlijk een stuk land van de burgemeester Johan Drabbe en diens neef Theodoor Louis Drabbe bouwde daarop de meestoof. Ieder droeg voor 1/8 deel in de kosten bij.

In het beheer van de meestoof had ieder 1/8 een stem, toekomstige kleinere aandeelhouders (minder dan 1/8) hadden geen stem. Om de 8 jaar zou ieder der aandeelhouders 'een *begang*' hebben, d.w.z. een jaar de administratie voeren, de vergaderingen leiden en daarvoor een vergoeding ontvangen van f 60. - .

De meestoof zou altijd moeten blijven een gemene stoof, waar ieder vrij zou mogen reden ²⁴⁹). De '*proportionarissen*' echter zouden f 1, - per 1000 pond minder redegeld betalen dan anderen. Mocht een der aandeelhouders zijn aandeel van de hand willen doen, dan zouden de anderen altijd de voorrang hebben om dit 1/8 geheel of gedeeltelijk aan te kopen, alvorens buitenstaanders het aanbod werd gedaan. Was het aandeel niet eerst aangeboden, dan was de koop ongeldig.

De vergaderingen der aandeelhouders zouden altijd binnen Bergen op Zoom, doch niet in een herberg, gehouden worden.

Meer horen we er niet van in de 18^e eeuw.

* * *

²⁴⁹ Reden: gereed maken.

In het begin der 19^e eeuw hebben Gedep. Staten, in verband met de knoerijen in het bereiden der meekrap, voor West-Brabant hun bepalingen gemaakt op die nijverheid en een eed gevorderd van de 2 keurmeesters, die door hen zouden aangewezen worden uit een voordracht van 4 personen, door de gemeentebesturen in te dienen. Den 24^e maart 1820 benoemen zij Karel Noutens en Leendert Timmermans tot keurmeesters van de meekrap te Halsteren bereid, doch wanneer de keurmeesters 13 oktober d.a.v. voor het gemeentebestuur aldaar hun eed afleggen zijn dit Leendert Timmermans en Arnold van Bremen.

Van deze keurmeesters zijn bewaard gebleven, de opgaven betreffende de goedgekeurde hoeveelheden, welke tussen 1821-35 verwerkt zijn in de Glymesmeestof, die na 1826 de naam krijgt van *'het Blauw Kruis'*

Jaar	Vaten Krap	Vaten gemeene meede	Onbe- roofde meede	Vaten mul.	Totaal
1821	4	2	83		89
1822	22	11	74		107
1823	2	1	68		71
1824	4	2	76		82
1825	4	2	91		97
1826	13	7	95		115
1827	26	14	82		122
1828	16	8	89		113
1829	4	2	66	45	117
1830	4	2	48		54
1831	4	2	64	36	106
1832			106	57	163
1833			129	55	184
1834			143	31	174
1835			150	14	164

Inzake de mullen kwam er 27 augustus 1822 een aanschrijving van de Gouverneur der Provincie Noord-Brabant, dat de keurmeesters moeten waken:

1/ tegen het verstampen van mullen in de stoven, alvorens de andere meekrapsoorten afgereed en gekeurd zijn;

2/ tegen het verwerken van krap in de werkplaatsen buiten de stoven, alwaar men de mullen verstamp.

1 oktober 1825 worden beëdigd:

M. Timmermans en Arn. van. Breemen, keurders;

Ant. van Meer, droger;

Christ Luijckx, stamper;

Adr. Voormeren, onderman;

Cornelis van Rijen, drijver.

Voor 1836 zijn het de volgende personen:

Leendert Timmermans en Arnold van Bremen, keurders;

Pieter Albert, assistentkeurmeester;

Antonie van Meer, droger;

Christ Luijckx, stamper;

Andries Luijckx, onderman;

Jacobus van Trijen, drijver.

* * *

Een memorie van 22 november 1879 is de moeite waard er kennis van te nemen:

‘In dit waterschap (van Oud-Glimes Polder) bestaat een meekrap fabriek, die in 1820 of daaromtrent een soort van haven of losplaats maakte, om zodoende vaartuigen nabij die fabriek te kunnen doen

aanleggen, ten einde de gefabriceerde goederen des te beter te kunnen verzenden.

Het waterschap verzocht en verkreeg mede het gebruik van de losplaats om daar nu en dan een scheepslading mest en andere voorwerpen in het belang van de handel te doen aankomen.

De los- en ladingsplaats vorderde voortdurend onderhoud (waaraan de proportionarissen van de meestoof voor de helft bijdroegen); de meekrapcultuur kwijnde, ging achteruit en is thans geheel weg, zodat de fabriek gesloten is en dientengevolge geen losplaats meer nodig heeft.

Het waterschap nu heeft sedert jaren de bedoelde losplaats overgenomen en zich met het onderhoud moeten belasten.

Met de toename van de suikerbietenteelt en het vervoer der bieten en andere zaken als mest en steenen is deze aanlegplaats van eenig belang zoowel voor schippers als andere handeldrijvende personen, zodat deze los- en ladingplaats steeds onderhoud vordert, waarvan de kosten jaarlijks toenemen. Derhalve achtte het waterschap het billijk, ter tegemoetkoming in hare onkosten het havengeld te brengen op 5 cent. per hl.

Deze heffing zou vermoedelijk f 70 per jaar opbrengen, de onderhoudskosten bedroegen echter van 1873-78 jaarlijks f 127, 28, in het jaar 1879 zelfs f 239.-.

Vanaf 1839 was het havengeld 2 cent per ton, de droger van de meestoof vervulde tegelijk de rol van 'havenmeester' (in 1839: Antonie Vermeeren).

In 1870 was tot die functie benoemd Carolus van Meer.

6. Valsemunters te Halsteren ²⁵⁰⁾

De *Leydse Woensdaagse Courant* van 11 september 1726 bevatte het volgende bericht:

‘Halsteren, bij Bergen op Zoom, de 9 September Deser dagen sijn door twee kinderen een quartier vers van dit dorp aan de kant van het water van ter Thoolen gevonden 3 à 4 stempels van valsche munters, waar op door eenige persoonen derwaarts gaande met een hark nog in de 40 stempels sijn op gehaald, ende naderhand sijn nog eenige aldaar gevonden, soo dat het getal in de 50 beloopt; zij sijn meest om sonne-pistoletten te slaan, alhoewel daar ook stempels van Engels geld, ende fransche Kroonen etc. onder sijn; men heeft er uyt curieusheyd 3 à 4 op lood laten slaan, ende bevonden, dat er van twederhande soorten sijn ende zelvsvant jaar 1726. Alle de gemelde stempels sijn aan de magistraat van deese plaats overgelevert’.

Een en ander was voor de Raden en Generaalmeesters van de Munten der Verenigde Nederlanden aanleiding zich te wenden tot de Staten Generaal om in deze zaak de nodige maatregelen te treffen. Deze wachtten daar niet lang mee: nog dezelfde dag (11 september 1726) ging er een schrijven naar de Drossaards van Stad en Land van Bergen op Zoom, om scherp te onderzoeken, hoe die stempels daar gekomen en van wie ze afkomstig waren en zo mogelijk de persoon in hechtenis te nemen, die zich van die stempels ontdaan had.

Het antwoord van Halsteren bleef niet lang uit: 16 september antwoordt de magistraat:

²⁵⁰ Over het eerste geval vindt men uitvoerig gehandeld in het *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 1924 door A. O. van Kerkwijk.

'[...] dat van 'teerste oogenblik af aan, dat de voorss. stempels ontdekt zijn geworden, de bailliu en magistraat alle hare kragten hebben ingespannen, om te ontdekken, van wie de voorss. stempels, aldaar gekomen zijn, ende door wie die gebruikt soude mogen wesen, ende daer inne gecontinueerd tot nu toe, dogh geen sodanige personen kunnen ontdekken, alleenlijk dat nu en dan nog eenige stempels zijn gevonden geworden, dat de bailliu en de magistraat, alle de gevonden en ontdeckte stempels immediaat in secure bewaring hebben genomen, ende wel sorge gedragen, dat geene derselver in handen van particuliere zijn gecomen ... '.

Een verdachte heeft men echter niet gevonden. Voorts werd beloofd, dat de stempels zo spoedig mogelijk naar den Haag zouden worden gebracht. Hiermede belastte zich de secretaris zelf: 't waren er alles bij elkaar 69 ²⁵¹).

Twee andere waren nog in Tholen terecht gekomen, doch aldaar in beslag genomen en vernietigd.

Van de overgebrachte stempels werden in lood en zilver enige gebrekkige afgietsels gemaakt en toen bleek uit enkele sprekende afwijkingen, al gauw, dat het stempels voor valse munten waren.

Alhoewel er een grote beloning was uitgelooft om de maker van deze valse muntstempels te ontdekken, zijn er géén gegevens, waaruit blijkt, dat deze is ontdekt.

²⁵¹ 19 september 1726 wordt de secretaris Gillis van Braen gelast zelf naar Den Haag te gaan om de stempels te brengen. Aan Hoog Mogenden zal worden verzocht de kosten van het onderzoek enz. aan Halsteren, dat zo slecht bij kas is, te willen vergoeden. Hoog Mogenden zijn hiertoe bereid. Derhalve stelt de secretaris een memorie op.

Eén stempel, waarschijnlijk later nog te Halsteren gevonden, berust in het Munt- en Penningkabinet te 's Gravenhage.

* * *

Meer succes had de baljuw van Halsteren in 1765. Deze wist toen een uitgever van valse munt gevangen te nemen. In het begin van een request van die baljuw uit 1767, waarin hij de Hoog Mogenden Staten-Generaal verzoekt èn om salarisverhooging èn om betaling van de kosten, door hem in de behandeling van deze zaak verschoten, lezen we:

*'Geeft zeer onderdanig te kennen J. Adrianus Henricus Rupertus, bailluw van Halsteren, Noordgeest, Auvergne-, Oud-Glimes en Beijmoerpolders, marquisaet van Bergen op Zoom, dat de suppliant in de maand december des jaars 1765 op decreet van de regenten van Halsteren, heeft geapprehendeert zekere Christiaan Pietermans, ter zake, dat dezelve zich ophield met het uitgeven van valsche halve en quart Zeeuwse rijksdaalders, en vervolgens tegen denzelven crimineeljk geageerd heeft met dat gevolg, dat hij in de voorleden jare bij sententie is gecondemneert, om eenigen tijd aan de geeselpaal met roeden om de hals en een bordje op zijn borst met de woorden: **bedriegelijke uitgever van valsche munt**, gebonden ten toon te staan, en voorts ten eeuwigen dage gebannen; en waarop de executie terstond is gevolgd; dat de kosten, die daarop zijn gevallen (mits dezelve in een ordinair proces ontvangen was) bedroegen bij de 1400 gulden, welke de suppliant al gedeeltelijk heeft betaald bij form van verschot, in de suppositie, dat die aan hem zouden worden geleeden, als van ouds en als van onheugelijke tijden altoos is geschied, namentlijk in de rekening*

van het reëel voor 2/3 en in die van het personeel voor 1/3; doch dat op de reëele rekening in de maand november laatstleden de gelandens hebben kunnen goedvinden te besluiten, daarvan niets in de rekening te passeeren, waardoor de suppliant is gebracht in de uiterste verlegenheid en o. a. werd aangemaand door de secretaris van Bommel, tot voldoening van zijn declaratie in die zaak gevallen, welke excessief hoog zijnde gesteld, zou bedragen over de f 400.-. ‘

7. Rechtskwesties

Volgens de resolutiën van 15 december 1706 had notaris Cornelis van Booven zich kort te voren, in opdracht van de magistraat van Bergen op Zoom, naar de schans Roovere begeven, en aldaar ten huize van wijlen Jan Lindersen, zoetelaar van beroep, het zegel verbroken van een kistje, waarvan de sleutel door een van de erfgenamen aan Pieter van Balen, presidentschepen van Halsteren, was overhandigd.

Dit optreden van Bergen op Zoom beschouwde Halsteren als schending zijner jurisdictie en de heren P. van Balen en J. Pietersen Venne, lieten daartegen, bij monde van de waarnemend vorster Hendrik van Loenhout bij de Bergse magistraat protest aantekenen. De Bergse notaris ging echter de volgende dag nogmaals naar de schans en inventariseerde de hele inboedel.

Halsteren besloot ook tegen deze rechtsinbreuk protest in te dienen. Waarom Bergen op Zoom dit alles deed is niet recht duidelijk. Waarschijnlijk is echter de verklaring te zoeken in een andere zaak, welke tegelijk met deze afgehandeld wordt.

In november 1707 richt deurwaarder Nicolaas van Ferny te Bergen op Zoom, een request aan de markies, waarin hij schrijft, dat Maria de Ligt, als erfgename van haar stiefvader Jan Leendertsen (zie boven), en soetelaresse op het fort Roovere, hem als gewezen pachter van 's lands imposten op de speciën en consumptiën op de 3 landforten, waaronder genoemd fort ressorteerde, over de termijn, welke eind maart 1707 was verlopen, de som van f 119- 17-12, was schuldig gebleven.

Ferny had haar meermalen gemaand en gesommeerd te betalen, doch de vrouw was '*kranck van sinnen geworden*'. De heren van de

magistraat van Bergen op Zoom hadden toen naar eigendommen geconfisceerd en haar weinige meubeltjes op het stadhuis te Bergen op Zoom laten brengen. Ook het huis waarin zij woonde was haar eigendom, en Ferny wilde dit nu verkopen, teneinde uit de opbrengst de schuld te kunnen verhalen. Hierna schrijft hij dat: *‘ondertussen dispuyt ontstaan is, tussen gemelte heren van de magistraat alhier en de heer Meynaardt van Segwaert, schoutet van Halsteren offwel de regeringe aldaar, over 't poinct van het territoir en jurisdictie, seeckerlyk Uwe Hoogheijt (= de markies) bekend, welk different nog ongetermineert is, en dat inmiddels de suppliant (= Ferny) ook tot nu toe stille geweest is, en zijne executie onvervolgt off in state gehouden heeft; ende want schoon deze zaak nog langer machte blijven ongedecideert, de suppliant, die 't gemeene Landt zijn pachtpenningen moet betalen ende door de ontvanger schade komt te lijden, niet langer behoort te worden opgehouden, maar ter contrarie te gaudeeren van zijne penningen als voor alle anderen geprefereert’*. Ferny verzoekt daarom verlof om de meubelen en het huis bij opbod te mogen verkopen. Inderdaad krijgt de deurwaarder 13 december 1707 dit verlof, doch het schijnt, dat de benodigde papieren hem pas 19 mei 1708 zijn uitgereikt. Kort daarna n.l. 12 juni d.a.v. volgt de uitspraak van de markies inzake het geschil tussen het gerecht van Halsteren en dat van Bergen op Zoom betreffende de forten Roovere en Pinsen. Bergen op Zoom zal het recht van impost behouden op de dranken getapt binnen deze forten, doch die imposten zouden zonder voorkennis van Halsteren niet mogen verhoogd worden. Overigens bleef de jurisdictie van Roovere geheel onder Halsteren, die van fort Pinsen onder Noordgeest.

* * *

In de vergadering van 15 juli 1725 wordt een request behandeld van Jacob Reijgersman, drossaard van Wouw, die aan de markies van Bergen had verzocht, de jurisdictiën onder Halsteren te bevelen, de kwartiersvergaderingen te Wouw bij te wonen.

‘Alsof deze districten onder het drossaardambt van Wouw zouden hooren!’ zo roepen de Halsterse regenten verontwaardigd uit. Zij dienen daarom een protest in tegen dat request, want deze kwartieren zijn zelfstandig, zeggen ze en ze zijn desnoods bereid, dit voor een competenten rechter te verdedigen.

De toelichting die zij hierbij geven, komt in het kort hierop neer: Ofschoon Halsteren en Noordgeest wel enige malen door gecommiteerden tot Wouw zijn geweest voor algemene zaken, evenals die van het Oostkwartier, zo is ook Wouw en onderhorige kwartieren en de Waterkant wel in 't Leenhof van Bergen bijeen geweest, op welke vergaderingen de secretaris van Halsteren en Noordgeest, nevens die van Wouw, ieder op hun beurt de pen hebben gevoerd.

Wouw kan alleen vergaderingen uitschrijven voor de Waterkant, waarvan de drossaard van Wouw zelf schout is.

Daarentegen is het officiersambt hier altijd door de markies en zijn voorgangers afzonderlijk benoemd, en sedert de dood van Mr. Alex. van Stapele 20 jaar geleden, is het schoutambt door de vorige markies verheven tot *'balliënage'*. (Mr. Meijndert van Segwaert, Jhr. Hendrik de Bere, Govers Deijts).

Sedert 1704 is niemand van deze districten meer te Wouw gecompareerd. De drossaard van Wouw beweert wel, dat wij slechts gedurende de oorlog geëximeert zijn, maar dat is onjuist, wij zijn in vreedestijd evenmin te Wouw geweest.

De vorige drossaards van Wouw: Mattheus van Hout, aangesteld in 1700, Bauvezere, d'Aubigne en de vader van deze hebben nooit aan dit vermeend recht gedacht.

Uit een repartitiestaat in 1695 te Wouw opgesteld kan blijken, dat Halsteren volstrekt niet ressorteert onder het drossaardambt van Wouw. Bovendien, als commissarissen naar Wouw moesten gezonden worden, zal dit een ruïne worden voor Halsteren en Noordgeest, wegens de vele comparitie- en vacatiegelden.

* * *

16 augustus 1805

Alzo Jan Hagenars wonende op de dorpe van Halsteren [...] op de erve [...] dicht aan of bij de erve van de insinuant (dat was Adriaan Broos) kwam te plaats en enige korven met bijen, ende insinuant daardoor een groot ongemak en overlast komt te lijden en daarom meermalen tevergeefs aan Hagenars heeft verzocht de korven te verplaatsen en omdat burenen elkaar geen overlast mogen aandoen en hij dus verplicht was de korven te verplaatsen, daarom moet de gerechtsbode van de gemeente Halsteren Louis Lantmeter uit naam van Adriaan Broos aan Jan Hagenars gerechtelijk afvragen, om binnen 8 dagen de korven te verplaatsen en betaling te doen der kosten van de gerechtsbode, met dreigement van verdere vervolging.

8. De Brabantse Landtol

Naast de heffing van verschillende accijnsen, welke moesten dienen om de kas der heerlijkheid aan de nodige middelen te helpen, werd ten behoeve van de Raad van Brabant, de Brabantse landtol geheven. In 1733 voelen de inwoners zich door de ambtenaren, die deze tol moesten heffen, niet billijk behandeld.

Van oudsher was het gewoonte, dat wanneer de inwoners van Halsteren granen of andere goederen naar Bergen op Zoom, als hoofdstad van het markiezaat vervoerden, zij van die goederen de landtol moesten betalen, maar anders niets. Sinds het jaar te voren werd echter ook '*geleigeld*' gevraagd.

Hoewel Halsteren in 3 magistraten was verdeeld, werden die districten altijd beschouwd als één jurisdictie, zodat voor goederen, welke binnen deze jurisdictie werden verplaatst of verwerkt, nooit enige tol, laat staan gelei werd geheven.

De 7e mei 1733 wordt echter door de tollenaar van Halsteren, geholpen door die van Roosendaal, Oudenbosch en Nispen een wagen met 2 paarden van Jan de Graeff, landbouwer te Halsteren verbeurd verklaard, ofschoon de wagen nog op Halsterse grond stond en de knecht zei, dat hij het hout naar het hoornwerk vervoerde, dat onder de jurisdictie van Auvergne lag.

Wel werden paard en wagen teruggegeven, doch pas na betaling van f 63. - Dit was nog te meer onbillijk, wijl de tol alleen dan moest betaald worden, als hout of musterd ingescheept werd naar Holland, Zeeland of elders.

De tollenaar te Halsteren had ook iets nieuws ingevoerd, dat nog nooit elders was vertoond. Wanneer men n.l. tolbriefjes ging halen voor de te vervoeren goederen en wegens het slechte weer dit vervoer op de

aangegeven dag onmogelijk was, dan moest men 's anderen daags een nieuw briefje halen èn nogmaals betalen, anders liep men kans zijn goederen te zien in beslag nemen. Kwam men met ledige wagens te Bergen op Zoom, dan vorderde de tollenaar voor elk paard ook weer ½ grote munt, hetgeen rehtens alleen van geladen wagens mocht geheven worden.

't Was hierover dat Halsteren een bezwaarschrift indiende, waarop de Staten Generaal op 11 Febr. 1734 een besluit nam, dat héél weinig aan deze klachten tegemoet komt, alleen wordt in die resolutie aan de pachter van de grote Brabantse zwijgende landtol gelast *'dat hij eigener autoriteit geene nieuwicheden invoere, en zorg drage, dat ook door zijne bedienden geen vexatiën worden gepleegt, en over het een en ander alle gefondeerde klagten van de Raad (van Brabant) afhouden, en dat bij aanhaling van goederen, wagens of karren in plaatsen van 's Bosch afgeleegen, deselve niet doe brengen na(ar) 's Bosch, soo verre de goederen tot adstructie van de begaane faute of fraude niet aldaar nodig zijn'* om daardoor de ingezetenen niet al te zeer te bezwaren.

9. Wegenonderhoud

In november 1729 wenden de regenten van Halsteren zich tot de domeinraad van het Huis van Bergen met een request, waarin een bekend en wel meer voorkomend euvel wordt aangewezen.

Voornameijk de publieke en 's heren wegen zijn n.l. *'ingenomen door de respectieve eigenaren met derselver landen daer tegens leggende, (zoo)dat die op verscheijde plaatse, en genoegsaem over al teenemael onbruijckbaer sijn geworden, als konnende met geen mogelijkheid twee karren, wagens off andere rijtuijgen de anderen passeeren'*.

Daar komen dan ook vele klachten over binnen.

Zij verzoeken daarom een bevel, waarbij de eigenaars, die met hun landen grenzen aan wegen, welke niet meer aan de afmetingen voldoen, waarvan de grond dus door hen of hun voorgangers is ingepalmd, worden gelast *'binnen de tijd van ses eerstkomende maenden van weerkanten te maken ter breete van 12 voet, dus in 't geheel 24 voet'*.

Tevens verzoeken ze hen een zoodanige macht te verlenen, dat in het geval enige eigenaren onwillig waren, deze wegen ten koste van die nalatigen in orde te laten maken.

De domeinraad bleek inderdaad genegen door een dergelijke ordonnantie aan dit misbruik een einde te willen maken. Toch vreesden de regenten, *'dat vermits de langdurige verwaerlosinge der voirss. placaten, ordonnantiën en reglementen* ²⁵²*, het sommige quaetwillige niet sal ontbreken aen pretexten'* om de ordonnantie te ontduiken, en door allerlei middeltjes hun maatregelen te dwarsbomen.

²⁵² Zij doelen hier op de placaten, ordonnantiën en reglementen door de hertogen van Brabant op het stuk van de wegen uitgevaardigd.

Daarom verzochten zij aan Hoog Mogenden Heren der Staten Generaal der Verenigde Nederlanden, dat ook zij deze ordonnantie zouden willen bekrachtigen, zodat zij zonder tegenspraak de oude wetten zouden kunnen doen onderhouden, op de straffen hierop indertijd gesteld.

Zoals gebruikelijk, zonden de Staten Generaal dit verzoek naar de Raad van Brabant, die op zijn beurt een grondig onderzoek instelde, en bij de belanghebbenden zelfs inlichtingen inwon.

Deze gaven te kennen genegen te zijn de wegen te maken ter breedte van 18 putse voeten, en op deze maat altijd te willen houden ‘

mits de bailluw en regenten in der tijd zorgedragen op de beschouwinge van de gemelte wegen, dat de sporen geëffend ende de putten ende dieptens gevuld worden en dat de eigenaars geen struijcken of takken aan de kant van de wegen laten uitschieten ofte staan; doch dat sij mede vermeenden, dat de gemelde wegen om 't groot en algemeen verval, voor dese reijse behoorden te worden gemaakt op de volgende wijze, te weten:

- dat alle de bruijckers der gemelde Landen wonende onder de voorgeschreven jurisdictie van Halsteren, die een of meer paarden houden, voor ieder paard zes dagen met kar en paard aan het herstellen der voorschreven wegen ter breedte van 18 putse voeten sullen moeten arbeiden, ende alle de andere ingezetenen, ijder huishouden zonder iemand te versoosonen, een man met een spade mede zes dagen ten einde vooschr. sullen moeten leveren;
- dat die luyden sullen gehouden sijn sulx te doen op de citatie ende onder de directie van de Regenten vooschreven;
- dat alle de verdere werken, het opkarren van holle wegen, graven van slooten ende wat dies meer van dien aert soude mogen sijn, ten koste van het gemeene corpus van de gelandens, hetzij bij publicque bestedinge, hetzij in daghgeden sullen werden gemaakt, mede onder het opzicht en de directie van de gemelde Regenten ende van 1 of 2

commissarissen van de geïnteresseerde gelanden bij haar selve te nomineeren ende aan te stellen, sonder dat echter noch de Regenten noch de Commissarissen, noch iemand der voorgenoemde personen voor arbeid of moeite ende vacatie iets sullen mogen declareeren, behoudens echter een redelijk daggeld voor 1 of 2 opzichters die de Regenten met concurrentie van de geïnteresseerden sullen goedvinden aan te stellen;

Dat alles alsoo gemaakt ende in ordre gebracht zijnde van nu voortaan het onderhoud van 's Heren wegen sal blijven tot laste van de eigenaren der landen daar tegen aanleggende, ofte derselve bruijckers, als van ouds, en dat ten opzichte van de bijwegen, die ten laste van de eijgenaars derselver bruijckbaer sullen worden gemaakt, ook bij deselve alsoo sullen moeten onderhouden worden; en dat eijndelijck de voorsch. heerbanen en bijwegen sullen staan ter bekeurige van de officier en Regenten der voorschreven Heerlijkheid op de boeten en poenen, mitsgaders salaris als van ouds, daertoe staende ende aldaer gebruikelijk is'.

Uit een schrijven van baljuw en regenten van Halsteren dd. 14 maart 1730, bleek, dat deze uiting van de belanghebbenden met hun voorkennis en goedvinden aan de Raad van Brabant was kenbaar gemaakt en daarom werd het door de Stat. Generaal de 10^e maart 1730 bekrachtigd.

Als men de publicaties nagaat, welke in het volgende hoofdstuk verkort worden weergegeven, zal men zien, dat de regenten in de vervolge hun plicht in deze behoorlijk zijn nagekomen.

Ondertussen vaardigde de voogdes van de jonge Markies Prins Carel, hertog van Sultzbach in 1738, nog het volgende reglement uit '*tot weeringe der excessen in het belemmeren der publieke heerbanen en wegen in het marquisaet van Bergen op Zoom*':

Reglement tot weeringe der excessen in het belemmeren der publieke Heerbanen en Wegen in het Markiezaat van Bergen Zoom.

Wij Maria Henrietta, bij der gratie Gods Hertoginne Douarière van Arenberg en Aarschot, geboren Marquise de Grana en Delcaretto, Gravinne de Millesimo en Savona etc.

- in qualiteit als volmagt hebbende van zijne Cheurvorstelijke Doorluchtigheid Carel Philips, bij der gratie Gods Paltzgrave van de Rhijn, Aartstresorier en Cheurvorst van het Heilig Rijk, Hertog van Beijeren, Gulick, Cleve en Berggrave van Veldentz, Sponheim, Mark en Meurs, Heere van Ravenstein etc.
- als Momboir over de minderjarigen en doorluchtigsten Prins Care! Hertog van Sultsbag, Marquis van Bergen op Zoom etc.
- alsmede geauthoriseerd door de Edelmogenden Raad van Braband en Lande van Over-Maze in 's Gravenhage, om gedurende de minderjarigheid van welgemelden Doorl. Prins Care) onze achterkleinzoon, zijn goederen en interessen waar te nemen, en gade te slaan.

Alzo 't sedert een geruimen tijd herwaarts aan ons verscheiden klagten gekomen zijn, dat in verscheiden districten van het Marquisaat niet alleen verschillende wegen niet naar behooren worden onderhouden maar ook verengd, zodat de rijtuigen niet dan met gevaar elkaar kunnen passeeren [.....] veroorzaakt door de baatzuchtigheid van verscheiden personen, die zich niet ontzien de grachten en wallen tot separatie hunner landen dienende, langs de publieke wegen, immer meer uit te zetten buiten de oude limieten, en zo de gronden der wegen occupeeren, en daarop boomen planten, waardoor ook in de engten het water niet behoorlijk kan wegtrekken en opdroogen, waardoor de wegen onbruikbaar worden [....] en het recht van de Marquis wordt geïnfrageerd.

Daarom betuigen wij - met approbatie van de Hooggemelde Rade en Leenhove van 26 Febr. 1738 - over alle heerbanen en wegen in het Marquisaat, behalve de polderlanden, waar de breedte der wegen bij uitgifte der bedijking is bepaald:

- I. Waar de oude limieten nog kennelijk zijn, moeten die hersteld worden en binnen 6 weken alle wallen, gragten, staketsels, heiningen en hoornen op de wegen worden weggenomen, op poene dat de officier der plaats het zal aanbesteden op hun kosten, en met deze kosten dubbel op hen warde verhaald en bovendien een boete van f 4.-.
- II. Waar de oude limieten niet meer kenbaar zijn, zullen binnen 6 weken na de aantekening,
 - a. de heerbanen tussen de steden verbreed worden op minstens 40 voeten;
 - b. de wegen leidende naar en van dorpen of plaatsen, waar publieke markten zijn minsten 24 voeten;
 - c. wegen leidende van het eene dorp naar het andere minstens 18 voeten;
 - d. van de particuliere zijwegen of losgaten minstens 12 voeten, open en onbelemmerd.Daartoe moeten de officieren en 2 schepenen onmiddellijk in hun district of dorp de wegen visiteeren, en afbakenen hoeveel ieder moet teruggaan en de weg open maken, op gelijke poene van aanbesteding, dubbele schat en boete van f 4.-.
- III. Niemand mag voortaan buiten eigen erf, hetzij op de wegen of de kanten, een wal, staketsel of heining zetten of boomen planten. Evenmin een haag binnen een voet; schaarhout of ooft-boomen 2½ voet; opgaande boomen minstens 5 voet van de weg, op poene van onmiddellijke verwijdering op dubbele kosten en boete van f 4.-.
- IV. Ieder geërfde moet de heirbanen en wegen langs zijn land onderhouden, gaten vullen, hoogten slechten, zodat de wegen ook des winters met alle voertuigen bereden en ook te voet

begaan kunnen worden. Op iedere fout 30 stuiver boete, en bovendien bij aanbesteding dubbele schat.

- V. Waar de wegen zo laag zijn, dat het water daarop zoowel in zomer als winter blijft staan, daar moeten ter weerszijde graaften (slooten) door ieder geërfde gemaakt worden en onderhouden op een breedte van 5 of 4 voet en 3 voet diep, en de uit te delven aarde midden op de weg geworpen worden op boete van aanbesteding en dubbele schat en f 4.-. boete.
- VI. De wegen langs de Dorpslanderijen etc. gelegen, moeten door de dorpen worden onderhouden; de dorpen mogen requireeren de manschap uit de dorpen, om beurte volgens de vastgestelde lijst, zodat ieder een dag moet werken, en bij verzuim wordt gestraft met 20 stuivers boete ²⁵³).
- VII. De officieren moeten uiterlijk binnen 14 dagen na verloop der 6 weken met 2 leden uit de *Schepenstoel* en de secretaris rondgaan, en zonder eenige oogluiking bij gebreke, onmiddellijk tot besteding overgaan.
- VIII. Voortaan moeten de officieren 2 maal per jaar in maart en september, op een door het gerecht vastgestelden dag rondgaan na afkondiging 14 dagen te voren, en weer alle wegen schouwen met 2 schepenen en secretaris. Elke overtreding zullen zij beboeten met f 4.-. en besteding.
- IX. Tot betaling van de boeten, breuken en dubbele schat zal parate executie geschieden.
- X. Wie van de bekeurden in regte wil gehoord worden, moet toch eerst deze bepalingen volledig hebben uitgevoerd en in geval van oppositie, zullen zij voor het gerecht gedaagd worden.

²⁵³ Inderdaad werden 24 juni 1755 ter reparatie van de dorpsweg de dorpen verplicht tot herendiensten, om op die wijze hoge daggelden te voorkomen.

XI. De officiers krijgen de gelden van de boeten en breuken en dubbele besteding, en kunnen deze na waarschuwing verhalen, op welke goederen ook der bekeurden.

De officiers worden gelast dit Reglement te publiceeren. Aldus gedaan en gecachetteerd met cachet van onze wapenen op het kasteel van Droogenbosch, 20 maart 1738.

La Duchesse Douarière D'Arenberg Marquise de Grana.

IX

Huishoudelijke zaken

1. Publicatiën 1700-1799

1. Die van de Rade en Rekening van de markiezin van Bergen op Zoom, verklaren, dat de dreef tussen Bergen op Zoom en het dorp Borgvliet moedwillig wordt beschadigd, wat zaailand en bomen betreft, en verbieden voorts iedereen, nog in die dreef te komen en te wandelen of om andere reden zich daar op te houden.
21 april 1711.
2. Baljuw, burgemeester, schepenen en gemeentensmannen der heerlijkheid Halsteren beklagen zich over publieke baldadigheden en rooverijen onder deze heerlijkheid en omgeving in bossen, tuinen en velden. Zij veroorloven de op- en ingezetenen, om zich van schietgeweren met kogels (doch niet met hagel) te voorzien, en bij onraad te mogen *slaan op een ketel en alsoo alle hun burenen te saemen te roepen* en de dieven gevangen te nemen.
Zonder datum.
3. Baljuw, burgemeester, schepenen, gemeentensmannen der heerlijkheid Halsteren bevinden, dat de honden in besloten jachttijd *ongeknippeld* losloopen en het wild bovendien met strikken wordt gestroopt; voortaan mogen geen honden losloopen, zonder voorzien te zijn van houtskneppels van 2 voeten lengte en bepaalde zwaarte, op 'n boete van f 6.-.
20 mei 1735. Opnieuw gepubliceerd 10 april 1736.

4. Op 18 juni 1736 is Adriaen van Stel, landman, met zijn vrouw Pieterrella Goose verdwenen, met medeneming van beesten en meubilair, achterlatende de kinderen van haar en haar eersten man Pieter Janse Martha. Er wordt een premie uitgelooft voor dengene, die hen weet op te sporen.
5. Oproep aan crediteuren van de insolventen boedel van Adriaen van Stel, om hun pretensiën in te dienen.
3 x gepubliceerd tussen 22 september-20 oktober 1737.
6. Baljuw, burgemeester en schepenen loven 2 oktober 1738 een premie uit van 100 car. gld., voor hem, die de dader weet te ontdekken van het feit, een meisje van 11 jaar te hebben verkracht. Signalement is hierbij opgegeven.
7. Baljuw, burgemeester, schepenen en gemeentensmannen der heerlijkheid Halsteren, bevinden, dat de op- en ingezetenen de hoofdgelden, boeten en personele belasting zeer slecht betalen, waardoor een totaal verval der dorpsfinanciën te vrezen is. Zij waarschuwen de achterstalligen om over 1736 aan de burgemeester Huijbrecht van Baal of zijn gemachtigde alles te betalen vóór 1 mei 1737.
8. Aankondiging ener verkoping van 20 olmenbomen, staande aan het kerkhof te Halsteren door de heren van de kerkenraad op 21 maart 1745 te huize van Willem Lauters.
9. Baljuw, burgemeester, schepenen en gemeentensmannen der heerlijkheid Halsteren hebben bij hun schouwing op 6 juli 1736 geconstateerd, dat nog niemand de wegen volgens het voorschrift gemaakt heeft op een breedte van 18 putse voeten, en ook niet van onkruid heeft gezuiverd en de watergangen geruimd; zij bevelen daarom dat vóór 20 juli 1736 alle wegen moeten zijn opgemaakt en verbreed en de slooten gezuiverd. De breedte zal

minstens 12 voeten dienen te bedragen. Zo men het niet doet, zullen zij het op kosten der nalatigen laten doen en dubbele boete opleggen.

10. Stadh., burgemeester, schepenen en gemeentensmannen der heerlijkheid Borgvliet, waarschuwen degenen, die landerijen hebben grenzende aan de publieke wegen en heirbanen, om binnen 6 weken de wegen te verbreden en op te maken, en de sloten te graven volgens het reglement van de hertogin van Aremberg dd. 20 maart 1738, op straffe van boete en herstel op kosten der nalatigen.

12 oktober 1738 ook gepubliceerd in Halsteren en Noordgeest.

11. Dijkgraaf en gezworenen van de Auvergnepolder bevelen alle gebruikers tegen de lange weg lopende naar Tholen, om binnen 6 weken de sloten op te graven ter breedte van 8 voeten van boven en 4 voeten van onder.

29 mei 1739.

12. Dijkgraaf en gezworenen van de Auvergnepolder zullen 4 augustus 1742 gaan schouwen de wegen en wateringen; dan moeten de wegen zijn opgemaakt, sloten en wateringen geruimd, dammen daarin weggenomen en de grond over de weg gespreid. De bermsloot van de Luijenhoek, volgende de zeedijk tot aan Paulus Bogaert in 's Heer Boudewijnspolder moet gedolven zijn. Gepubliceerd te Halsteren, Noordgeest en Auvergnepolder.
13. Dijkgraaf en gezworenen van de Auvergnepolder zullen 17 oktober 1743 naschouw houden ,de bermsloot van de Oud-Glimes-dijk naar de Eeweg zal tot aan de Luijenhoek moeten worden vernieuwd langs de zeedijk tot aan Jan Coene Schans en van daar langs de dijk van Oud-Glimes tot aan de Eeweg en wel voor St. Jan 1744;

de bermsloot beginnende van de Oud-Glimesdijk, naast de Eeweg, alsmede de bermsloot naast de Beijmoeren tot aan de Luijenhoek moet worden vernieuwd voor St. Jan 1745.

14. Drossaard, burgemeester en schepenen der heerlijkheid Noordgeest verbieden de op- en ingezetenen, om met beesten uit stallen, welke door besmettelijke ziekten geteisterd worden, te komen in gezonde stallen, op een andermans land, of op publieke wegen. Wiens beesten nog besmet worden door de grasserende ziekte, moeten binnen 2 maal 24 uur het gerecht hiervan kennis geven, en van het sterven, binnen 6 uur, op een boete van f 5.-
Gepubliceerd 29 Oct, 1745.
15. De heer commandeur der stad Bergen op Zoom, heeft goed gevonden, om ten gerieve van de buitenlui, gedurende de tijd, dat de bruggen bij den Boschpoort afgebroken zullen zijn, de barrière op te stellen, staande over middelbrug aan de Wouwsche poort.
Gepubliceerd te Borgvliet en Zuidgeest 11 juli 1740.

2. Aanbestedingen

1. Bestek en conditiën, waarnaar baljuw, burgemeester, schepenen en gemeentensmannen, aanbesteden het maken van een nieuwe *schutbogt*, met leverantie van hout, deur of bekkens en slot.
19 juni 1753.
2. Contract tot het leveren van een nieuwe stenen pui voor het rechthuis van Halsteren,
15 oktober 1773.
Aangenomen door Alex de Lievenmont te Bergen op Zoom voor f 220.-.
3. Bestek van het *maken en leggen der heulen* onder de heerlijkheid Halsteren. Aanbesteed 8 december 1760 voor de 3 eerstvolgende jaren, ingaande 8 december 1760 eindigende 8 december 1763.
Twee eiken palen moeten boven het einde der heulen uitkomen, opdat de sloten niet kunnen worden dichtgereden.
Volgende aanbestedingen op:
5 Febr. 1765, 20 Maart, 1769, 26 oktober 1773, 30 januari 1788, 12 augustus 1795.
4. Bestek van het graven van een watergang tussen Halsteren en Noordgeest, 16 juli 1779. De watergang zal beginnen op de scheiding van deze jurisdictie aan 's Lands stenen heul.
1^e perceel: eindigt aan de stenen heul van het Land in de dreef beplant door de heer van Engelen. Aannemer Jan Rombouts.
2^e perceel: begint aan de vorige steenen heul en loopt tot de glacis van het fort de Roovere. Aannemer Corn. v. Gorp,
3^e perceel: begint bij het land van Adr. v. Loon. Aannemer F. de Bijen en F. v.d. Wegen.

5. Bestek van het ruimen van de Watergang of Linie door het Laag van Halsteren, beginnende aan fort de Roover tot de limieten van Steenbergen.

2 augustus 1788.

6. Bestek en conditie tot het zetten van een *kaern- en bakhuis op de hoeve genaemt het Sloth staende en gelegen onder de gemeente Halsteren*, bewoond door Marijn Dankers 1801.

Aanbesteed 16 september 1801.

Bestek en conditie naar welker inhoud de burger Petrus Josephus Adan,

in qualiteit als Rentmeester der Nationale Domeinen, herkomstig van de Keurvorst van Paltz-Beijeren, over de Stadt- en Westquartier 's Lands van Bergen op Zoom, als tot het naarvolgende speciaal wezende geauthoriseerd bij besluit van de Commissie van Administratie over alle goederen en domeinen, door de Fransche aan de Bataafsche Republiek, bij transactie van 5 januari 1800 afgestaan, resideerende te Breda; dd. 8 september 1801, het 7e jaar der Bataafsche Vrijheid;

no 5 - ten overstaan van gecommiteerden uit het gemeente bestuur van Halsteren, presenteert, publiek aan de minst aannemende te besteden:

het afbreken van een oude stalling en bakkeet, met het maken van een nieuwe bakkeet, een bakoven, kaernhuijs, ... 2 verkenkoten en het verplaatsen van het nu staende privaat.

O.a. zal het benodigde voor de kaarnmolen voor rekening van de pachter blijven.

Aannemer Lucas van Aart voor f 550 -

Borgen Adriaan uit de Willigen en Adriaan Senten (?)

7. Voor 't Land: Bestek en conditiën, waar naar de Rentmeester der Nationale Domeinen over Stad en Westkwartier v/d Lande van Bergen op Zoom als tot het naarvolgende bij de Commissie van

Administratie over alle goederen en domeinen, door de Fransen aan de Bat. Republiek afgestaan, bij transactie v/d 5 januari 1800, behoorlijk gemachtigd bij haar besluit v/d 16 juli 1804 no 14 aan de minstdoende zal aanbesteeden, het doen en maken van reparatiën aan de windkoornmolen van Halsteren, herkomstig van de keurvorst van Paltz-Beijeren, met de daartoe benodigde materialen etc.

17 augustus 1804.

Aangenomen door Willem Vrins voor f 670-.

Borgen: Willem Willemse en Gerard Vrins.

8. Conditie der Besteding van het verven van 's lands windkoornmoelen te Halsteren 17 augustus 1804.

De kap van de molen 2 x verven als van ouds, te weten met gemeen schalieblauw, doch de romp of kast, mitsgaders de staart en kruiswerken, voor zooverre niet in een kap of huisje beslooten, item, de kap en huisje zelve met een donker gemeen olijfgroen ook tweemaal, al het nieuw werk 3 maal verven.

Aangenomen door J. B. Lips voor f 135-.

Borgen Willem Willemsen en Gerard van der Beek.

3. Aantekeningen uit het Doop- en Trouwboek

- 1702 Adriaan Willems van Tichelen j. m. van Wouw met Maria Jacobs wede van Cornelis Jan Stoffels, beiden alhier woonachtig. Nota: dese sijn in huijs getrouwt ter presentie van de Heer Domine, omdat de bruid doodkrank was.
- 1725 is gedoopt het kind van Dirk Suurland, de vader en Maria Willems, de moeder, en genoemd in de doop Elezabeth, dog sulx bij abuijs in het opgeeven van de naam sijnde geschied, soa moeste het eijgentlijk Dina geweest sijn.
- 1732 Pro memoria wordt hier aangetekent, dat in dit jaer ook gedoopt is een kind van Pieter Janssen Martha de vader, en Piernella Gosen de moeder, en is genoemd Helena, dogh is vergeeten 't selve aen te tekenen maar dewijle ik ondergetekende predikant soo uit de mond van deszelfs grootvaeder en grootmoeder, als andere getuijgen verseekert ben, dat 't selve kind alhier als een egt kind van bovengemelde ouders gedoopt is, hebbe ik mij verplight gevonden, dit tot narigt alhier aen te tekenen. Antoneus Spankeren, predikant tot Halsteren.
- 1747-1796.
- Hier moesten nu gevolgt hebben de naemen der ondergetroude, geproclameerde en getroude personen gedurende de zes laeste maenden van 't jaer 1747 en van 't geheel jaer 1748, dogh terwijl onse gemeente geduurende dien tijd vanweegens de inneeming van Bergen op Zo m door de Fransen is vlugtigh en afweesende geweest met predikant en kerkenraad, zo hebben deselve hier niet kunnen aengetekent worden. Dit pro memoria.
- Jan Timmermans laest wedr van Maria de Kaeter wonende tot Bergen op Zoom, met Maria Joppen j. d. van Zandvliet en

wonende onder Halsteren.

op de kant staat:

Deese personen hebben hunne proclamatie soo hier als te Bergen op Zoom onverhinderd gehad, maer de bruijd, na alvorens ten vergeefs sonder daertoe order of last van de magistraat te hebben, versogt te hebben surcheantie van haere derde proclamatie, is vertrokken van hier, laetende de bruidegom sitten, die sigh daer over beklaegt.

1765 Joannes Bules j. m. Sonderzeel in Oostenrijks Braband en woonende onder Halsteren en Helena Ploenssen j. d. geboren te KopenHagen.

onder staat:

Deese personen alhier ondertrout sijnde ende een proclamatie ontfangen hebbende, is gebleeken, dat Johannes Bules nogh een vrouw in Braband had, vanwelke hij wel voor een tijd, maar niet geheel gescheiden was. Hetwelk aan de magistraat vertoont zijnde en de selve aangesoght, zo is hij geresolveert van hier te vertrekken, sonder getrout te zijn.

1766 Jacobus Adrianus Henricus Rupertus, Baljuw der heerlijkheid Halsteren j. m. gebooren tot Bergen op Zoom en wonende te Halsteren, met Ottonia van Suchtelen j. d. geboren te Goes en wonende tot Breda, 30 maart 1766.

1766 Joseph Bril geboren te Ossendrecht en wonende onder Halsteren, en Cornelia Mastboom, weduwe van Willem Broos wonende in de Binnen poorterij, 3 maart 1767 (gereformeerd ondertrouwboek).

1789 Jacobus Mastboom j. m. geboren te Ossendrecht en wonende onder Halsteren, en Janna van Mechelen j. d. geboren te Bergen

op Zoom en wonende onder Halsteren, n Febr. 1786
(gereformeerd ondertrouwboek).

4. Instructie voor de secretarissen van de marquisade van Bergen op de Zoom, waer na dezelve haer zullen hebben preciselijk te reguleeren.

1. In de eerste, de secretarissen zullen prerogative hoogheden, en geregtigheden van zijne Ceurvorstelijke Doorluchtigheid zo veel in haar is met alle oplettentheid en naukeurigheid voor die van alle anderen bewaren en helpen bewaeren.
2. Item, sullen de secretarissen gehouden zijn de dorpen ende gemeentens als meede de ingezeetenen gelijk ook alle andere ofte een iegelijk moeten bedienen op de jura en salarissen gespecificeerd bij de reglementen daer op gemaakt ofte vanwegens zijn Hoogheit nog te maken zonder dezelve jura off salarissen te augmenteeren onder wat pretext het ook zoude mogen wezen, alles op de boetens en poenen bij de voorschreven reglementen gestatueert, ofte nog te statueren.
3. Item, sullen egeene poenale ordonnantiën tot de hooge regten ende geregtigheden van de heer Marquis betreckinge hebbende, vermogen op te maken en veel min dezelve uijtgeven als alleen die genen, waartoe se van wegens zijne Hoogheijt, ofte zijnen Rade zullen werden geauthoriseert.
4. Item, sullen gehouden zijn, alle de dorpsrekeningen te helpen bevorderen en wel zodanig, dat die op de bestemde daghen van jaer tot jaer exactelijk en promptelyk werden gedaen en daer van alle jaeren, aan de Rade en Rekeningen veertien dagen bevoorens dat dezelve worden gedaen advertensien doen, ten eijnde dezelve te cunnen bijgewoont worden, vanwegens de voorschreven Raden.

5. Ook zullen de secretarissen haar niet mogen laten gebruiken in processen, aangevangen werdende op resolutien van de regenten, ofte van de gelandens, zonder speciaal consent voor weten, of goed vinden, van zijne Hoogheid, ofte van zijnen Rade.
6. Zullen egheene procureurs ter volle vermogen te admitteren, ofte dulden, om voor de vierschaar te occuperen, dan alleen de gene die bij zijne Hoogheit ofte zijnen Rade, daartoe gequalificeert zijn, en hunne actens van admissie zullen hebben vertoont.
7. Ook zullen de secretarissen aan de Rade van zijne Hoogheijt binnen de tijt van drie maanden, na de dag van hunne aanstellinge moeten bezorgen, een copie van de inventaris van alle de registers, charters en documenten ter secretarije berustende, zonder daer voor iets wes te mogen pretendeeren.
8. De secretarissen zullen geene actens van transport, vestinge off opdragte van eenige vaste goederen, dewelke bij verkoop, versterft of permutatie over gaan, vermogen te passeren off laten passeren en veel minder daar over te staan, ofte die te registeren, die zij presumeeren, weten of bevinden zullen, uijt de bescheijden der contracten en eijgenaren van dien van de doorlugtige Huijzen van Bergen leenroerigh te zijn, ende op dat hem zulx te secuuder, eerder ende eidenter zoude constateeren, zal de griffier van de leenen tot voorkominge van alle inconvenienten en verzuim aan de secretarissen gehouden zijn, te leveren, een extract van de parceelen, dewelke aan de doorluchtige huijze leenroerigh ende onder de districten van hunne secretarij gelegen zijn, ten eijnde de secretarissen zig daar naar zoude kunnen reguleeren, die in cas van

contraventie, daar voor zullen moeten verantwoordende ende instaan en zullen zij bovendien gehouden zijn, zodra eenige leenen vacant mogten vallen, de griffier van de Leenhove tot Bergen op Zoom, daaraf illico te adverteeren, off kennis te geven.

9. Zullen ook geene transporten off verleyen mogen doen van eenige schijns goederen, als naer dat bij billiet van de rentmeester der domeijnen gebleeken zij, dat de landen en andere schijnbaren goederen overgeboekt zijn, ten schijnsboeke en zullen wijders zij secretarissen, denzelven rentmeester, in alle t geene de dienst van zijne Hoogheit is conserverende alle hulpe, dienst en assistentie doen zouden (buiten zijn verschotten) daarvoor eenige salaris off loon te mogen eijsschen.
10. Ook zullen zij gehouden zijn, alle obligatien, acten en contracten van wat benamingen die zijn, zonder onderscheit, die vanwegens zijne Hoogheit, ofte van zijnen Rade gepasseerd worden, aanstonds te expedieeren en uijt te leveren zonder tijt verzuimen en zonder daarvoor iets wes te mogen preten-deeren, declareeren ofte te eijsschen in generleije manieren, als alleenlijk, hunne enkele verschotten.
11. Alzo de eed van secretarissen inseparabel is van de eed van getrouwicheijt in de commissien vermeit, de secretarissen zullen op de zelve eed niet vermogen te geven, nemen ofte laten geven off nemen directeljik ofte indirecteljik, visie, copie ofte extracten van secrete schriftueren, door partijen gediend mitsgaders te openbaren het gedecideerde bij vonnis van de regenten voor de pronuntiatie derzelve vonnis, hetzij in materie civiel ofte crimineel, ook zullen niet vermogen te geven

eenige copien ofte visie van instrumenten, hetzij contracten, huurcelen, verpagtsconditien, als anderen hoe die zoude mogen werden genaamt, zijn Hoogheijt eenigzints rakende, tenzij met speciale kennisse, consent en authorisatie van de Rade en Reekeninge, of Rentmeester der domainen en zullen de Secretarissen te allen tijde gehouden zijn niet alleen acces, visie, maar zelfs copien authenticq te geven van alle actens, registers, charters en andere documenten in de secretarie berustende aan de Raden en Reeckeningen off haar gecommiteerde, offte zijn Hoogheits Rentmeester der domeinen voorschreven, zonder daarvoor te moge declareeren.

12. Ook zullen de secretarissen niet vermogen opde publicque 's lands reekeninge te stellen eenige appostillen, ofte resolutien, dan met consent en goetvinden van de gecommiteerden, die van wegens zijne Hoogheit ter auditie van de voorschreeve reekeningen presideert.
13. De secretarissen zullen niet mogen declareeren, onder wat pretext het ook soude mogen wezen, wegens crimineele zaken, hetzij tegens ingezetenen, tzij tegens vagebonden en zal zig dus alleenlijk moeten vergenoegen met de enkele en zuijvere restitutie van het gene bij de zelve in dusdanige zaken zoude mogen verschoten zijn, ten ware dat de crimineele in de costen waere gecondemneert en dus hunne gemeriteerde uijt derselver goederen conden verhalen, als wanneer zulx aan hun vrijgelaten word, als ook ten lasten van de officieren wegens het te regt stellen van vagebonden, waar aff dezelve premiën genieten bij de placcaten van de Lande gespeceificeert, mitsgaders ook in zoodanige gevallen, waarin de officieren

haaren onnimeene eijch word ontzegt, hetzij met condemnatie of compensatie van casten, alzo zulx zij en can werden gebragt, ten laste van de officieren, in haere privé.

14. Reserveerende wel expresselijk, het interpreteren, vermeerderen, verminderen en 't veranderen van deze instructie naer de gelegentheit des tijds en zaken, zonder dat zulx zal mogen worden gecontradiceert.

Ik ondergeschreeven, Cornelis van Bommel, aangestelde secretaris van Halsteren, Noordgeest, Bijemoer, Auvergnepolder, Borgvliet en Zuijtgeest, beloven deze bovenstaande instructie, naer zijn forme en inhoude off teneur in allen delen te zullen observeeren ende naercomen, alles onder verbant van mijn persoon en goederen, als na geregte.

Actum in de Rade, desen 21 december 1748.

w.g. Corn. v. Bommel.

